

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ

На правах рукопису

ЗУБРИЦЬКИЙ ВІКТОР ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 340.12

**СОЦІАЛЬНО-МОРАЛЬНІ ЗАСАДИ
ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ПОВЕДІНКИ**

12.00.12 – філософія права

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник
Бліхар В'ячеслав Степанович,
доктор філософських наук, доцент

Львів – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-МОРАЛЬНИХ ЗАСАД ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ПОВЕДІНКИ	12
1.1 Дослідження ідеї та її понятійний апарат	12
1.2 Філософсько-правова методологія розуміння суті соціально- моральних засад правослухняної поведінки	22
Висновки до розділу 1	39
РОЗДІЛ 2 ОНТОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-МОРАЛЬНОГО ВИМІРУ ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ПОВЕДІНКИ	41
2.1 Правослухняна поведінка як філософсько-правова категорія ...	41
2.2 Морально-правова визначеність соціальних мотивів правослухняної поведінки	50
2.3 Вплив морального вибору на формування правослухняної поведінки	66
Висновки до розділу 2	80
РОЗДІЛ 3 ГНОСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО- МОРАЛЬНОГО ВИМІРУ ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ПОВЕДІНКИ	81
3.1 Соціально-правова гносеологія правослухняної поведінки	81
3.2 Пізнання правослухняної поведінки як результату правової соціалізації людини	92
3.3 Соціальна зумовленість правослухняної поведінки людини	106
Висновки до розділу 3	114

РОЗДІЛ 4 АНТРОПОЛОГО-АКСІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-МОРАЛЬНОГО ВИМІРУ ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ПОВЕДІНКИ	115
4.1 Вияв духовно-моральної ідентичності людини у правослухняній поведінці	115
4.2 Соціальні норми як регулятор правослухняної поведінки людини	120
Висновки до розділу 4	131
РОЗДІЛ 5 ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІР СОЦІАЛЬНО- МОРАЛЬНИХ ЗАСАД ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ПОВЕДІНКИ	133
5.1 Інтерналізація соціально-правових норм людиною як внутрішня основа правослухняної поведінки	133
5.2 Інтерналізація соціально-правових норм суспільством як зовнішня основа правослухняної поведінки	144
5.3 Єдність внутрішньої і зовнішньої інтерналізації соціально- правових норм як запорука правослухняної поведінки	155
5.4 Контроль суспільства за дотриманням соціально-правових норм як передумова правослухняної поведінки	166
Висновки до розділу 5	178
ВИСНОВКИ	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	187

ВСТУП

Актуальність теми. Україна, здійснивши проєвропейський вибір, опинилася перед необхідністю докорінного реформування життя суспільства. Реформи повинні бути всеохоплювальними: стосуватися і представників влади, і перечіних громадян, усіх галузей виробництва, соціальної сфери, здійснюватися на горизонтальному та вертикальному рівнях одночасно. Цей процес має бути чітко спланований та гарантований усвідомленою підтримкою правослухняного населення.

Ба більше, цей процес є тривалим і клопітким. Неможливо за кілька місяців «перевиховати» покоління людей, які звикли жити, зневажаючи закон, нехтувати правовими вимогами, постійно свідомо і підсвідомо порушувати, наприклад, правила дорожнього руху чи санітарні або екологічні норми.

На нашу думку, держава, як монополіст на право примусу, покликана формувати у громадян свідому необхідність діяти правослухняно задля суспільного та власного блага. Таке виховання повинно розпочинатися з якнаймолодшого віку і реалізуватися через дошкільні навчальні заклади, школи, середні спеціальні навчальні заклади, ВНЗ, трудові колективи. На загальнодержавному рівні повинні бути затверджені програми національно-патріотичного, фізичного, правового виховання з урахуванням вітчизняного та зарубіжного досвіду. Людина повинна усвідомлювати карність за негативні вчинки від держави та громадський осуд від суспільства [209, с. 66–86].

Засади правослухняної поведінки повинні бути сформовані суспільством (як спільнотою людей) та державою через культивування соціальних і моральних норм, перевірених часом і людьми.

Теоретичну основу дослідження становлять праці науковців, які аналізували різні аспекти окресленої в дисертації проблематики. Насамперед це українські філософи права: О. Балинська, В. Бачинін, В. Бігун, В. Вовк, О. Грищук, О. Данільян, В. Канцір, М. Кельман, А. Козловський, М. Козюбра, М. Костицький, С. Максимов, С. Сливка, Т. Гарасимів, О. Омельчук, С. Рабінович, А. Токарська, М. Цимбалюк та ін. Чимало уваги питанням правослухняної поведінки та соціально-правовим нормам приділили: М. Алексєєв, В. Альфонсас, В. Бакштановський, В. Баранов, В. Бібіхін, М. Богуславський, М. Вишняк, В. Гойман, Є. Зарубаєва, Р. Іванов, І. Ільїн, В. Камінська, А. Кен, В. Кожевніков, В. Малахов, О. Лейст, Д. Міллер, А. Мудрик, В. Оксамитний, М. Палієнко, Л. Петражицький, А. Піголкін, М. П'янов, А. Радугін, М. Смелзер, В. Спекторський, М. Тарасов, Л. Фуллер, М. Юрашевич та ін.

Цю тему досліджували не лише учені-правознавці, а й філософи (Г. Гегель, Д. Дрейк, І. Кант, Дж. Локк, Ф. Паульсен, М. Реріх, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковорода, А. Шопенгауер, Л. Фейєрбах, Й. Фіхте), соціологи (М. Вебер, Е. Дюркгейм, В. Пилипенко, А. Мудрик, П. Сорокін), психологи (А. Адлер, Г. Айзенк, Л. Виготський, С. Максименко, І. Павлов, Е. Торндайк, Е. Фромм) та багато інших. Досягненню пізнавальної мети слугувало використання здобутків вітчизняної філософської думки, представленої працями В. Бліхара, А. Карася, В. Лисого, В. Мельника, М. Требіна, М. Олексюка, С. Орлова, В. Ярошовця та ін. Залучення значного теоретичного масиву дало змогу простежити сутність правослухняної поведінки, а саме – її філософсько-правового виміру.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Наукове дослідження здійснено на виконання Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2002 р. № 649-р «Про затвердження Концепції реформування наукової та науково-технічної діяльності в системі органів внутрішніх справ» (щодо використання сучасних інформаційно-психологічних технологій у діяльності ОВС і проведення міжгалузевих

досліджень на перетині юридичних та інших наукових галузей знань) відповідно до «Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2010–2014 років», затвердженого наказом МВС України від 29 липня 2010 р. № 347, а також у контексті наукових досліджень Львівського державного університету внутрішніх справ за напрямом «Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри» (державний реєстраційний номер 0113U002433).

Мета і задачі дослідження. Мета дисертаційної роботи – сформулювати теоретичну та практичну перспективу і значущість соціально-моральних засад у формуванні правослухняної поведінки для суспільного розвитку.

Для досягнення поставленої мети окреслено такі *задачі*:

- проаналізувати історіографію проблеми соціально-моральних засад правослухняної поведінки;
- розкрити філософсько-правову методологію розуміння поняття «правослухняна поведінка»;
- виокремити основні етапи формування правослухняної поведінки;
- виявити особливості правослухняної поведінки як філософсько-правової категорії;
- визначити соціальні мотиви правослухняної поведінки;
- з’ясувати рівень впливу морального вибору на формування правослухняної поведінки;
- виокремити соціально-моральні детермінанти пізнання правослухняної поведінки;
- висвітлити значення ціннісних орієнтирів для формування правослухняної поведінки;
- довести обумовленість регуляції поведінки людини соціальними нормами;

- встановити внутрішню та зовнішню основу правослухняної поведінки, сформовану інтерналізацію;
- оцінити єдність внутрішньої та зовнішньої інтерналізації соціально-правових норм як запоруки правослухняної поведінки;
- відобразити контроль суспільства за дотриманням соціально-правових норм як ключову передумову правослухняної поведінки.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що врегульовуються правослухняною поведінкою.

Предмет дослідження – соціально-моральні засади правослухняної поведінки.

Методи дослідження. Під час написання дисертаційної роботи використано сукупність загальнонаукових і спеціальних методів і прийомів, що зумовлено структурою дисертації. З огляду на це, основу дисертації сформували філософсько-світоглядні методи і підходи гносеології, онтології, феноменології, герменевтики, базові концепти філософії і соціології права.

Оскільки дослідження виконано в межах філософії, юриспруденції, соціології, політології, то це зумовило застосування загальнонаукових методів. Серед загальнонаукових – це методи аналізу, синтезу та системного аналізу. Використовуючи метод аналізу, вивчено поняття правослухняної поведінки в обсязі його на двох складових – моральної та соціальної; за допомогою методу синтезу об'єднано в єдине ціле соціальні та моральні основи формування правослухняної поведінки; вони розглядалися як єдиний засіб впливу з боку суспільства та держави на формування правослухняної поведінки. Метод системного аналізу дозволив сформувати певну послідовність дій для дослідження структурних зв'язків між елементами правослухняної поведінки як системи [підрозділи 1.1, 1.2.]. Застосування аксіоматичного методу уможливило виведення філософсько-правової теорії правослухняної поведінки [підрозділи 1.2, 2.1]. Герменевтичний метод використано для теоретизації трактування понять, закладених в основу дисертаційної роботи [підрозділи 1.1, 3.1., 3.3, 5.4.]. Інтегративний метод дав

змогу отримати наукові результати щодо вивчення багатовимірності правослухняної поведінки [підрозділи 2.1, 3.1, 4.1, 5.4]. Системно-структурний метод у процесі з'ясування і конкретизації складових елементів правослухняної поведінки допоміг розкрити сутність її сучасного соціально-філософського і філософсько-правового трактування [3.1, 3.3, 5.2, 5.3]. Гіпотетико-дедуктивний метод у межах пізнавального процесу дав змогу сформуванню відповідної моделі правослухняної поведінки [підрозділи 4.1, 4.2, 5.4.].

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційна робота є першим у вітчизняній науці комплексним філософсько-правовим дослідженням соціально-моральних засад правослухняної поведінки.

Основні положення та результати, отримані у дисертації, відображають особистий внесок автора в розробку теми, що досліджується, а саме:

уперше:

– здійснено філософсько-правовий аналіз поняття «правослухняна поведінка», який дозволив трактувати правослухняну поведінку людини як найвищий рівень правової соціалізації, в результаті якої норми права дотримуються не мірою страху покарання і не через відчуття солідарності з правом, а в межах стійкої ментальної моральної потреби людини здійснювати лише правомірні вчинки;

– охарактеризовано та узагальнено ідеї щодо багатовимірності правослухняної поведінки. Сучасне суспільство виступає певним генератором норм, втілених у всі сфери життя людини, а у правову та соціальну, – вочевидь, найбільше. Ці норми з часом перетворюються у моделі поведінки, дотримання або недотримання яких формує правослухняну поведінку людини чи таку, що ігнорує та порушує вимоги норм права та соціуму;

– аргументовано філософсько-правові засади формування правослухняної поведінки, що дозволили простежити її філософсько-правові моделі та виокремити соціальне значення дотримання правослухняної

поведінки як однієї із засад існування демократичної і правової держави. У результаті вивчення з'ясовано, що правослухняна поведінка нерозривно пов'язана із соціальними й моральними правилами, приписами і ментальністю, які творило та вивіряло суспільство упродовж століть;

– обґрунтовано обумовленість регуляції поведінки людини соціальними нормами для формування її правослухняного виміру, що полягає у наступному: завдяки набуттю правових знань, їх осмисленню, формуванню правової культури, сприйняттю моделей і шаблонів правової поведінки людини, її кореляції у процесі соціалізації, зокрема, правової соціалізації. Правослухняна поведінка проявляє і результирує те, як особистість пройшла цей процес і чи засвоїла його;

удосконалено:

– підходи до розуміння поняття «правослухняна поведінка» на основі аналізу філософських, правових, філософсько-правових учень різних періодів, а також до узагальнення недоліків та переваг кожного з цих підходів, причинами яких були насамперед панівні у певний період ідеї у вивченні феномена людини і всього, що з нею пов'язано;

– способи аналізу поняття, філософсько-правових особливостей правослухняної поведінки в суспільстві, виявлення залежності кількості правослухняних громадян від рівня соціально-економічного життя суспільства та держави;

– методологію вивчення єдності внутрішньої і зовнішньої інтерналізації соціально-моральних норм як неодмінної, ключової і беззаперечної засади правослухняної поведінки;

дістали подальший розвиток:

– теоретико-методологічні засади аналізу правослухняної поведінки, які відображають актуальність і важливість з'ясування основ формування правослухняної поведінки;

– наукове трактування філософсько-правового розуміння правослухняної поведінки як синкретизму соціального та морального. Саме

ця теза вимагає застосування комплексного підходу, який завдяки багатовекторності поєднав основи багатьох наукових підходів до вивчення певних явищ і процесів у житті суспільства та держави;

– філософсько-правове обґрунтування первинного значення контролю суспільства за дотриманням соціально-моральних норм як передумови правослухняної поведінки;

Практичне значення одержаних результатів полягає у заповненні певних прогалин у вивченні соціально-моральних засад правослухняної поведінки.

Результати дослідження можуть бути використані у подальшій науковій розробці вказаного наукового напрямку, підготовці і викладанні курсів «Філософія», «Філософія права», «Теорія держави і права» та ін.

Окремі положення дисертації можуть бути застосовані під час написання підручників, навчальних посібників із теорії держави й права, філософії права, правознавства та ін.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним дослідженням і ґрунтується на особистому осмисленні проблеми соціально-моральних засад правослухняної поведінки. Результати, наведені в дисертації і винесені на захист, автор отримав особисто.

Апробація результатів дисертації. Тези дисертаційної роботи, ідеї та окремі висновки апробовано як доповіді на конференціях та симпозіумах міжнародного та національного рівнів: «Сучасні тенденції в юридичній науці України та зарубіжних країн» (м. Запоріжжя, 26-27 грудня 2014 р.); «Сучасні тенденції розвитку юридичної науки та практики» (м. Львів, 26-27 грудня 2014 р.); «Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику» (м. Харків, 6–7 лютого 2015 р.); «Законодавство України: недоліки, проблеми систематизації та перспективи розвитку» (м. Херсон, 13–14 лютого 2015 р.).

Публікації. Основні положення і висновки, сформульовані в дисертаційній роботі, викладені у шести наукових статтях, п'ять із яких

опубліковані у фахових виданнях України з юридичних наук, одна – у виданні іншої держави (Республіка Молдова), а також у тезах чотирьох доповідей на науково-практичних заходах.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, п'ятих розділів, чотирнадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації становить 206 сторінок, із них основний текст – 186 сторінок. Список використаних джерел (227 найменувань) викладено на 20 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО- МОРАЛЬНИХ ЗАСАД ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ПОВЕДІНКИ

1.1 Дослідження ідеї, та її понятійний апарат

Із розвитком суспільства люди розпочали прагнути врегулювання стосунків між собою, виробити основи, на яких у подальшому мало би розвиватися суспільство. Однією з таких основ мала би стати поведінка людини як сукупність взаємин між людьми, ставлення людини до навколишнього світу та до себе. Першим кроком, який необхідно було зробити на цьому шляху, було формування соціальних і моральних засад поведінки людини, тих основ, дотримання яких кожним гарантувало би добробут усіх. Так виникли мораль і право. Перша – як регулятор моральних відносин між людьми, друге – як упорядник суспільних взаємин.

Так, із кожною епохою в історії людства з'являлися певні принципи, приписи, норми поведінки, які стосувалися різних сфер життя людини: поведінки у сім'ї, суспільстві, у період певних подій: і особистісних, і загальносуспільних. Кожна епоха привносила ті норми, які підкріплювалися панівними в той час ідеями, прогресивними поглядами науковців, літераторів, філософів.

Вивчення людської поведінки у європейській філософській традиції здійснювалося з часів античності. Саме у Стародавній Греції виникли перші спроби наукового пояснення феномена людини та її поведінки. У цей період поведінка людини пов'язувалася з розумом, почуттями та процесом самовдосконалення. Давньогрецькі філософи у своїх пошуках зробили висновок, що необхідно формувати у свідомості людини моральні цінності,

засади, які у подальшому регулюватимуть її поведінку, стануть основою для забезпечення соціального порядку. Так, давньогрецький філософ Арістотель був першим, хто проаналізував людську поведінку. Він поділяв дії людини на три види: довільні (самохітні), недовільні (несамохітні) та змішані. В основу такого поділу філософ поклав принцип дії, що міститься або в людині, або поза нею. Предмет, отриманий від певної діяльності, є метою людини, а воля виступає прагненням до мети. Мета і воля взаємопов'язані, оскільки досягнення мети передбачає вибір засобів [14, с. 297–299].

Період Середньовіччя характеризувався філософією теоцентризму, тобто Бог усвідомлювався центром світобудови, від якого походять усі норми: і релігійні, і соціальні. Лише завдяки божественному покровительству людина може чинити згідно з божою волею, борючись зі спокусами. Людина епохи Середньовіччя, згідно з поглядами одного з найавторитетніших тогочасних філософів Августина Блаженного, визнається особистістю, яка може вільно обирати між добром і злом, відповідаючи за свої вчинки [3].

Мислителі епохи Відродження розуміли людину як істоту природно-соціальну, а її поведінку – як своєрідну тріаду мотиву, волі та природного права. Людина сама вирішує свою долю, визначає своє місце у світі. Людина епохи Відродження – з активною життєвою позицією.

Новий час характеризував людину як дуалістичну істоту, яка складається з двох начал – тілесного та духовного. Виключною властивістю людини є здатність до раціонального судження. Розум виступає основою добродесної поведінки, адже лише людина, яка міркує над певними ідеями та на основі критичного їх аналізу формує власну систему знань, може обрати правильний шлях у житті.

«Наука і прогрес» – основне гасло епохи Просвітництва. Особливу увагу філософи-просвітники приділяли поширенню практично корисних знань серед широкого кола освічених людей. Людину цього періоду розуміють як суспільну істоту. Наприклад, Вольтер вважав першопричиною

людських вчинків егоїзм, пристрасті й потяги. Саме вони змушують людину діяти. Усі люди визнаються рівними перед законом і правом.

Німецька класична філософія привнесла нові погляди на поведінку людини. Наприклад, І. Кант трактував поведінку як вторинний феномен, що відтворює імпульси зовнішнього середовища чи внутрішнього світу людини.

У ХХ столітті такі філософи-прагматики, як У. Джеймс, Дж. Дьюї, Дж. Мід, Ч. Пірс, досліджували поведінку людини, трактуючи її як пристосування до світу.

Як бачимо, кожна історична епоха вносила свої акценти у вивчення цього поняття, завдяки чому сьогодні в науковій літературі є чимало матеріалу для цілісного вивчення феномена поведінки людини.

Поведінка – властива живим істотам взаємодія із середовищем, опосередкована їх зовнішньою (рухомою) та внутрішньою (психічною) активністю; цілеорієнтована активність живого організму, яка слугує для здійснення контакту із зовнішнім світом [62].

Доведено, що в основі поведінки – потреби організму. Над цими потребами немовби надбудовані дії, які виконуються для їх задоволення. До фактів поведінки входять: усі зовнішні прояви фізіологічних процесів; окремі жести, рухи; дії; вчинки.

С. Рубінштейн сформулював власне визначення цього поняття: «Поведінка – це особлива форма діяльності: вона стає саме поведінкою тоді, коли мотивація дій із предметного переходить у вимір особистісно-суспільних відносин» [184, с. 30]. В основі поведінки людини – соціально обумовлена діяльність, яка опосередкована знаковими системами.

Поведінка – це своєрідна реакція людини на певні речі та стани. У різноманітних термінологічних словниках поведінку найчастіше та найбільш загально трактують як сукупність певних реакцій і дій людини на середовище. Поведінка людини сьогодні значною мірою визначається певними соціальними чинниками. Сучасна людина змушена дотримуватися численних норм і приписів. Особливість поведінки людини залежить від її

взаємовідносин із представниками тих груп, членом яких вона є, від норм, які переважають у групах, які там заохочуються, схвалюються.

Представник сучасної цивілізації упродовж життя виконує низку ролей, завдяки чому є немовби «включеним» у життєдіяльність суспільства. Ці ролі залежать від способу життя, соціального статусу, сфери професійної діяльності, політичних і релігійних традицій території, на якій проживає особистість. Тобто вибір соціальних ролей залежить від волі людини неповністю.

Будь-яку соціальну роль можна охарактеризувати як своєрідний комплекс прав і вимог до поведінки індивіда, оскільки кожна соціальна група виступає своєрідним носієм цінностей та ідеалів, системою, яка забезпечує дотримання проголошених нею норм. Виконуючи соціальні ролі, людина упродовж життя безпосередньо входить у життєдіяльність різноманітних соціальних груп.

Через виконання соціальних ролей людина зазнає соціалізації – це процес засвоєння певної системи знань, умінь, цінностей та норм поведінки, завдяки яким особистість може функціонувати як повноправний член суспільства, розуміти та впливати на процеси, які у ньому тривають.

Сьогодні поняття соціалізації трактують у широкому та вузькому значеннях. У широкому розумінні, соціалізація – це визначення походження й формування родової природи людини. У вузькому – це процес залучення людини до соціального життя шляхом активного засвоєння його норм, цінностей та ідеалів [25, с. 130–135].

Процес соціалізації здійснюється за допомогою багатьох механізмів, одним із яких є механізм пристосування, що полягає у прагненні пристосувати свою поведінку до вимог більшості членів спільноти. Його особливість – у виникненні конфлікту між думками та поведінкою людини, між задекларованими нею цінностями та її реальними щоденними вчинками.

Особистість має з обережністю та острахом засвоювати норми та цінності тієї соціальної групи, до якої вона входить чи прагне увійти, аби не

перетнути межу закону, не порушити норми права тієї держави, у якій живе. О. Яковлев, наприклад, виділяє такі види співвідношення конформності та дотримання правових норм:

1. Коли особистість схвалює правові норми і підкоряється їм, оскільки внутрішньо приймає їхній зміст.

2. Коли особистість не схвалює ті чи інші правові норми, але підкоряється їм.

3. Коли особистість не схвалює (не приймає) правові норми і не підкоряється їм.

4. Коли особистість погоджується зі змістом правових норм, але не підкоряється їм [224, с. 50–61].

Свідоме дотримання та врахування соціальних і правових норм під час формування власної поведінки у повсякденному житті – це характеристика зрілої особистості. Це – свідомий конформізм. Кожна людина повинна усвідомлювати, що її поведінка має ґрунтуватися не виключно на особистих бажаннях і прагненнях, а реалізуватися відповідно до вимог моралі та закону суспільства. Необхідно розуміти, що дотримання загальних норм і правил поведінки, визнаних суспільством, призведе до унормування життя людей, зниження рівня злочинності, підвищення якості життя.

У випадку дотримання цих же норм під певним впливом чи тиском наявний підкорений конформізм, який за певних умов може перерости у протиправну поведінку. Наприклад, за відсутності контролю з боку певних членів групи людина може досягати мети будь-якими способами – правомірними чи неправомірними.

Вважаємо, що особливу увагу у вивченні соціалізації слід звернути на такий її вид, як правова соціалізація. Адже процес правової соціалізації особистості розпочинається зі сім'ї – етапу життя, на якому людина засвоює засади, ази моральних норм, які лежать в основі права та прийняті в суспільстві. Якщо батьки та інші члени сім'ї дотримуються загальноприйнятих морально-правових норм, то й діти формуватимуть свою

поведінку відповідно до цих засад. У випадку, коли сім'я провадить аморальний стиль життя, – такою ж буде й поведінка дітей.

Умовно всі сім'ї, де у дітей наявні дефекти правової соціалізації, можна поділити на чотири великі групи:

1) сім'ї, у яких діти безпосередньо засвоюють норми асоціальної поведінки через аморальні слова та вчинки батьків;

2) сім'ї, у яких діти набувають певних негативних рис поведінки через відмінності між словами та вчинками батьків;

3) сім'ї, у яких батьки додержуються загальноприйнятих цінностей і норм, але емоційні потреби дитини (особливо у підлітковому віці) залишаються незадоволеними;

4) сім'ї, у яких дітей виховують через примушування, приниження особистості, насильства.

Для усіх цих видів сімей характерні дефекти правової соціалізації, що спонукають дитину до вчинення правопорушень, а згодом, можливо, і злочинів.

Ще однією соціальною групою, у якій формується стиль поведінки людини, є компанія однолітків. Залежно від того, у яку групу потрапить ще не повністю сформована особистість, такою й буде її подальша поведінка. У групах, де члени дотримуються моральних норм і правових приписів, буде більшою кількістю правової соціалізації, ніж у групах, де відкрито нехтують загальноприйнятими цінностями, використовують асоціальні елементи, нігілізм як основу поведінки, проголошуючи власну зверхність над іншими.

Як бачимо, розвиток правосвідомості людини зумовлений середовищем, у якому формується та розвивається особистість.

У зв'язку із соціально-економічними змінами, що тривають сьогодні в Україні, стрімко зростає роль та актуальність такого поняття, як «соціальна відповідальність». Отже, соціальна відповідальність – це зв'язок особи та суспільства, що характеризується наявністю взаємних прав та обов'язків щодо дотримання соціальних норм, системи впливу за їх невиконання.

Соціальна відповідальність – це насамперед відповідальне ставлення до своєї діяльності, активна соціальна позиція людини, що виражається у гармонійному співіснуванні та взаємодії із суспільством, участі у вирішенні найбільш актуальних соціальних проблем [77; 89; 119; 164; 199]. Такий вид відповідальності сприяє добробуту суспільства, його сталому розвитку, завжди відповідає вимогам законодавства, інтегрується у діяльність організацій.

На жаль, серед учених сьогодні немає одностайності стосовно класифікації видів соціальної відповідальності. Наприклад, М. Бахтін [22] виділяє такі види соціальної відповідальності, як моральна, персональна, політична та соціальна. Врешті до соціальної відповідальності відноситься моральна та правова відповідальність. Окрім того, до соціальної відповідальності необхідно включати політичну, громадянську, партійну, виробничу, правову, моральну, сімейно-побутову. Н. Головка [64] стверджує, що соціальна відповідальність існує у формах політичної, правової, моральної відповідальності. О. Плахотний [164] пропонує власну класифікацію, яка охоплює вказані види відповідальності, додаючи до них економічну, національну та державну. У суспільстві існує стільки різновидів соціальної відповідальності, скільки в ньому діє різновидів соціальних норм, – вважає Р. Хачатуров [215].

Особистість, яка прагне стати повноцінним членом суспільства, отримати гідний соціальний статус, повинна мати й чітку моральну позицію. Упродовж життя людина постає перед чисельними моральними вимогами. Деякі з них вона приймає, обираючи їх основою своєї поведінки, деякі – ні. Керуючись у повсякденному житті тими чи іншими моральними нормами та вимогами, людина формує звичку чинити згідно з цими вимогами, а як наслідок – свою систему цінностей. Так людина стає морально визначеною.

Сформувати власну моральну визначеність людина може через здійснення морального вибору – акту, який полягає у тому, що людина самовизначається щодо системи особистих цінностей та шляхів їх реалізації

у формі поведінки. Моральна визначеність є основою правової поведінки, адже правові приписи є дещо доопрацьованими, осучасненими приписами моралі, які людство виробило впродовж історії. За їх виконання чи невиконання настає похвала або покарання.

Відтак виникає ще одна категорія – моральна відповідальність – це усвідомлення людиною моральної потреби виконання норм, її здатність адекватно сприймати справедливу оцінку скоєних вчинків, оцінювати власні дії з позицій гуманізму, етики, совісті. Через здійснення морального вибору людина себе реалізовує, тобто вчиняє певні дії. За свої вчинки та дії людина змушена відповідати. У цьому випадку – нести моральну відповідальність.

Такий вид відповідальності характеризує людину з точки зору виконання чи невиконання, дотримання чи недотримання вимог моралі. Ця проблема стосується здатності людини взагалі виконати встановлені їй моральні вимоги, глибини і правильності їх усвідомлення тощо. З'ясування сутності моральної відповідальності передбачає аналіз моральної самооцінки, морального самоконтролю, самовладання, гідності тощо.

Моральна відповідальність людини настає тоді, коли вона порушує певні звичаї, традиції. Її виявом є суспільний осуд. Якщо послуговуватися математичними знаками, то між правом і мораллю можна, хоча й доволі умовно, але все-таки поставити знак рівності.

Однією зі сфер прояву поведінки людини є сфера права. Щоби повністю розкрити питання правової поведінки людини, необхідно з'ясувати, що таке юридично значуща поведінка. Юридично значуща поведінка – це свідомі, вольові дії (бездіяльність) особи, передбачені правовими нормами, які можуть спричинити юридичні наслідки.

Юридично значуща поведінка має низку ознак: завжди має соціальний характер; є свідомою та вольовою; формою її вираження є дія чи бездіяльність особи; способом її регуляції виступають юридичні норми, що містяться в нормативно-правових актах влади; спричиняє юридичні наслідки; підлягає правовій кваліфікації.

Цей вид поведінки надзвичайно значущий для нормального функціонування суспільства, адже без певних дій у сфері права неможливо було би реалізовувати права та свободи громадян, оскільки правомірна поведінка сприяє виникненню регулятивних правовідносин, а неправомірна – захисних.

Проблематика дослідження засад правослухняної поведінки широка: вона охоплює спектр проблем від філософії до права. Такий діапазон питань вимагає вибору напряму дослідження, який у нашому випадку повинен розпочинатися із визначення ключової проблеми. Такою проблемою, на нашу думку, є забезпечення правослухняної поведінки. Ця проблема є надзвичайно актуальною для України як держави, що змінює напрям руху, обираючи курс на формування правової держави, побудову громадянського суспільства.

Правослухняна поведінка завжди відповідає праву, є соціально корисною та передбачуваною. Для демократичних правових держав властивою є масова правослухняна поведінка, заснована на принципах добровільності та свідомості кожного.

Темі правослухняної поведінки присвячено дослідження таких мислителів, як Г. Гегель, Д. Дрейк, І. Кант, Дж. Локк, Ф. Паульсен, М. Реріх, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковорода, А. Шопенгауер, Л. Фейєрбах, Й. Фіхте; представників психологічної науки: А. Адлер, Г. Айзенк, Л. Виготський, С. Максименко, І. Павлов, Л. Петражицький, Е. Торндайк, Е. Фромм; соціологів: М. Вебер, Е. Дюркгейм, В. Пилипенко, А. Мудрик, П. Сорокін та ін.

У контексті права людську поведінку, зокрема правослухняну, досліджували Н. Александров, С. Алексєєв, О. Балинська, В. Бігун, Т. Гарасимів, В. Гойман, Д. Гудима, С. Гусарєв, О. Гришук, О. Дзьобань, В. Канцір, Б. Кістяківський, Г. Кельзен, М. Кельман, Д. Керімов, Ю. Козенко, М. Козюбра, В. Копейчиков, А. Крижанівський, В. Кудрявцев, Д. Липинський, С. Лисенков, Л. Луць, В. Оксамитний, М. Оніщук, А. Малько, М. Марченко, А. Нікітін, В. Нерсєянц, О. Лукашова,

О. Мурашин, П. Рабінович, С. Рабінович, О. Скакун, С. Сливка, Д. Слинко, М. Трофімова, М. Цимбалюк, Х. Харт, А. Хрімлі, А. Черданцев, Б. Чупринський, Ю. Шемшученко, Г. Шершеневич та ін.

І у зарубіжній, і у вітчизняній науці існує чимало робіт, присвячених розв'язанню питань співвідношення права і моралі, соціалізації, соціальної та моральної відповідальності людини, її моральної визначеності. Однак, попри такі вагомні напрацювання з цих питань у різних галузях науки, складно уявити їх як повністю вивчене поняття.

Людина, її природа, поведінка завжди була об'єктом дослідження в науці. Так, біологічні науки вивчають людину як біологічний вид, юридичні – як творця та виконавця правових приписів, суспільні науки досліджують людину як істоту соціальну, її зв'язок із суспільством, участь у його життєдіяльності. Загалом існує багато досліджень, які можуть сформулювати методологічну основу для вивчення поведінки як цілісного явища. Проте дещо іншою є ситуація із дослідженнями, що могли би стати методологічною основою для дослідження феномена правослухняної поведінки, зокрема її соціально-моральних засад. Українські вчені дослідження у такому ракурсі не здійснювали. Тому доводиться користуватися роботами зарубіжних дослідників.

Питання забезпечення правослухняної поведінки є актуальним для України, адже криза сучасного суспільства, яка виявляється у збільшенні кількості правопорушень, зниженні рівня життя населення, розбалансованості гілок влади, досягла апогею. Щоб забезпечити свідому правослухняну поведінку людей, необхідно виявити її основи. Це можна зробити за допомогою сукупності загальнонаукових і спеціальних методів.

Наше дослідження, як і будь-яке інше, складається з двох етапів. На першому – емпіричному – триває накопичення необхідної інформації, а на другому – здійснюється синтезування знань, результатом якого будуть наукові висновки, рекомендації щодо досліджуваного питання.

Під час здійснення дослідження використано дослідницькі методи, які зазвичай застосовують у гуманітарних науках: порівняльно-історичний (під час вивчення поглядів на соціально-моральні засади правослужняної поведінки в різні історичні епохи); структурно-функціональний, семантичний, генетичний, а також аналіз і синтез, прогнозування. В основу методики дослідження покладено герменевтичний метод та його загальні принципи: історичність інтерпретації, неперервність традиції.

Розгляд феномена правослужняної поведінки потребував застосування системного підходу. Також значну роль у цьому виконав міждисциплінарний підхід.

Отже, наявна теоретико-методологічна база є достатньою для здійснення філософсько-правового аналізу соціально-моральних засад правослужняної поведінки. Адже з'ясувавши та проаналізувавши основи, на яких ґрунтується правослужняна поведінка, значно легше буде впровадити їх у життя в умовах розвитку сучасної України.

1.2 Філософсько-правова методологія розуміння суті соціально-моральних засад правослужняної поведінки

Суспільство, проголосивши унікальність, цінність кожної людської особистості, розпочало формувати правову культуру, ідеалом і метою якої є свідоме та активне виконання кожним установлених морально-правових норм. Першим кроком на цьому шляху має стати аналіз тих чи інших засад поведінки людини, відтак процес вироблення шляхів і механізмів для того, щоб усі члени суспільства виконували ці норми, тобто впровадження їх у життя.

Учення про поведінку людини, зокрема правослужняну, не є здобутком ХХ чи ХХІ століть, воно частинами формувалося впродовж історичного

розвитку людства. Філософи, науковці, письменники від античності до наших днів виробляли потужну базу для подальших досліджень у цій галузі, повного вивчення цього феномена.

У дослідженні спиратимемося на здобутки західної традиції філософії та права, оскільки вона є близькою та найбільш прийнятною для українських реалій.

Давньогрецький філософ Сократ розглядав людину як моральну істоту. Вважав, що вона повинна будувати своє життя, а відтак і поведінку, на засадах раціоналізму. Людина повинна чітко розуміти відмінність між добром і злом. Моральність людини є наслідком знання, аморальність – незнання того, що є добром [151, с. 10, 15, 77, 84].

Мислитель створив своєрідну тріаду розуму, моралі та поведінки, взаємозв'язок компонентів якої став одним із основних принципів організації соціальності.

Отже, Сократ був першим філософом, який розпочав вивчати людину. Для філософа людина – це тріада «розум – активність – моральна поведінка».

Ще одним філософом, який активно вивчав людину та її поведінку, є Платон. Він розробив учення про душу. Людина – це її душа. Згідно з цим ученням, певні моральні якості та риси присутні в душі від народження. Упродовж життя людина, яка отримала правильне виховання, може спрямувати ці якості для вчинення добра.

Великого значення Платон надає вихованню. Адже основна його мета – формування свідомої потреби виконувати вимоги закону. Актуальним у цьому розумінні є його твір «Законо», у якому філософ наголошує, що «треба розгледіти, які якості дають людині найкращим чином провести своє життя. І вже не закон, а похвала і покарання повинні тут виховувати людей і робити їх кроткими і слухняними тим законам, які будуть видані» [163, с. 154].

За недотримання та порушення вимог закону людей потрібно позбавляти волі. А вже у в'язниці з ними потрібно проводити роботу, яка би

сприяла їх перевихованню. Отже, ще в епоху античності ми бачимо зародження пенітенціарної системи та чітко сформовану її мету.

Послідовник Платона Арістотель розглядав людину як істоту суспільну. Саме суспільство, на його думку, виступало першою умовою існування людини. Поза суспільством життя людини вважалося неможливим. Щоб люди могли співіснувати у суспільстві, необхідним стало вироблення певних умов для їх співіснування, тобто правил поведінки.

Поведінка людини залежить від трьох складових: мети, засобів і дій. Ці складові пов'язані з волею людини. Тобто поведінка людини є усвідомленою.

У трактаті «Нікомахова етика» філософ виводить основну мету етики. Вона полягає у вихованні морального ідеалу. Однією з найважливіших рис він вважає добродійність. На його думку, «духовні рухи бувають трьох видів: афекти, здібності та надбані якості» [14, с. 161]. Відтак очевидно, що таку рису, як добродійність, можна виховати.

У творах філософ розглядає і питання, пов'язані із відмінностями у поведінці різних людей у певних ситуаціях. Відповідь на ці питання проста: моральної мети можна досягти лише моральними засобами і, відповідно, аморальна мета досягається аморальними засобами. Саме за допомогою мети можна визначити моральність чи аморальність конкретного вчинку. На думку Арістотеля, людину, яка цілеспрямовано вчинила добре, необхідно похвалити, як і людину, яка вчинила зло цілеспрямовано, необхідно покарати.

Людина визнається єдиною істотою, яка може сприймати такі поняття, як «добро», «зло», «справедливість», «несправедливість». Саме ця здатність людини допомагає їй жити в суспільстві.

Життя в суспільстві будується на основі моралі. Завдяки моралі з дикої істоти, яка керується власними інстинктами, людина перетворюється на особистість, яка у поведінці усвідомлено керується вимогами моралі як закону людей та вимогами права як закону держави.

Як бачимо, вже у період античності існувало обґрунтоване вчення про людину та морально-правові основи її поведінки.

Давньоримський філософ Цицерон Марк Туллій у творі «Про пристрасність» ділить людську душу на дві частини – пристрасну та непристрасну. Перша є джерелом розумного заспокоєння, упокорення, блаженного стану, друга – руху, бажань і гніву [216, с. 247–253]. Людина повинна завжди зберігати рівновагу між цими двома частинами. Оскільки порушення цієї рівноваги спричиняє послаблення розуму та посилення пристрасностей, тобто викликає душевні хвороби, наприклад, злочинність. На думку Цицерона, душевні хвороби спонукають до пияцтва, славолюбства, хтивості. Філософ непохитний у своїх поглядах, виступаючи за «неприпустимість виявлення навіть помірних пристрасностей, бо помірне зло також є злом» [216, с. 401–402].

Лукрецій Тит Кар розглядав людину як істоту соціальну. З'ясовуючи витоки та причини асоціальності, він зробив висновок про те, що причиною злочинності є низькі потяги людини, які не контролюються розумом.

Отже, людина для мислителів античної епохи – істота, наділена елементами добра і зла, правослухняної поведінки і злочинної. Прийнятною у суспільстві є усвідомлена моральна та справедлива поведінка людини як акт її волі. Аморальною є поведінка, обумовлена пристрасною складовою душі, послабленням волі, підкоренням власним інстинктам.

Античні філософи наділяли душу людини одночасно і добродіями, і негативними, асоціальними атрибутами; нормальний стан людини зводиться до панування розумової, моральної складової людини над не розумовою.

Дещо зміщуються акценти та погляди на соціальні та моральні засади поведінки людини в період Середньовіччя. Мислителі цієї епохи розглядають людину як образ і подобу Божу, елемент світопорядку, який встановив Бог. У людині Бог поєднав два начала – божественне і людське. Попри це, проголошується пасивність і грізність людини. Основна мета життя людини – бути з Богом упродовж життя, щоб урятуватися у день страшного

суду. Основним мірилом правомірності – неправомірності поведінки людини стає виконання – невиконання заповідей Божих. Саме тут людині надається право реалізувати це, адже кожний відповідає за свої вчинки [35, с. 191–196; 37, с. 405–413].

Одним із найбільш видатних філософів епохи Середньовіччя визнають Аврелія Августина. Він розумів людину як поєднання душі і тіла. Душа – безсмертна, нематеріальна, вільна субстанція, наділена розумом. Вона лише використовує тіло. Душу людини характеризує винятково добро, а тіло – зло. Людина повсякчас має остерігатися мирських тілесних потягів, прагнучи наблизитися до Бога.

Августин поділяв людей на дві групи за видом любові, яка ними рухає:

- 1) хто вчиняє відповідно до любові до Бога;
- 2) хто чинить із любові до низького, певних земних благ [3, с. 44–47].

Оскільки за природою людина – істота двоїста, то, з одного боку, вона має потяг до гріховного, тілесного, з іншого, – до божественної благодаті. Саме потяг до гріховного, плотських утіх, надбання земних благ часто заважає людині дотримуватися Божих заповідей, які спрямовуватимуть її на добродесний життєвий шлях, сприяючи її вічному життю [36, с. 51–53].

У своїх працях Аврелій Августин аналізував і проблеми, говорячи сучасною мовою, пов'язані із питаннями правомірної та неправомірної поведінки. Так, у книзі «Сповідь» філософ зауважував, що певні асоціальні прояви у поведінці деяких людей переростають у злочини через те, що дехто живе «по плоті, а не по духу» [3, с. 82–85]. Тобто злочинець – це людина, яка в житті керується винятково тілесними потягами та прагненнями. Його основна мета – здобуття «низьких» земних благ, а керує ним страх, зокрема втратити надбане.

«Якщо людина обирає не Божі блага, а плотські – приправою до них є злочин. Злочини – паростки гріха, що розростаються від нехтування Десятислів'ям, у якому міститься найвища і всеобов'язкова моральність» [3, с. 29–30].

Отже, Аврелій Августин, аналізуючи поведінку людини, зробив висновок, що лише та людина може поводитися у суспільстві правослухняно, яка дотримується моральних норм і приписів, насамперед християнської моралі.

Своєрідний прорив у вивченні людини та її поведінки здійснив середньовічний філософ П'єр Абеляр [1]. Номіналіст, який поставив під сумнів існування загальних універсальних понять, одним із перших розпочав розглядати людину як особистість, неповторність, індивідуальність у сучасному значенні цих понять. Вивчення людини як універсалії, на його думку, є непотрібним, оскільки кожна людина – це своєрідна субстанція, наділена індивідуальністю, тому й досліджувати необхідно кожного окремо. Це був повний відхід від реалізму.

Душа і тіло утворюють людину. Душа прагне до досягнення вічних моральних ідеалів, а тіло – до їх порушення. Людина – це своєрідна тріада ідей: розуму, тваринності, смертності.

Філософ визнавав за людиною певну свободу. Зокрема, це була свобода вибору побудови власного життя, напряму його руху, життєвих орієнтирів і цінностей. Завдяки наявності такої свободи людина самостійно може вчиняти і добре, і погано, тобто дотримувати чи не дотримуватися вимог моралі та права.

Під час здійснення будь-якого вчинку визначальну роль виконує намір, із яким він учиняється. Намір робить вчинок правомірним чи неправомірним, а сукупність учинків робить поведінку або правослухняною, або ні. Якщо простіше, то, на думку філософа, саме від свідомого зусилля волі людини залежить і її моральний статус.

П. Абеляр, як і інші філософи цієї епохи, правослухняною вважав поведінку людини, яка дотримується вимог моралі. Щодо неправомірної, асоціальної поведінки, то її засади мислитель убачає у тваринних потягах людини. Саме ці потяги і є причинами гріха у моральному аспекті та злочину в соціальному. Однак тваринні потяги, на його думку, полегшують скоєння

недостойного вчинку. Основними ж причинами злочинності є відсутність або невпевненість у вірі, недостатність вольових якостей, розумової складової душі. Інакше кажучи, низький рівень моралі – ось причина всього злого, що є на світі. Злочинець – це особа, яка знехтувала Божими заповідями, обравши служіння злу.

Як бачимо, і П. Абеляр убачав основою правослухняної поведінки моральні засади, встановлені релігією.

Представником іншого напрямку в середньовічній філософії – схоластики – був Тома Аквінський. У своїх філософських пошуках він використовував здобутки та напрацювання Арістотеля, прагнучи пристосувати їх до вимог свого часу – якщо не до підпорядкування, то хоча б до узгодження з теологією.

Організм, на думку філософа, становлять душа і тіло. Душа є началом усього, своєрідною формою тіла, вона є розумною, сприяє відчуттям, розумовій діяльності людини, дає право людині на здійснення вільного вибору.

Тома Аквінський одним із перших дав визначення поняттю особистість. Для нього це живий, бажаючий та волюючий мислячий організм, який утворюють душа і тіло [6].

Душа і тіло виконують чітко розмежовані функції. Тіло забезпечує потребу особистості в самозбереженні, харчуванні, а душа – здатність до почуттєвого та розумового осягнення істини. Важливо, що цим філософ наголосив на можливості людини зрозуміти моральні закони не через всепоглинальну віру, а шляхом раціонального пізнання.

Мислитель акцентував на тому, що людина має свободу вибору. Тільки народившись, вона прагне реалізувати свої можливості, здійснюючи певні вчинки. Для здійснення правомірних учинків, правослухняної поведінки необхідні стійка віра, міцний розум і свідома воля. Для злочинної поведінки – відсутність віри, слабкий розум і незрілість вольових якостей.

За людиною філософ визнає природне право вчиняти добро й уникати зла. Тобто злочинець – насамперед особа нерозумна, оскільки позбавляє себе певних прав, а відповідно й благ. Злочинцем є й особа, яка не робить нічого у випадку здійснення вчинку, що є моральним обов'язком. Отже, бездіяльність Тома Аквінський також визнає злочином.

Як бачимо, філософські погляди на людину в епоху Середньовіччя характеризуються дуалізмом: людина складається з душі та смертного тіла, тобто божественної та земної, безгріховної та гріховної частин.

Беззаперечним досягненням цього періоду є формування поняття особистості людини: під особистістю розпочинають розуміти душу конкретної людини, яка обумовлює її розумові, моральні та вольові якості. У той час термін переважно застосовують щодо людей, які подолали тілесне начало в собі, а також щодо інших священних для християн осіб [143, с. 199–208].

Отже, середньовічні філософи вважали, що моральність і добродієність властиві виключно для людської душі, гріховне ж є атрибутом тіла. Вони стверджували, що нормальний стан особистості – це своєрідна опозиція – боротьба душі і тіла. У процесі цієї боротьби триває приборкування нерозумових і гріховних тілесних потягів.

Добродієсна поведінка людини є перемогою духовної, моральної складової людини над тілесною. Вирішальним чинником вважали віру людини в Бога, слідування Божим заповідям. Завдяки такому шляху людина має духовну підтримку і може зробити вибір на користь моральної та правослухняної поведінки.

Основною ж причиною асоціальної, неправомірної, злочинної поведінки є слабкість, нестійкість віри, яка призводить до послаблення контролю над тілесними бажаннями і, зрештою, до зниження рівня її моральності.

Наступною в історії розвитку людської культури була епоха Відродження. Її назва дає змогу зрозуміти, що це був період відродження призабутих або й зовсім викреслених теорій та ідей античності.

Філософи цієї епохи розглядали кожную людину як унікальну, неповторну особистість. Найпершим правом цієї людини визнавалося право на щастя, але щастя не в загробному, потойбічному житті, а в земному – тут і зараз. Наголошувалося на свободі людини. Так сформувалася нова картина світу, центром якої стала Людина.

Наприклад, Пікоделла Мірандола у своїх наукових пошуках ставить людину в центр Усесвіту [137, с. 7–261]. Таке місце він відводить людині, оскільки вона причетна до всього, що є у світі. Людина володіє такою рисою, як свобода волі. Саме тому її розцінюють як творця своєї долі, адже може обирати шлях, яким вона хоче йти у житті, справу, якою прагне займатися. Завдяки праву вибору людина може вивищитися над собою, так і опуститися до рівня нижчих істот, уподібнитися їм, загубивши всі свої здібності.

Ідеал людини Відродження – всебічно розвинена особистість, яка живе в гармонії з собою та світом. Однак така гармонія була б неповною без гармонії у суспільному житті. Саме тому з'являється інтерес до людини як істоти соціальної, суспільної, до суспільно-політичного життя. Життя людей у суспільстві тепер пояснюють не як дар вищої сили, який складно досягнути простій людині, а через сукупність певних природних причин.

У філософії людини – антропології – виникають мотиви індивідуалізму, іноді навіть із нотами егоїзму. Це спричинено знову ж таки змінами в політичній системі суспільства – виникненням капіталістичних відносин. Іноді філософи навіть заявляють, що моральні цінності зводяться лише до вигоди людини, на першому місці в людини мають бути особисті інтереси [32, с. 3–15;].

Такі погляди містяться у філософії Томаса Гоббса, який розробив концепцію людини, мотивів її поведінки, системи орієнтацій і цінностей. У його концепції людина є істотою несупільною, а суспільство перебуває у

постійній війні всіх проти всіх. Розуміючи неможливість такого стану, люди об'єднуються і створюють держави. Держава, відповідно до теорії Т. Гоббса, є домовленістю людей задля їх безпеки. Якщо буде мир, люди спрямовуватимуть свої зусилля в інше русло, а це сприятиме їх удосконаленню та процвітання. Лише в державі людина може реалізувати свої природні права (на життя, безпеку, майно) [149, с. 527–538].

Державу Т. Гоббс вважав абсолютною владою, хоча людина в ній і володіла певними свободами – вибору місця проживання, професії, стилю поведінки.

Отже, для мислителя людина – це унікальна особистість, наділена певними правами та свободами, основним критерієм поведінки якої є правові норми та приписи.

Інший філософ цієї епохи Джон Локк має такі ж погляди на державу, як і Т. Гоббс, однак основними критеріями поведінки людини у суспільстві вважає моральні норми. Саме норми моралі мають виступати регулятором у відношенні «людина – людина». Людина від природи добра, яка прагне до добра, тому вона й схвалюватиме моральні чесноти [150, с. 449–450].

Девід Юм виділяв у людині як доброзичливе, так і егоїстичне начала. Філософ вважав, що більшість людей вагаються між добром і злом, однак перемогу все-таки отримує добро. Суспільство сприяє обміну добром між людьми [152, с. 491–492].

Людська душа, відповідно до його вчення, як нематеріальна та нетлінна субстанція, є лише міфом для людей.

Блез Паскаль стверджував, що велич людини над іншими істотами проявляється у її здатності мислити. Саме ця здатність та її розвиток є основою філософії Нового часу [151, с. 207–208].

Засновником раціоналістичного напрямку у європейській філософії вважають Рене Декарта. Філософ стверджував, що єдиним правдивим доказом існування людства є мислення (я мислю, отже, я існую) [149, с. 611–613].

У вченні Р. Декарта спостерігається людина як істота дуалістична, яка складається з душі і тіла. Душу і тіло він розглядає як абсолютно різні субстанції. Тіло – це своєрідна машина, на яку впливає свідомість.

Ця теорія Р. Декарта отримала подальший розвиток у роботах Ж. Ламетрі [150, с. 371–372], який стверджував, що людський організм – це машина, яка самостійно заводиться, а також П. Гольбаха, К. Гельвеція, Д. Дідро.

Філософія Нового часу утверджує прагнення людини до добра та гармонії. Основними її рисами є антропоцентризм і гуманізм.

Неабиякий внесок у розвиток учення про поведінку людини зробили представники німецької класичної філософії.

Засновником цієї філософії вважають Іммануїла Канта. Філософ вважав, що за природою людина зла, однак у людині містяться і зачатки добра. Саме тому зробити людину доброю можна завдяки вихованню. У процесі виховання необхідно користуватися певними установками, імперативами. Категоричний імператив (безумовне веління) визначається як внутрішній моральний закон, який розглядають як основний символ автономії кожної особистості. Словесно цей імператив можна виразити так: чини, ніби твій вчинок може стати загальним законом. Саме людину, яка чинить відповідно до категоричного імперативу, І. Кант називає справді вільною [92].

Не менш визнаний філософ цієї епохи Георг Гегель розглядав людину лише в контексті тих умов (соціальних та історичних), у яких здійснювалося її формування. Від цих умов залежить і поведінка людини: моральна чи аморальна, правослухняна чи злочинна [57].

Людвіг Фейербах розробив концепцію антропологічного матеріалізму, згідно з якою тіло і душа людини єдині. Все розумне може бути лише людським. Тому людина є мірилом розуму і винятково вона та все людське може бути істинним [152, с. 169–170].

На думку Л. Фейєрбаха, людиною можна вважати того, хто володіє моральним і науковим смыслом, сутність людини виявляється у спілкуванні та взаємовідносинах між людьми. Лише моральна та розумна людина дотримуватиметься встановлених норм і правил поведінки.

Л. Фейєрбах утверджує самоцінність і значущість живої конкретної людини, яку він розуміє як частину природи, чуттєво – тілесну істоту. Саму людину мислитель розуміє дещо абстрактно. Його людина ізольована від реальних соціальних зв'язків, відносин і діяльності.

Марксистська філософія розглядає людину в нерозривному зв'язку з природою та соціумом як продукт еволюції матерії. Людина – істота, яка вміє не лише пристосуватися до умов зовнішнього середовища, але й може пристосувати середовище до власних потреб та інтересів.

Людина – істота суспільна. Для того, аби змінити людину, необхідно змінити суспільство, у якому вона живе. Лише в справедливо побудованому суспільстві людина поводитиметься відповідно.

Кінець XIX – початок XX століття став своєрідним поворотом від вивчення людини крізь призму розуму до дослідження її через психіку, емоції та інстинкти.

Одним із першим, хто розпочав такі дослідження, був Артур Шопенгауер. Основою сущого він вважав Світову волю. Людину ж характеризував через волю до життя, яка простежується через нескінченне прагнення до реалізації бажань [152, с. 391–293].

Людина приречена на страждання через неможливість реалізації цих бажань. Філософ бачить два шляхи вирішення цих проблем. Перший – це омертвлення усіх бажань, аскетичне існування, а інший – задоволення усіх бажань, якими б вони не були.

Поведінка людини стає полярною: від повних заборон і необхідності суворого дотримання приписів – до відкритого нехтування вимогами права та моралі.

На думку Фрідріха Ніцше, основу поведінки людини становить воля до влади. Саме цьому бажанню підкоряються усі думки та вчинки людини. Людина – це тварина, яка ще не зробила свій вибір. Суспільство мислителів визначав як стадо тварин, яким керують особистості [151, с. 93–96]

Особистість можна виховати, сформувати. Шлях до цього – відмова від християнства, рівності всіх перед Богом, необхідність примусу до роботи. Мораль заперечувалася як абсолютно непотрібна, адже надлюдина не підкорятиметься жодним моральним нормам, їй і так буде все дозволено.

Сьорен К'єркегор вважав, що пояснити поведінку людини можна за допомогою категорії існування. На його думку, існування – це постійна зміна конкретної людини в часі, яка виражається у почуттях, а не в поняттях. Завдяки тому, що людина часто перебуває ситуації вибору, вона відчуває своє існування.

Філософ виділяє три рівні існування:

– естетичний – коли людина занурюється у почуття, прагне все випробувати та насолодитися цим. Однак зазвичай цей рівень завершується розчаруванням;

– етичний – яким керує обов'язок. Людина підкоряється моральному обов'язку добровільно. На цьому рівні людина повністю залежить від світу;

– релігійний – рівень абсолютної свободи людини, вона вивищується над мораллю [150, с. 358–359].

Справжнє людське існування – екзистенція – полягає у важливому виборі, коли людині складно обрати між двома однаково важливими для неї речами. Саме екзистенцію С. К'єркегор вважає центром «Я». Завдяки екзистенції людина може змінитися в кращий чи гірший бік.

Вплив учення про екзистенцію був настільки значним і помітним, що у філософії ХХ століття сформувалася течія екзистенціалізму, найвидатнішими представниками якої були Жан-Поль Сартр, Мартін Хайдеггер, Карл Ясперс, Альбер Камю.

Згідно з ученням екзистенціалізму, існування людини у світі є абсурдним від народження і до смерті. Людина постійно відчуває загрози: її щомиті можуть знищити, а світ не зверне на це уваги, адже він рухається своїм шляхом, власною орбітою. Тому людина повинна постійно протистояти цим загрозам, захищаючись, турбуючись про себе. Однак страх за своє життя змушує людину діяти, шукати шляхи його подолання. Позитивним у цьому виступає те, що людина розпочинає активно діяти, змінюючи разом зі своєю поведінкою і ставлення до навколишнього світу.

Саме екзистенціалісти ввели у науковий обіг такі поняття, як «межова» ситуація, істинне буття та інші, без яких сьогодні не обходиться жодна гуманітарна наука.

Не залишилася осторонь творчих пошуків світової дослідницької спільноти й українська наука. Українська філософія не виникла разом із становленням незалежної Української держави у 1991 році. Її коріння сягає часів Київської Русі. Це був період, коли українська держава – Київська Русь – була однією з наймогутніших у Європі. Стосувалося це не лише військової могутності, рівня економічного життя, а й ступеня розвитку культури. Вже у X столітті Київська Русь стає християнською державою, що не могло не відобразитися на подальшому розвої держави. Філософія цього періоду пронизана християнськими та платонівськими мотивами. Метою діяльності людини є досягнення істини, злиття з божественною істиною. Злитися з цією істиною можливо лише серцем, оскільки саме серце є своєрідною єднальною ланкою між розумом, почуттями та волею. Пізнавальну діяльність людини, на думку давньоруських мислителів, становила тріада «розум – почуття – воля».

Значення філософії Київської Русі для подальшого розвитку української філософії надзвичайно велике. Саме за часів існування Київської Русі з'являються перші спроби осмислити історію та її сенс, долю та призначення людини, роль християнства в історії, співвідношення необхідності («закону») та свободи («благодаті»). Виокремлення ролі серця

значною мірою вплинуло на подальший розвиток української філософської думки, характерною рисою якої стало зосередження уваги на розробці так званої «філософії серця» К. Транквіліона-Ставровецького, Г. Сковороди та П. Юркевича.

Феноменом і для української, і для світової філософії стало життя і діяльність Григорія Сковороди. Філософ передусім прагнув дати оцінку суспільству навколо. Г. Сковорода намагався «виробити» норми життя для людей, обґрунтувати політичний лад, за якого не було би соціальної нерівності, тотальної озлобленості, а завдяки чесності, взаємоповазі, високому рівню освіти та духовності люди жили би достойно.

Головна перетворювальна сила суспільства – нова мораль, тверді переконання, думки, яких «не видно, неначе їх немає, але від цієї іскри, вся пожежа... від цього зерна залежить життя наше» [191, с. 12]. Моральна сила, сила думки, згідно з концепцією Г. Сковороди, – головний чинник історії, що діє. Осереддя цієї сили – душа, розум і серце людини, а її дією забезпечується духовне життя людини і суспільства: розумні ідеали стають критерієм і метою моральності.

Ідея рівності перед законом, що отримала гучне звучання в праві, соціології і етиці, у вченні Г. Сковороди як вимога соціальної рівності поєднується з моральною нормою загальності трудової діяльності. Праця, на думку Г. Сковороди, – це загальна моральна вимога, громадянський обов'язок кожної людини і природна необхідність. «Солодше стільника труд». Без зусиль всякий достаток «висохнути, як озеро може», лише «чесне ремесло є джерелом, що не убожіє, не рясного, але безпечного годування» [191, с. 68].

Отже, Григорій Сковорода – не тільки філософ, який у результаті власних роздумів прагнув висунути певні теорії, обґрунтувати їх правильність і донести до широких мас, а мислитель, який жив, як учив, і вчив, як жив. Саме завдяки цьому нашого співвітчизника сьогодні віднесено до десяти найвидатніших філософів світу.

Зміна століть, суспільного ладу, соціально-економічних умов розвитку та й, напевно, існування суспільства внесла деякі корективи у систему поглядів на засади поведінки людини. Однак, попри ці зміни в поглядах українських філософів на поведінку, залишилася основа – свобода, релігійність, повага до закону. Це своєрідні «кити», на яких сформувалася та впродовж віків розвивалася українська філософська та правнича думка.

Одним із перших українських філософів нової епохи став Памфіл Юркевич. Загальновідомою є його «філософія серця». Менш відомою, однак не менш значущою та й актуальною, є його правнича спадщина.

Філософ вважав, що побудувати високорозвинене суспільство можна лише завдяки «правильному» вихованню. «Правильним», на його думку, є виховання, яке від народження привчає ще маленького громадянина до законності, необхідності свідомого дотримання морального та громадянського закону, бажання здобути знання, щоб згодом приносити користь своїй державі, благочинності [223, с. 95]. Проте для такого виховання повинна бути основа – справедливі закони та добре налагоджена система освіти. Саме школи як союз громади, церкви, сім'ї та держави повинні виконувати основну роль у вихованні правосвідомих і правослухняних громадян.

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що правниче вчення П. Юркевича у XIX столітті формує основи для побудови громадянського суспільства. Лише суспільство високоосвічених культурних людей, що поважають себе та інших, свідомо дотримуються вимог закону, вдосконалюючи його, здатне розвиватися.

Зі змінами, що відбувалися в українському суспільстві впродовж XIX – початку XX століття (розподіл між двома імперіями, винищення української мови, заперечення української історії), виникли зміни і у філософських пошуках мислителів-українців. Актуалізуються соціальні проблеми здобуття повної чи часткової незалежності України. Філософи розробляють концепції для обґрунтування своїх думок.

Напевно, найяскравішим представником української філософії другої половини XIX – початку XX століття був Іван Франко. Не оминув він своєю творчою увагою і сферу правової думки.

Попри те, що науковець не мав юридичної освіти, він володів таким обсягом знань, який дозволив йому сформуванати власні погляди на правові явища, виробити свою доктрину права.

Якщо проаналізувати наукову спадщину І. Франка, то побачимо, що тема права розвивалася впродовж усього його творчого шляху. Можемо її віднайти як у наукових, так і в художніх творах письменника.

Іван Франко розпочинав дослідження права з етапів його зародження як такого, тобто паралельно із зародженням суспільства. Суспільство, на думку філософа, – це складна система, яка ґрунтується на виконанні його членами певних правил. Ці правила виробилися на основі первісних вірувань, звичаїв і традицій.

Звичаї і традиції кожного народу – це його мораль. Тобто звичаєве право є моральною основою для подальшого розвитку права.

Кінець XIX – початок XX століття в українській філософії права характеризувався появою нових імен юристів-теоретиків, які зробили прорив у вітчизняній науці. Це О. Я. Єфименко, Б. О. Кістяківський, К. А. Левицький.

Одна з найбільших праць Олександри Єфименко – «Дослідження народного життя», у якій науковець проаналізувала питання генези звичаєвого права, підкресливши, що звичаєве право сформувалося під впливом соціальних та економічних чинників, а відобразилося у звичаєвій правосвідомості. Отже, виявляється національний аспект правосвідомості, тобто правосвідомість, а відтак і правослухняна поведінка, формуються під впливом цінностей, найбільш властивих для певного народу [74, с. 123].

Богдан Кістяківський вивчав питання правового усвідомлення дійсності людиною. Так, під правом він розумів певну сукупність усвідомлених юридичних відносин. «Правосвідомість Б. О. Кістяківський

розуміє як «думки та душевні переживання, викликані всіма пов'язаними з правом поняттями» [74, с. 126].

Велике значення для науки має його етико-нормативна концепція права. Суть її полягає в тому, що право в основі є етичним. Право без моралі існувати не може, тому в основі законів повинні бути моральні принципи та норми. На думку Б. Кістяківського, держава у основі також є етичною, а її сенс полягає у здійсненні спільних інтересів людей.

Із уходом України до складу СРСР офіційна наука розвивалася одним шляхом – від соціалізму до комунізму, вихваляючи їхні переваги над іншими суспільними ладами. Філософи, котрі мали відмінні від партії погляди, зазнавали переслідувань, їхні твори не допускалися до друку, а якщо й публікувалися, то негайно вилучалися з обігу.

Зі здобуттям Україною незалежності розпочалася і нова епоха у розвитку вітчизняної науки. Не стала винятком у цьому процесі й філософія права. В. Бігун, Т. Гарасимів, Д. Гудима, С. Гусарев, О. Грищук, М. Кельман, Ю. Козенко, М. Козюбра, А. Крижанівський, Л. Луць, В. Оксамитний, М. Оніщук, А. Малько, М. Марченко, О. Мурашин, П. Рабінович, С. Рабінович, О. Скакун, С. Сливка, М. Цимбалюк, Ю. Шемшученко – дослідники, які вивчають проблеми, пов'язані із поведінкою людини у праві.

Висновки до розділу 1

В історії вітчизняної і зарубіжної філософсько-правової думки можемо знайти основу, на якій у подальшому має розвиватися вчення про морально-правові засади правослужняної поведінки. З розвитком людського суспільства, зміною історичних епох, соціально-економічних і культурних умов життя людей певним чином змінювалися, корегувалися й вимоги до поведінки, деякі її норми актуалізувалися або відходили в минуле.

Попри ці зміни, сталими залишилися основи, на яких формувалася поведінка людини як члена суспільства. Цими основами є моральні норми поведінки, вироблені певними групами людей.

Упродовж становлення суспільства змінювався і закон як регулятор і критерій поведінки, а засадою для його розвитку стали загальнолюдські норми та критерії поведінки – мораль як усна система приписів, яка регулює поведінку людей у суспільстві.

РОЗДІЛ 2

ОНТОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-МОРАЛЬНОГО ВИМІРУ ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ПОВЕДІНКИ

2.1 Правослухняна поведінка як філософсько-правова категорія

Упродовж розвитку юридична наука накопичила чимало знань про державно-правові явища, які сьогодні узагальнені у понятті «правові категорії». Однак для того, аби краще розуміти це поняття, спершу необхідно з'ясувати сутність поняття «категорія».

Найбільш загальні уявлення про поняття «категорія» ми можемо отримати з будь-якого словника іншомовних слів чи філософських термінів. Так, наприклад, О. С. Мельничук подає таке трактування: «категорія – це загальне філософське поняття, яке відображає універсальні властивості і відношення об'єктивної дійсності, загальні закономірності розвитку всіх матеріальних, природних і духовних явищ; родове поняття, що позначає розряд предметів; групу однорідних предметів, явищ, осіб» [134, с 224]. У словнику філософських термінів категорію найчастіше тлумачать як основне логічне поняття, що відображає найзагальніші закономірні зв'язки й відношення, які існують у реальній дійсності.

Цікавим є загальнонаукове визначення поняття «категорія» – це родове поняття, що позначає ряд предметів, явищ та ін., або їхню важливу спільну ознаку. Група, розряд однорідних предметів, осіб чи явищ, що відрізняється від інших певними ознаками [48, с. 420].

Якщо коротко оглянути розвиток європейської філософії, то побачимо, що поняття «категорія» не було сталим, а змінювалося відповідно до панівної ідеології, переважальних наукових напрямів.

Учення про категорії започатковано ще в епоху античності. У цей період категорії трактують як форми буття і як найзагальніші ідеї.

Період Середньовіччя привніс деякі зміни в це поняття. Спостерігається чітке подвійне його трактування: реалісти твердили, що категорії – це те загальне, що існує в речах та думках, а номіналісти вважали категорії іменами.

У період Нового часу категорії трактували як форми мислення, яким є тотожні форми буття.

Іммануїл Кант вважав категоріями апріорні форми споглядання та розсудку. Г.-В. Ф. Гегель під категоріями розумів щаблі розвитку абсолютної ідеї.

На думку представників екзистенціалізму, категорії – це характеристики предметів. Ці характеристики не мають жодного стосунку до екзистенції.

Феноменологи вважали категорії універсальними стосовно всього суцього.

Український дослідник-філософ Василь Лисий зауважує, що «категорії – це поняття найширшої загальності... Ознакою багатства категорій є спроможність людини за їх допомогою проникати не лише в сутність речей і явищ, а й у їхнє буття» [120, с. 23].

Існує чимало визначень поняття «категорія». Його вивчали багато науковців, які представляли різні галузі науки, – математику, філософію, природничі науки. Не залишилися осторонь вивчення цього питання і вчені-правознавці. Це, зокрема, О. С. Алексєєв, Н. В. Артикуца, О. О. Деревин, Д. О. Керімов, М. І. Панов, О. С. Піголкін та ін.

Отже, категорія – це загальне філософське поняття, яке відображає універсальні властивості та закономірності розвитку всіх явищ.

Оскільки поняття «категорія» є загальнонауковим, то і право використовує його. До найбільш загальних категорій права входять: право, закон, юридична відповідальність та ін.

Усе більше нині трактують категорії права як найбільш типові поняття, що вживаються у праві. Фактично наголошується на тому, що вони є засобами конструювання та розуміння права як регулятора суспільних відносин.

Інший вчений – Н. І. Панов наводить своє визначення поняття правових категорій: «Це найбільш загальні, фундаментальні та глибоко правові поняття, що є межею наукового узагальнення як у певній області юридичних знань, так і в правознавстві, юридичній практиці загалом» [192. с. 115].

«Правові категорії виділяються у складі кожної галузевої юридичної науки, так у цивільному праві це – зобов'язання (ч. 1 ст. 509 ЦК), спадкування (ст. 1216), право власності (ч. 1 ст. 316 ЦК), об'єкти цивільних прав (ст. 177 ЦК), правочин (ч. 1 ст. 202 ЦК) і т. ін. Разом із правовими поняттями правові категорії утворюють загальний категоріальний або поняттєво-термінологічний апарат юридичної науки і юридичної практики» [208, с. 386].

Отже, проаналізувавши наведені визначення, можна підсумувати, що правові категорії – це найбільш загальні поняття права, які мають спільну ознаку, на основі якої їх можна об'єднати.

Правослухняна поведінка також є філософсько-правовою категорією.

Однак, попри наявність значної джерельної бази, є чимало проблем у з'ясуванні поняття «правослухняна поведінка», зокрема щодо визначення та аналізу її соціально-моральних засад. Це обумовлено такими чинниками.

Для прикладу відзначимо, що суперечність між особистою і суспільною правосвідомістю об'єктивно обґрунтовано та простежується у структурах продуктивних сил, виробничих, міжособистісних і міжколективних відносинах, формах управління, відносинах, а саме: це протиріччя більшою мірою пронизано дискурсом протилежних поглядів і вчинків осіб у межах їхньої боротьби за реалізацію власних цілей. Отже, інтереси громадянина та суспільства в такому випадку багатоаспектні, проте

не усі з них захищатимуться законом і не усі з них потребують такого захисту, зрештою, не усі міжособистісні відносини в суспільстві регламентуються правом, що не є обов'язковим. У зв'язку з цим характерною особливістю юридичних норм і понять є їхня здатність відобразити найістотніші міжособистісні відносини. Велика кількість правил поведінки відображена у морально-етичних нормах, а їх дотримання продукується суспільною думкою.

Тому механізм правослухняної поведінки найперше пов'язується із таким явищем, як правова інтуїція, зважаючи на те, що для більшості громадян достатньо важливо, у прийнятті відповідальних рішень і варіантів поведінки, спиратися саме на неї. Відтак правову інтуїцію доцільно трактувати і як одну із ключових функцій інтелектуально розвиненої особистості, і як один із варіантів позитивної соціальної поведінки людини.

Загалом правослухняна поведінка формується під безпосереднім впливом правової соціалізації особистості, як вираження наявності у ціннісно-нормативній системі людини цінностей, які охороняються правом водночас як відображення опанування громадянином структурними складовими правомірної поведінки. Правові уявлення, оцінка та установки впливають на формування правосвідомості людини, що виражається як сфера свідомості особи, пов'язаної із правознавчими явищами (поділяється на суспільну, групову та індивідуальну). Тому правосвідомість необхідно трактувати як сферу свідомості людини, пов'язану із відображенням правових явищ і поведінки, що регулюється правом. Отже, правосвідомість людини доцільно трактувати у межах її ціннісної орієнтації, моральності щодо соціальних цінностей і права загалом [84, с. 64–67].

Своєю чергою, викривлення правової соціалізації призводить і до нівелювання ціннісного виміру права, і до безвідповідального та легковажного ставлення до закону, і до активного несприйняття норм права. В цьому випадку найвищим рівнем правової соціалізації буде саме поведінка людини, сформована на правослухняних установках, що виражає

правослухняну поведінку як стійку особливість особистості. Відтак правові норми дотримуються не зі страху перед покаранням, і навіть не з відчуття поваги до права, а з усвідомленої моральної потреби здійснювати виключно правомірні вчинки. Це свідчить про те, що правосвідомість людини формується під впливом панівних у правовому суспільстві ідей прав людини, правового статусу громадянина, рівня правореалізації тощо [222, с. 178–187].

З погляду П. Є. Суслонова, В. В. Собољникова, К. В. Злоказова та ін., реформування правоохоронних органів останніми десятиліттями не відповідало очікуванням громадськості. Натомість, підвищився рівень дегуманізації, суспільної десоціалізації, викривлення ціннісної орієнтації працівників органів внутрішніх справ. Чимало фахівців втратили віру у справедливість загальнолюдських морально-правових норм поведінки. Це надало негативного спрямування смислу життя, що, без сумніву, призвело до правового нігілізму, професійної деформації, деструкції професійної поведінки і т. д. [13]. Для прикладу, Д. В. Білих-Силаєв у таких обставинах наполягав на необхідності під час інформування особового складу з метою формування правослухняної (зокрема антикорупційної) поведінки працівників органів внутрішніх справ зосередження уваги на формуванні у них негативного ставлення до протиправної поведінки. Дослідник наводить декілька методів такого формування: вивчення проблеми соціальних установок, тобто метод трансляції знань професіонального контингенту правоохоронних органів про теорію соціальних установок; виявлення у працівників ОВС, із якими здійснюється відповідна робота, їхніх соціальних установок щодо різних об'єктів; заняття із працівниками органів внутрішніх справ на зразок обговорення психоемоційних станів, що викликають у фахівців ті об'єкти, на які спрямований позитивний етюд, і ті, на які спрямований негативний етюд, з метою зміщення акценту цих станів на, відповідно, правослухняну та правопорушну поведінку [26, с. 5–7].

Таке маневрування у формуванні схильності працівників ОВС до правослухняної поведінки підтвердив, що особливості аксіологічної сфери

людини все ж таки визначає специфіку правосвідомості в осіб із асоціальною моделлю поведінки. Натомість, певні порушення аксіологічної сфери простежувалися і у правослухняних громадян, що спричинено, з нашого погляду, актуалізацією дослідження правосвідомості різних прошарків населення, за віковою когортою включно. Це, без сумніву, дасть змогу відобразити стрижень, який або посилюватиме, або ж послаблюватиме вплив правових норм на поведінку людини. Хоча, зрештою, задля справедливості необхідно відзначити, що вивчення характерних рис формування аксіологічної сфери людини, що впливає на визначеність правосвідомості законослухняних громадян, на тлі трансформації цінностей у нинішньому глобалізованому світі, доцільно поглиблювати в контексті сьогоденних геополітичних змін.

Для прикладу, І. В. Міхеєва серед особливостей аксіологічної сфери правослухняної молоді, що пояснює виявлення різних деструкцій правосвідомості, виокремлює такі:

– трансформація системи особистих цінностей, в якій відображено переважальне значення цінностей, пов'язаних із досягненням добробуту та спокою, що, безумовно, впливає на звуження життєвої перспективи людини. Цінності міжособистісних відносин є значнішими порівняно із індивідуальними цінностями, пов'язаними із самореалізацією та активною життєвою позицією. Своєю чергою, соціальні цінності, пов'язані із громадською позицією людини (як патріотизм, справедливість і ін.), залишаються на рівні «уже відомих», «декларованих» і не є засвоєними та не містять правового змісту;

– наявність внутрішнього конфлікту, пов'язаного із реалізацією такого значущого завдання, як «матеріальний добробут», що співвідноситься у правослухняної молоді без належного правового знання із «незатребуваністю» інструментальних цінностей, за допомогою яких вона може бути реалізована;

– нерозвиненість такого механізму освоєння цінностей, як інтерналізація, що проявляється у низьких показниках загальної інтернальності молоді без спеціальної правової освіти, засвідчуючи про наявність переважаючої кількості зовнішніх факторів у регуляції правослухняної поведінки: страх перед покаранням, суспільний осуд та ін.;

– схильність проявлення у ситуації фрустрації ворожості, осуду, спрямованих ззовні, що виявляється у співвідношенні виражених екстрапунітивних реакцій із фіксацією на самозахисті [140, с. 7–9].

Отже, рівень відповідної освіти, на відміну від її специфіки, не є визначальним у формуванні правослухняної поведінки. Усвідомлення значущості правослухняної поведінки не лише на рівні соціальних правил і норм, а й на аксіологічному рівні, позитивно впливає на формування суб'єктивної відповідальності та принциповості щодо стабільної правової поведінки. Фактично отримання юридичного фаху чи, скажімо, введення додаткових юридичних дисциплін, необхідно трактувати, з нашого погляду, як безапеляційну перспективу формування правослухняної поведінки.

Слушно з цього приводу зазначає А. М. Столяренко, стверджуючи, що для формування правослухняної поведінки недостатньо лиш правового усвідомлення, знання правових норм тощо. Порівняльні дані щодо правового усвідомлення, для прикладу, юних правопорушників і їх однолітків, які вчиняють правопорушення, підтверджують, що загальний обсяг усвідомлених установок є незначним у двох групах; законослухняні та правопорушники наближені у рівні усвідомлення; законослухняні, які не вивчали правознавства у школі, володіють нижчим рівнем усвідомлення ніж правопорушники, а, натомість, ті, хто вивчав, – помітно вищим; у злочинців, особливо насильницьких, простежується завищена самооцінка правового усвідомлення, що стає перешкодою адекватній оцінці своєї ролі у вчиненні злочину, визнання провини та виправлення. Саме тому, на думку дослідника, для попередження розвитку правопорушної поведінки недостатньо знання

права – необхідне правове виховання та інші важливі його засоби і форми [201, с. 247–248].

Крім того, з погляду А. М. Столяренко, дефекти правосвідомості негативно впливають на злочинну поведінку та сприяють генезису злочинності, особливо, що стосується дефектів морального виховання людини. «Це, – як зазначає учений, – призводить до нестійкої поведінки та її орієнтації на норми найближчого, більшою мірою негативного мікросередовища, що сприяє й не осуджує найрізноманітніші аморальні вчинки та правопорушення. Внаслідок цього індивід, будучи не в стані надавати правильну правову оцінку тим чи іншим вчинкам, не знаючи законних способів вирішення життєвих труднощів, долучається до прийняттого у цьому середовищі стилю поведінки, розпочинає порушувати моральні і правові норми» [201, с. 252]. Відтак це вкотре доводить, що дефекти правосвідомості істотно впливають на подолання ще наявних внутрішніх бар'єрів на шляху до вчинення злочину. У такому випадку регулятивний вплив правових заборон зводиться нанівець, поведінка набуває імпульсивного характеру та залежатиме від конкретної ситуації. Зважаючи на це, дефекти правосвідомості неодмінно є одним із структурних елементів кримінального комплексу особистості злочинця як відображення рушійного елемента, детермінуючого безпосередньо злочинну поведінку із залежністю від зовнішніх ситуацій [188, с. 51–63].

Тому однією із найважливіших вимог адаптації людини до життєвих обставин є правова соціалізація, що відображає засвоєння правової культури суспільства і, як наслідок, формується правослухняна поведінка, що відповідає його вимогам.

Норма права як важливий середник формування поведінки загалом впливає і на суспільні відносини. Крім того, саме норма права є єдиною із норм поведінки, котра володіє особливим значенням у складних нинішніх соціальних процесах в українському соціокультурному просторі.

Безперечно, як стверджує В. Н. Ксенофонов, саме правові норми містять характерний для них механізм реалізації, включаючи державний примус. «Із нормативних властивостей права, – на думку цього дослідника, – як і з можливості застосування примусу, можна підсумувати, що за допомогою права пропонується вирішення будь-яких суспільних проблем. Проте факти свідчать про неточність подібної гіпотези, оскільки внаслідок змінених політичних умов примусове застосування норм здебільшого не реалізоване. Норма права, реалізована внаслідок суб'єктивного та неадекватного її сприйняття, призводить до соціальної напруги в суспільстві, аномальної поведінки великих груп осіб і значною мірою викривляє смисл норми» [114].

З нашого погляду, недоцільно вдаватися до крайнощів щодо висновків про те, що, мовляв, норма права не спроможна формувати фактори впливу на поведінку людини. Практичне значення норм права в цьому випадку полягатиме у соціальному плануванні, що, відповідно, дозволить ефективно реалізовувати правильну оцінку «можливого» та «реального». Відтак норма права відображає певні цінності і впливає на формування правослухняної поведінки, створюючи сприятливі умови для імплементації у життя правових вимог.

Слід підкреслити, що на формування правослухняної поведінки в суспільстві впливають безпосередньо її мотиви, пов'язані з характером і специфікою потреб та інтересів макро- та мікрогруп, суспільства загалом. Отже, поведінка людини залежить від її усвідомлення і визнання норм права, реалізованих державою через систему своїх інститутів й організацій, що виконують регулятивну та контролюючу функції у суспільстві.

2.2 Морально-правова визначеність соціальних мотивів правослухняної поведінки

Кожна людина під час здійснення вчинків керується певним мотивом. Мотив – рушійна сила, що спонукає людину до дії [82, с. 16–21; 225, с. 141–158].

Мотиви людської поведінки, напевно, найбільш ґрунтовно вивчали психологи, філософи та соціологи. Найпліднішим для науковців був, мабуть, кінець XIX – початок XX століття.

Наука початку XX століття прагнула саме пояснити мотиви людського вчинку зокрема та поведінки загалом. Філософи намагалися пояснити природу людських вчинків з огляду на акценти течії чи напряму, до якого вони належали. Саме тому виникли дещо різні трактування людини у працях феноменологів, екзистенціалістів, сюрреалістів і представників інших напрямів. Представники соціології з'ясовували спершу суть людської дії, а тоді концентрували увагу на мотивах поведінки. Психологи ж вивчають людину як істоту, яка має емоції та почуття, її характеризує воля та здатність мислити. Вважаємо доцільним більш ґрунтовно проаналізувати мотиви людської поведінки саме з точки зору психології.

Так, у психології людина є істотою, яка діє відповідно до своїх потреб. Тому мотиви її вчинків можна розділити відповідно до поділу потреб – біологічні та соціальні. Маючи мотив, людина формує ціль і здійснює вчинок, щоб досягти її [41, с. 612–615].

Наслідком бурхливого розвитку психології початку XX століття та накопичення чималої кількості знань про поведінку людину в різних галузях науки стало зародження біхевіоризму.

Психологічне трактування людської діяльності та її мотивів використовувалося у XX ст. у багатьох теоріях, які були характерні для цього питання, навіть у таких випадках, коли дослідники негативно ставилися до

психологічного освоєння відповідних понять. Це трапилося тому, що на початку століття проявився тісний взаємозв'язок гуманітарних дисциплін [43, с. 5–17]. Поступово посилювався вплив психологічних концепцій на різні сфери гуманітарного знання. Водночас ґрунтом для психологічних концепцій стають філософсько-соціологічні теорії, або створюються такі теорії, які за природою наближаються до філософських (учення З. Фрейда) [211]. Як наслідок, розвиток окреслених тенденцій призвів до зародження в кінці 40-х років ХХ ст. низки біхевіоральних наук, які набули міждисциплінарного програмного розвитку (як приклад, відповідна програма належить Дослідницькому комітету Фонду Форда), ключовим завданням якої є поєднання галузей та напрямів, що покликані пізнати людську діяльність, в одну систему.

Оскільки науковці не відмежувалися від психологічного розуміння діяльності, то такі підходи призвели до того, що філософсько-соціологічні дослідження та аналіз дії розглядалися як певний атомарний соціальний факт. Соціологи та філософи не були спроможні осмислити діяльність як систему, де певні дії та події, які обумовлюють мотиви для реалізації дій, що виступають елементами такої системи, можуть упроваджуватися в будь-який час, повинні перебувати у стійких, різноманітних і функціональних зв'язках. А це, своєю чергою, призведе до можливості поєднання у такій конфігурації минулого, теперішнього, майбутнього.

Нині виділяють два напрями у тлумаченні мотивів поведінки. Перший спирається на певні ідеї психоаналізу та біхевіоризму, які можуть бути ключовими у трактуванні змісту поняття особи в психологічних дослідженнях. Феноменологія та екзистенціалізм, а також ідеї Е. Гуссерля, який вивчав проблему взаєморозуміння суб'єктів і спробував її вирішити, становлять другий напрям тлумачення людських мотивів. Психоаналіз і біхевіоризм мали значний вплив на соціологічні концепції та психологічні теорії, які робили спробу вивчити природу поведінки людини через взаємодію біологічного та соціального, стремління та нахили вважалися

переважальними, де розгляд соціального аспекту зводиться до того, що за допомогою нього стає можливим розуміння мотивів і вчинків, їх вдається систематизувати у певну структуру [73, с. 134–149]. Прикладом усезагальності такого погляду в психології є твердження Г. Маслоу, видатного представника гуманістичної психології, про те, що будь-які прагнення людини є вроджені – несвідомі, інстинктивні [131]. У філософському проекті З. Фрейда [211] наявне намагання зрозуміти діалектику позасвідомих потягів і культури, здійснювалася спроба довести наявність свідомого та позасвідомого в діяльності особи, а також установити це співвідношення.

Основним компонентом психіки, а також джерелом мотивів, згідно з позицією З. Фрейда, виступає позасвідоме. З огляду на біологічну природу людини, вчений намагається пояснити мотиви людської діяльності, де мотиваційною основою дій відзначає вплив найсильніших біологічних інстинктів – Ероса та Танатоса. З одного боку, за допомогою інстинкту визначається суб'єктивна мотиваційна діяльність особи, з іншого, – формування соціокультурних відносин між різними людьми пояснюється сублімованою формою. У другій половині ХІХ ст. психологам була притаманна певна тенденція, за якої відбувалося виокремлення позасвідомого, що було основою людської психіки. В цю історичну добу певні соціальні явища та процеси трактувалися в певних категоріях суттєво неусвідомлюваних інстинктів і потягів.

Основоположником інстинктивізму, що став одним із напрямів психології, на початку ХХ ст. був У. Мак-Дугалл, який спробував розглянути мотиви людської поведінки за допомогою теорії інстинктів. З. Фрейд з іншими представниками напряму інстинктивізму резюмували, що будь-який індивід має внутрішню (вроджену) здатність, яка є внутрішнім мотивом. А також змушує його діяти щодо певних об'єктів так, щоб він відчував імпульс, який буде спрямований на таку дію. Психоаналітичне вчення З. Фрейда мало величезний вплив на світову науку, але його послідовники негативно

ставилися до роз'яснення вченим підстав людської діяльності, а отже, його теорія мала певну обмеженість і недостатність інстинктивізму, як певної гармонійної теорії, яка була би здатна повною мірою пояснити поведінковий механізм людини. Проте ті, хто став послідовником і тією же мірою критиком З. Фрейда, не були спроможні створити універсальну теорію особистості.

А. Адлер розробив ще більш примітивну теорію [4]. На його думку, фундаментом усіх людських прагнень виступає «позасвідомий стиль життя», де ключовим процесом є бажання здобути владу. Цей тезис стосовно людських прагнень схожий на концепцію «волі до влади», де саме прагнення влади виступає мономотивом людської діяльності, проте має специфічну форму. Бажання досконалості та впливовості, подолання внутрішньої слабкості та неповноцінності, стимул до самоутвердження – ось головний мотив людських дій (за А. Адлером).

Найбільш комплексну концепцію в межах психоаналітичного напрямку розробляє К. Г. Юнг [221]. Вчений висвітлює більш ширше розуміння позасвідомого, даючи йому нові характеристики. Ключовими напрямками позасвідомого виступають індивідуальне та колективне. Психічний зміст, що усунутий зі свідомості, не має приналежності до особи і є колективним позасвідомим. У цей час архетипи стають психічним подразником інстинктів, нестійкими образами, які зароджуються нейродинамічними ланками мозку, та є елементами сприйняття. Усі структури людини, які мають мотиваційний характер, створюються лише особою. У свідомості індивіда формується їх унікальне подання, яке має наповненість власною біографією. Ідею позасвідомого як деякого змісту, що витіснений зі свідомості та властивий певній спільноті, використовує П. Рікер [182]. Дослідник спирається на вчення З. Фрейда, проте має дещо інше бачення щодо позасвідомого, яке нагадує феноменологію Е. Гуссерля. Поняття позасвідомого в моделі вченого є життєвим світом, базис якого – традиція, а відтворення для суб'єкта іншим виступає множинністю для певної людської спільноти, що має культурно-

символічні об'єднання, передається через предків, від одного індивіда до іншого. У розумінні П. Рікера, позасвідоме не створює тиску на діяльність особи. Вона є залежною від волі чи можливості до діяльності.

Рух схильностей, бажань із природного світу в соціальний забезпечує саме воля, як початковий акт свідомості людини, що містить шар підсвідомого. Ідея символічної культурної творчості, запозичена П. Рікером у З. Фрейда, позиціонується із символом, що є результатом пригніченого бажання і дії. Тому дія першопочатково є структуризованою.

Отже, дія – це те, що варто розуміти, як текст і можна образно, символічно описати. Розуміння мотивів поведінки робить її соціально-осмисленою.

Згідно з тлумаченням П. Рікера, мотив є підставою до дії, а не її наслідком. Як і П. Рікер, представники неофрейдизму – К. Хорні та Е. Фромм – також вважають, що інстинкти і в історичному розвитку, і розвитку індивіда, не є домінантними. Адже на поведінку людини та мотивацію її дій впливають саме культурні та соціальні сили. Символічність світу людини і вплив соціокультурних чинників на формування особистості простежується і в концепціях Дж. Міда [136]. Він стверджує, що людина сприймає світ через символічні значення, як смислову реальність. Соціальна суть людини формується із комплексу взаємопов'язаних символів.

На думку Дж. Міда, особистість є не що інше, як поєднання «І» та «Ме». «І» – це біологічна складова, індивідуальна, а «Ме» – це загальноприйняті норми і стандарти, яких людина набуває в процесі соціалізації. Ототожнюючи «Ме» з «Над-Я» З. Фрейда, Мід вважає, що колективізм задає форми прояву імпульсам.

«Ме» виступає системою установок груп людей відповідно до індивіда, що є прийнятним та освоєним індивідом, постійно розмежовуватиме прийнятне вираження природних імпульсів. Людина завжди ототожнює себе з певною соціальною спільнотою і в конкретному вияві соціальної взаємодії. «І» постійно впроваджуватиме креативність у соціальну ситуацію, адже

соціальний світ і галузь культури не є наперед визначеними, а слугують результатом діяльності усіх дотичних до цієї взаємодії.

На думку Дж. Міда, мотив соціальної дії не має жодної осмисленої концепції, яка засвоюється людиною впродовж її існування. Усі природні імпульси формуються за допомогою людських мотивів, що становлять їх основу. Людські імпульси, які надходять до людини внаслідок її зацікавленості певною справою, мають спрямування щодо досягнення таких цілей, а імпульси виступають мотивами її поведінки. Мотиви мають утилітаристський аспект. У людини, яка дотримується утилітаристичної концепції, є ключовий мотив – насолода. Зважаючи на імпульс, Дж. Мід переконує, що людські бажання спрямовані на об'єкт, і не на насолоду, а рушієм моральної поведінки індивіда виступають імпульси. Існує прямо пропорційна залежність мотиву від об'єкта.

Дж. Мід під час розробки своєї соціологічної доктрини поєднав ідеї психоаналізу (символічну культурну творчість, виявлення мотиву через призму природних імпульсів та аналізу структури психічної особистості) та біхевіоризму (концепція моделі дії), основоположником якої є Дж. Ватсон, значний вплив на якого мали І. Павлов та Е. Торндайк, що були фундаторами у вивченні асоціативного напрямку мотивацій.

Обмеженням предмета психологічної науки став біхевіоризм, адже він визначав предметом психології поведінку людини чи тварини, яка вивчалася на емпіричній основі. Згідно із біхевіоральною концепцією, внаслідок нерегулярних подразнень навколишнього середовища поведінка стає сумарною реакцією на такі збудження. На основі цього можна стверджувати, що внутрішні чи зовнішні стимули (мотиви) можна повністю змоделювати на штучному ґрунті.

Ті обмеження, які були відомі стосовно предмета біхевіоризму, вдалося частково подолати з розвитком когнітивної психології. На основі дослідження когнітивної психології можна створювати певні комп'ютерні моделі, які стають відображенням людського інтелекту, пізнавальних та

орієнтаційних здатностей головного мозку, що дозволяє краще вивчати нейрохімічні процеси, які безпосередньо впливають на поведінку та внутрішню мотивацію індивіда. Проте недоліком когнітивного методу стає повне виключення суб'єктивної сторони прагнень, уподобань і бажань людини. Вчені-когнітологи створюють модель людини, яка не має власних амбіцій, особистих переживань чи потреб, проте здатна до опрацювання фактичного матеріалу. Важливе місце у цьому посідає гуманістична психологія, яка була покликана протистояти інстинктивізму, і в основі якої застосовується феноменологічна теорія людини.

Монадологічну концепцію особистості було запропоновано фундатором напряму феноменології Е. Гуссерлем [73, с. 134–149].

У цьому розрізі людина має певну психофізичну структуру, її існування є повністю незалежним, а можливість проявити себе реалізується через низку вчинків і слів. Унаслідок власних дій ми бачимо певну психофізіологічну структуру, яка є такою ж і для нас, і для іншого. Незалежно від нас та інших суб'єктів, беручи до уваги певні дії іншої людини, її існування стає об'єктивним, а свідомість спостерігається лише частково, і в такому розумінні, в якому цей суб'єкт бажає себе представити.

Це окреслення особи слугувало поштовхом для виникнення феноменологічного варіанту опису взаємодії, за якої дія виражається через особистісні переживання, за наявності спостерігача. Будь-яке намагання пошуку фундаментальної діяльності індивіда повністю заперечується. Як зазначає І. Гофман, для того, аби осмислити сутність людської поведінки, необхідно тяжіти до індивідуально-смислового концепту діяльності, адже лише з розумінням психології та індивідуального символізму, трактуванням життєвих концепцій, їх суб'єктивного розуміння, уможлиблюється пояснення природи поведінки [180, с. 36–37]. У такому трактуванні людина є стійким самозбереженням, із допомогою дії формується бачення, уявлення про нас із боку іншого, і залежить воно від нашого рішення, якою мірою необхідно виражати власну суб'єктивність. Якщо характеризувати це пояснення, то

можна зробити висновок, що людина завжди хоче виглядати на публіці (і бути нею сприйнятою) з певними утилітаристичними мотивами. І. Гофман акцентує на здатності, яка зосереджена на інтуїтивному рівні спроб пояснень вчинків, які є представленими для публіки правдивими мотивами, адже людська діяльність постійно межує з натяками, які сприйнятливі для публіки і відображають дійсний стан речей. Роз'ясненити мотив у межах феноменології намагався М. Мерло-Понті, який підтримував концепцію Е. Гуссерля, за якої особа постійно контактує зі світом, у центрі якого – її Его. На думку вченого, виникнення мотиву відбувається через діалектичне сприйняття зовнішнього та внутрішнього. Також характерним є твердження про те, що мотив завжди присутній в рішенні, і виступати окремо не може. «Мотив є попередньою подією, що діє тільки через своє значення... саме рішення стверджує це значення як значення і надає йому сили та ефективності. Мотив і рішення є двома елементами однієї ситуації: перший є ситуацією фактично, другий – прийнятою ситуацією» [135, с. 301]. Феноменологічна концепція не містить суттєвих відмінностей між підставою та причиною, як це, для прикладу, є в теорії П. Рікера, адже мотив тут є причиною, і це стимулює особу приділити свій час обставині, вирішити, якою мірою вони важливі для неї в цей час.

У гуманістичній психології розглядається залежність мотивів стосовно суб'єктивного світу особи. Важливою є функціональна незалежність мотивів, також існує певна обмеженість у діях психологів, які намагаються пояснити усі індивідуальні мотиви за допомогою множинності інтересів, які притаманні для людей із народження. Цікавою для розгляду є теорія самоактуалізації А. Г. Маслоу [132], у якій розроблено класифікацію мотивів, які мали побудовану структуру у вигляді певної ієрархії, тобто в тій послідовності, залежно від значущості для особистості, наочно наведено залежність мотиву, яка є пов'язаною з рівнем самоактуалізації особи. Отож, усі теорії в філософії, соціології та психології у ХХ ст. формувалися на переконаннях у тому, що ті механізми психологічної діяльності людини,

психічна структура особи, найголовніше – розуміння людини, уможлиблюється лише через її діяльність, що є певним феноменом, а проявляти себе людина здатна з допомогою вчинків і слів. Унаслідок таких підходів виникла принципово нова система методології та інструментів аналізу.

В. Дільтей розпочинає розробляти описову психологію [149, с. 664–665], на необхідності якої також акцентує Е. Гуссерль, наголошуючи на поясненнях душевного життя і світу людини з інтуїтивним розумінням, які мали методологічний характер.

Пізнавальне ставлення до дійсності стає можливим із допомогою вираження розуміння, що формує здатність часткового змісту, здобутого відповідним середовищем, який співвідноситься з цілісністю життя та відновлює картину світу, яка є відображенням особи чи певної соціальної групи у певний історичний проміжок часу, доповнює цю картину новим змістом. Герменевтичне розуміння, яке надає сумарного змісту будь-якому історично-індивідуальному тексту, і про яке говорять усі інтуїтивісти, Л. Вітгенштейн розглядає у межах іншої концепції. Вчений дотримується поглядів аналітичної філософії, зважає на те, що світ і мова мають єдину логічну форму, а формальна субстанція світу утворена з допомогою певних предметів, які є в значенні імен. Критерій розуміння смислу тільки один – логічна форма мови. «Розуміти речення означає знати, як справи, коли воно правдиве» [50, 124], – зазначає Л. Вітгенштейн. Розуміння в такому трактуванні є усвідомленням інформаційної сутності мовних побудов. Ця ідея є незмінною для його подальших робіт, але все ж таки в них встановлюється як міра розуміння сукупність правил мовних ігор, що узалежнюються від способу людського життя та кожного ситуаційного моменту.

Для В. Дільтея основою розуміння невласного внутрішнього світу, певних символів, які зашифровані в культурі, традиціях, мотивах діяльності, стає схожість психічних структур, які є в духовному світі зовсім несхожих

людей. Подібних припущень дотримувався Г. Земель [85], який вважав, що тип діяльності зрозумілий лише тоді, коли реакції інтерпретатора та діяча ідентичні. Індивід, який впливає на навколишній світ, має мотиви та почуття, що можуть бути відновленими, відтак – вивченими, лише в тому випадку, коли не є одномоментними, нелогічними поривами душевного життя, а сталими і осмисленими відповідно до усталених норм людського суспільства. Як наслідок, із допомогою такого методу у вивченні виникає розкриття смислу дії, що прийнятно до певних потреб та інтересів.

Основоположником розуміючої соціології, де ключовою проблемою стає категорія розуміння, є М. Вебер [47, с. 14]. Поняття розуміння та пояснення, які постійно протиставляє В. Дільтей, М. Вебер пов'язує. На думку В. Дільтея, можливість роз'яснення людської поведінки стає можливим через розгляд науки про дух. Згідно з позицією М. Вебера основне питання, яке цікавить сучасну, – соціологію смисловий зв'язок поведінки. Отже, вона прагне до пояснення соціальної дії і намагається пояснити її причинно. Однак кристалічне розуміння можливо, якщо розглядати цілі раціональної дії, що становить певний ідеальний тип, виступає соціальною типовою дією. З осмисленням такої дії вирішення змісту в соціальному напрямі вчинків індивіда призводить до можливості зрозуміти діючого суб'єкта, проте не психологічного розуміння, психологічних процесів, які існують у свідомості індивіда і є спонукальними до певних дій, а певне соціологічне розуміння, за якого можливе розкриття раціонального спрямування дії. Поведінка людини є корисною для соціологів лише в тому випадку, коли індивід вкладає в цю поведінку відповідний суб'єктивний смисл, точніше – розпочинає діяти.

Із погляду М. Вебера, ключовою ознакою дії виступає наявність суб'єктивної мотивації. Найбільш цікавим для вченого є ґрунтовний аналіз категорії «суб'єктивний смисл». У його теорії це поняття закріплює важливість дії конкретно для суб'єкта цієї дії, тобто розглядається, яким є окремий індивід. Дослідження, які пов'язані з формуванням суб'єктивного смислу дії, здійснював А. Шюц [220], який був засновником

феноменологічної соціології. Вчений проаналізував конституювання значення, за допомогою якого йому вдалося розкрити сутність суб'єктивного смислу досвіду. А. Шюц вважав, що з допомогою протенції конституюється смисл дії. Це означало, що особа може уявити себе в ситуації, за якої дія, котру вона має намір здійснити, вже виконана, є її конкретні результати, вона їх аналізує, з'ясовує доцільність такої дії, надає їй смисл. Суб'єктивна мотивація набуває лише двох видів. Перший А. Шюц окреслює як «для того, щоб», інший – «тому, що». З уваги на трактування дослідника, дія реалізовується відповідно до певної біографічної установки, а мотив є вираженням другого типу, здійснення дії можливо з огляду на те, що для цього є певні умови. Якщо ж розглядати мотив, який можна віднести до першого типу, то особа в такому випадку має намір чогось досягти, хоче реалізувати певний тип соціальної дії, і означений тип мотивів акцентує на подальшому результаті. Соціальна реальність виступає інтерсуб'єктивною, а отже, суб'єктивний смисл діяльності повинен підлаштовуватись під інтерсуб'єктивний контекст. Варіант дії передбачає її реалізацію в межах «Ти-настанови». Це означає, що орієнтація суб'єкта постійно спрямовується на іншого, і завдяки «Ти-настанови» можуть виникати «Ми-зв'язки», або соціальна взаємодія. Очікування, спрямовано на іншого, повернуто до минулої, теперішньої та майбутньої поведінки інших. Це типова характеристика, яку виділяє М. Вебер, коли визначає соціальну дію. У його концепції різниця між дією та поведінкою полягає в наявності суб'єктивного смислу. Отже, дія стає поведінкою, яка орієнтована на понятійний смисл, а соціальна дія – це та, у вчиненні якої спостерігається суб'єктивна мотивація та котра зорієнтована на іншого.

Цікава у науковій теорії М. Вебера спроба класифікації соціальної дії відповідно до прийнятої ієрархії в соціальних групах, за допомогою якої можна визначити різний зміст соціальних дій.

Відмінність окреслених типів за цією класифікацією полягає в тому, що вони різняться специфікою мотивів, смисловою єдністю. Для особи, яка діє,

або спостерігача, який споглядає за цією дією, вистачає приводів для означеної дії. За цією класифікацією М. Вебер вивчає чотири види соціальної взаємодії. Відповідною реакцією на певний подразник є соціальна дія. Безпосередньою реакцією на сильне подразнення є афективна дія [149, с. 373–374]. Певною мірою вони виглядають як запропонована схема біхевіористів: стимул – реакція. Мотиви традиційної та афективної дій є неусвідомлюваними, а не раціональними, і межують із раціональністю та ірраціональністю, адже вони не мають чітко сформованих планів суб'єктом, аби досягти поставленої мети, задовольнити власні потреби, і все ж виступають діями, які є відповідною, миттєвою реакцією на подразник. Процес усвідомлення певних життєвих орієнтирів, які належать до релігійної поведінки, етичного чи естетичного виховання, абсолютизація цінностей здійснюється за ціннісно-раціональної дії. Вираження раціональності такої дії полягає у можливості свідомо обирати життєві напрями, які мають розмежовувати природні потреби та схильності, стати основою для подальшої мотиваційної життєдіяльності. За ціннісно-раціональної дії копіюється норма, яка є відповідною обов'язку. Найбільш раціональною є ціле-раціональна дія, тобто найбільш суб'єктивно осмисленою, шкалою раціональності, ключовим визначником в якій є особистий успіх. Він передбачає розуміння цілі, свідоме моделювання дії, аналіз наслідків цієї дії, де сподівана поведінка інших людей є способом раціональної регуляції цілей. Існує постійна залежність між соціальними діями та культурними контекстами, в яких вони перебувають. Якщо представники соціальної групи мають спільний світогляд, входять до одного культурного середовища, то в них домінують сукупності мотивів, які є певними типами дій. Проте в певну історичну добу в конкретному суспільстві всі люди не діятимуть лише за одним типом веберівської класифікації. Отже, це вказує на те, що у суспільстві переважає один із способів моделювання та здійснення дій. Відтак М. Вебер уводить поняття «понятійно чисті типи», котрі лише прямують до реальної поведінки суспільства. Послідовником М. Вебера став

Т. Парсонс [159], котрий відзначав критерії, за яких усі учасники соціальної взаємодії виправляють свої дії, що є наперед визначеною системою культури. Це суперечить концепції символічного інтеракціонізму Дж. Міда, адже такі критерії встановлюють особі конкретні соціальні рамки, означають потребу формування під час соціалізації зручної поведінки. На думку дослідника, існує потреба реалізації суб'єктом власних бажань через відповідність загальних цінностей та нормам, які означають згоду, що домінує в соціальній групі.

Приділяючи значну увагу соціуму, який виступає цілісною системою, Т. Парсонс здійснює структурно-функціональний аналіз, за якого соціум стає цілісним утворенням залежних та усталених соціальних дій. Необхідною умовою функціонування такої системи є задоволення фізичних потреб людей через систему розподілу матеріальних благ, які входять до елементів окресленої системи, а також розроблення процесу соціалізації, у реалізації якого усі мотиви людини будуть узгоджені та підпорядковані загальносуспільним нормам, що слугуватимуть спільним соціальним потребам. На думку Т. Парсонса, це стане визначальним чинником розвитку усієї соціальної системи, адже з допомогою мотивації можливо об'єднати усі вчинки учасників соціуму в єдиний процес, що врівноважить систему та розглядатиме діючу особу і як особистість, і як певний організм, який діє на свою і користь інших об'єктів.

Схожу точку зору мав Е. Дюркгейм [76], котрий вбачав у суспільстві моральну єдність індивідів. Також розділяють таке бачення представники теорії ролей, де ключове місце посідає дослідження нормативної дії. Т. Парсонс і Е. Дюркгейм розглядають її як оптимальну та єдину для соціального суб'єкта.

Протилежною є думка Ю. Габермаса [214]. Усі свої сили він спрямовує на розробку теорії суспільства, за якої змогло би відбутися перебудування соціальної еволюції. Основою його позиції було твердження із теорії комунікації, сформульоване в екзистенціалізмі К. Ясперса, де комунікація є

відмінним засобом для існування людини та становить основу культури, адже суспільство є сукупністю людей, які мають комунікативні зв'язки, створили закони співіснування внаслідок групової поведінки та взаємодії як індивідів, так і груп людей, досягли відповідного мегареультату – сформували принципи, норми, закони приватного життя людини. Комунікативне русло допомагає не лише у реалізації власної позиції, а й уможливорює розвиток процесу інституалізації. Людина провадить діяльність, яка виражається в певному типі, що може розвиватися та використовуватися упродовж життєдіяльності. З допомогою комунікації не тільки виражається індивідуальність, а й формується сама особа.

Ю. Габермас категорично заперечує структурний функціоналізм Т. Парсонса, бо, на думку вченого, залежність соціальних процесів реалізується не через догматичне виконання індивідом ціннісно-нормативних настанов, які є сприйнятими в певній групі, а через соціальні сили, які виражаються через комунікативну практику та входять до всіх верств суспільства. У цій ситуації моральне визнання орієнтації соціальних дій, варіацій думок, суспільно-політичних інститутів визначається громадськістю через дискурс, де всі його члени є рівними, мають на меті єдиний мотив – досягнення згоди. На думку Ю. Габермаса, неправильна ні класична концепція суспільної раціональності, ні веберівська соціологічна теорія, адже суспільна раціоналізація в ній не є вдосконаленням людського розуму, а виступає лише структурою перебудови світу, в якій створюються умови для зростання меж раціональності людської дії [214, с. 24].

Ю. Габермас прив'язує філософію до соціальних наук, поєднує «розуміючий» та «об'єктивістський» підходи, за допомогою яких можна вивчити реальні комунікативні практики не з позиції учасника, а критико-рефлексивно. Структура та динаміка суспільства оцінюються ним із протиставленням «інструментальний – комунікативний». Це акцентує на індивідуальності, можливості людини мати власну життєву позицію та приймати відповідні рішення стосовно кожної життєвої ситуації. На думку

Ю. Габермаса, реалізація стратегічної чи конверсійної особистої позиції можлива лише в комунікації. Також він виокремлює та досліджує комунікативну дію, за реалізації якої особа використовує інтерсуб'єктивно значущі норми, що є виразом очікувань, щодо поведінки, та стратегічну (інструментальну) дію, за якої особа використовує суто технічні правила, які базуються на емпіричних знаннях [214, с. 39].

Співвідношення свого Я до чинників раціонального взаєморозуміння виражається через спрямованість комунікативної дії на прийнятні умови існування. Егоцентрична позиція особи є наслідком стратегічної дії, і в такому випадку вона використовує позицію ціле-раціональності, адже спрямовує власні потуги для досягнення мети, водночас використовує іншого як інструмент реалізації обраної цілі. Ю. Габермас переконаний, яка стратегічна дія, що виступає досягненням егоцентричної позиції діючої особи, містить вибір і обдумування цілей, інструментів для їх реалізації, що є необхідними для отримання максимальної власної вигоди і спрямовуються на очікування рішення іншої діючої особи. У стратегічній та комунікативній дії завжди існує взаємодія суб'єктів. У стратегічній діяльності суб'єктів їх успіх залежить від інших такою мірою, на скільки це відображає особисту користь [214, с. 52].

Проявом телеологічної дії може бути стратегічна дія, спрямована на досягнення мети, з наперед обраними інструментами, які, на думку діяча, мають бути успішні, якщо їх застосувати у правильній послідовності. У випадку реалізації власної мети за таким планом діяч бере за основу правила, здійснює власний вибір з огляду на роз'яснення ситуації, а результатом цієї дії виступатиме рівень одержаних наслідків для цього суб'єкта.

Отже, емпіричні подразники виступають мотивом для інструментальної чи стратегічної дії, ключовим аспектом яких є зрівноваженість об'єктивної природної або соціальної дійсності, або напрям руху до видимості цієї зрівноваженості. За оцінки комунікативних дії необхідне розуміння того, що мотиви не виступають природною потребою, не є неусвідомлювальними

факторами, які мають впливають на поведінку людей, оскільки існує їх детермінація відповідними імперативами, які формуються лише для себе або є загально визнаними. Вони завжди усвідомлені суб'єктом, є надважливими для нього та спрямовують його зусилля на порозуміння з іншим, бо реалізація цілей чи планів можлива лише у випадку гармонійної взаємодії. Ключовим мотивом учасників дії, що передбачається комунікативною моделлю дії, стає досягнення порозуміння з приводу узгодження власних планів, де дії реалізуються через двосторонню згоду та зважанням на спільні інтереси.

Виникнення моральної свідомості стає можливим у здійсненні комунікативної дії, набуває особливих рис і потреби в дослідженні нової етики. Відтак основною вимогою наших часів стає етика відповідальності, де передбачається виникнення морального суб'єкта, який матиме змогу не лише відчувати відповідальність перед неіснуючим іншим, що стане ключовою умовою досягнення конвенційного бачення особи, яка діє, але й розробляти та ухвалювати найбільш раціональне рішення для іншого.

Дослідження Ю. Габермаса надзвичайно важливі для сучасної науки, адже вони є перспективними шляхами для реалізації майбутніх соціальних концепцій та теорій. Інструментарій аналізу, який був розроблений вченим, дає змогу змоделювати організаційну структуру соціуму, відтворити її, діагностувати та розробити засоби боротьби з усіма соціальними відхиленнями, які межують із комунікативними практиками. Насамперед, доступними стають доцільні напрями дослідження порушеної комунікації, що мають систематичний характер, базисом якої виступає непрямий обман, джерело якого – у суспільній організації. Доступним є вивчення інтеракцій, які організуються суб'єктом для досягнення відповідної цілі та мають на меті маніпуляцію іншими, аналізуються різні комунікативні стратегії, які спрямовані на подолання соціальних незгод, виділяються види суб'єктів за напрями діяльності та сумарними мотивами, що є оптимальними для кожного з цих видів.

Отже, як бачимо, мотиви людської поведінки вчені різних галузей науки досліджували досить ґрунтовно. Це дозволило створити основу, на якій у подальшому можна вивчати різні аспекти людської поведінки.

Можливо, найбільше на поведінку людини впливає мораль як система норм і приписів, якими людина повинна керуватися у щоденних діях. В основі поведінки людини – мотиви. Мотив – це внутрішня спонука до дії. Лише тривалим вихованням і зусиллями над собою людина може усвідомлено, без показовості діяти морально та правослухняно. Якщо керуватися традиційною структурою людської дії: мета – намір – дія, то моральна мета обумовлюватиме моральну дію і навпаки. Моральний вчинок автоматично ставатиме правослухняним.

2.3 Вплив морального вибору на формування правослухняної поведінки

XX століття надало людству можливість вибору. В минулому залишилися уявлення про єдино правильну теорію чи вчення. Жінки набули рівних із чоловіками прав. Громадян припинили ділити за майновим станом. Народи отримали змогу будувати свою національну державу. Людина XX століття змогла обирати на основі власних роздумів, поглядів, певного досвіду той спосіб життя та стиль поведінки, які імпонували саме їй.

Не залишилася осторонь цього процесу й філософія. Цей період в історії розвитку філософської науки можна охарактеризувати як період плюралізму. Однак, попри таку тенденцію, головною проблемою філософії залишилося буття людини. Трактувалася ця «проблема» з різних точок зору.

Так, XX століття було періодом раптових і кардинальних змін орієнтирів та цінностей. Науками, для яких ця тема була і залишається основною, є філософія та право, оскільки саме вони накопичили багато

різноманітних способів осмислення соціальних явищ і, безумовно, є одними із фундаментальних джерел цінностей та орієнтирів для людини.

Проблему вибору, особливо морального, можна вважати загальнофілософською, адже вона пов'язана безпосередньо з людиною, її сутністю. Через вибір людина виявляє свою незалежність, свободу. Діючи відповідно до своїх інтересів, однак свідомо зважаючи на необхідність, людина проявляє свою свободу. Завдячуючи вибору, людина може сформувати свої систему цінностей та орієнтирів, шляхи реалізації власних намірів. А це, своєю чергою, формує і поведінку людини.

Умовно, але все ж таки можна, зобразити моральний вчинок як своєрідну піраміду: на найнижчому рівні – моральний намір, відтак – моральна спонука, а найвищу сходинку посяде власне моральний вибір. Сутність морального наміру – у прийнятті людиною рішення вчинити певну моральну дію, досягнувши певного результату. На цьому етапі важливу роль виконує воля людини та її емоційно-духовний стан, відбувається усвідомлення завдань і вибір засобів, необхідних для виконання завдання. Моральна спонука – це вияв готовності людини до здійснення вчинку. Якщо розглядати моральну спонуку з точки зору психології, то вона виступає імпульсом до вчинення дії. Моральний вибір – це внутрішня зацікавленість у реалізації певної дії, яка орієнтована на моральний чинник. У цьому аспекті важливим є мотив учинку як його духовна основа.

Людина, яка керується моральним мотивом у здійсненні вчинку, орієнтується на загальнолюдські цінності. Водночас вона зважає на можливість морального осуду з боку суспільства та правового – з боку держави. Однак є певна різниця між осудом із боку суспільства, громади та осудом з боку держави. Держава володіє виключним правом на застосування покарання за недотримання вимог закону. Єдиним покаранням громади за недотримання моральних норм є осуд, який не має жодних юридичних наслідків. Так виникає самостійність, вільність вибору дотримуватися чи ні вимог моралі у здійсненні вчинку.

Моральний вибір є чітко дуалістичним: або добро, або зло. Золотої середини немає. Найвищі здобутки людської моралі належать до категорії «добро», все протилежне входить до категорії «зло». Людина повинна не тільки вчиняти добре, бо так вимагає громада та держава, а й усвідомлювати необхідність чинити добро задля досягнення особистого та суспільного блага [15, с. 27–39].

Здійснювати моральний вибір може лише людина, яка має моральну свободу. Морально вільна людина – це та, яка може самостійно виразити свою сутність у суспільстві через здійснення свідомих моральних вчинків.

Моральний вибір значно впливає на формування поведінки людини у суспільстві. Одним із основних етапів на цьому шляху є своєрідний «конфлікт» між особою та суспільством, коли людина повинна певним чином свідомо підпорядкувати свою поведінку нормам суспільства, у якому вона живе. Якщо це трапиться, то людина отримає моральну свободу, а вимоги і норми моралі та права розпочне сприймати як необхідну умову її існування у суспільстві.

Морально свободна людина здатна брати відповідальність за свій вибір, як наслідок – за свої вчинки і поведінку. Вибір для людини є актом творчості, завдяки якому вона може впливати на власне життя.

Моральний вибір неможливий без моральної відповідальності. Цей вид відповідальності характеризується усвідомленням людиною необхідності правильно виконувати вимоги моралі. Це ж стосується і юридичної відповідальності.

Із народженням дитини її моральні якості тільки зароджуються, але в подальшому шляхом виховання, відтак самоконтролю, самооцінки та самовиховання вже зріла людина свідомо дотримується встановлених вимог: моралі з боку громади, права – з боку держави. «На перших етапах морального становлення особистості вони (моральні якості) перебувають у зародковому стані, але поступово їх можна перетворити з епізодичних виявів

духовно-емоційного життя людини на її глибинні, сутнісні моральні якості» [30, с. 58.].

Шляхом виховання та власним прикладом батьки, як перша спільнота для дитини, закладають в ній основи для моральної чи аморальної поведінки. У цей період дитина вчиняє відповідно до дій батьків у тій чи іншій ситуації, наслідуючи їх. Наступними етапами є школа, яка виховує дітей згідно з установленими державою нормами, та група однолітків, з якими спілкується підліток. Тут усе залежить від так званого лідера та його цінностей і пріоритетів.

Більш високим рівнем для формування моральної та правослухняної поведінки є здатність до моральної самооцінки. Моральна самооцінка – це здатність людини оцінювати результати власних учинків із моральної точки зору. Завдяки цьому людина може займатися самовихованням.

Терміном «моральний самоконтроль» позначають здатність людини контролювати через свої уявлення, бажання, почуття власну поведінку. Здатність до самоконтролю позитивно позначається на вчинках людини завдяки певним обмеженням, які позначають поняттями «дозволене – заборонене», «добро – зло», «моральне – аморальне» і т. д.

Поряд із терміном «моральний самоконтроль» уживають слово «самовладання». Це вироблене вміння людини виконувати поставлені завдання шляхом суворого контролю за власними почуттями.

Найвищим щаблем моральної та правослухняної поведінки є усвідомлення людиною власної гідності. Лише та людина може усвідомлено чинити правослухняно, яка є вимогливою до себе.

Відповідно до словника української мови, слово «гідність» має два значення: 1. Сукупність рис, що характеризують позитивні моральні якості; 2. Усвідомлення людиною своєї громадської ваги, громадського обов'язку [48, с. 65].

Людини, яка має почуття власної гідності, через певні вимоги до себе усвідомлює і відповідальність перед собою, необхідність визнання прав

інших людей, навіть тих, хто має іншу точку зору на певні принципові моменти, обов'язку спільно діяти задля досягнення суспільного блага та розвитку суспільства.

Поява у людини внутрішньої вимогливості свідчить про те, що вона сягнула вищого рівня самовдосконалення, коли її вчинки вже не просто підпорядковані її природним потягам і бажанням, а спрямовані на досягнення більш високої мети шляхом здійснення моральних учинків. Самовимогливість переростає у моральний обов'язок.

Моральний обов'язок – це усвідомлена орієнтація людини на застосування кращих моделей поведінки, здобутків світової культури у своїй поведінці з метою самовдосконалення. Людина вже не просто здійснює вчинки, а усвідомлює, чому необхідно чинити саме так, вона готова захищати власну точку зору, свою лінію поведінки.

Напевно, одним із останніх етапів в усвідомленому процесі формування правослухняної поведінки є трансформація набутих позитивних якостей у совість. Під впливом совісті у людини виникають такі відчуття, як сором, збентеження, ніяковість, що часто мають видимі ознаки на тілі людини, – почервоніння, картавлення, здійснення певних невластивих людині рухів чи жестів, своєрідна міміка. Внутрішньою ознакою є процес каяття – перегляд людиною власної поведінки, її засад чи окремого вчинку, якогось його аспекту. Це надзвичайно важливий процес у формуванні поведінки, усвідомленні її мотивів, цілей та способів досягнення мети. Совість – це своєрідний «лакмусовий папірець» учинків людини, спосіб пошуку людиною кращих і більш досконалих шляхів досягнення мети.

На початку формування в людині особистості вимоги держави (виражені в законах) та громади (відображені в моральних нормах) до ще індивіда спричиняють певний конфлікт, оскільки примушують його до певних небажаних з його боку дій. Однак згодом ці вимоги утверджуються на рівні свідомості, спонукаючи вже особистість до подальшого розвитку та вдосконалення, а через себе й суспільства, у якому вона живе.

На жаль, не кожна людина, яка пройшла шлях від індивіда до особистості, живе відповідно до вимог норм моралі та юридичного закону, дотримуючись їх свідомо та розуміючи таку необхідність задля подальшого суспільного поступу. Для цього потрібно, крім моральної самооцінки, самоконтролю, відчуття морального обов'язку та сумління, ще й певні вольові зусилля.

Значний вплив на вольові якості та зусилля людини має рівень та якість життя людини. Тобто людина, яка народилася і виросла в родині, де основними цінностями були повага до особистості, її гідності, свідоме неухильне дотримання закону, визнання необхідності здобуття освіти, також прагнутиме слідувати цим принципам. Людина, в родині якої панували нігілістичні погляди, спостерігалася неповага до закону як морального, так і юридичного, в майбутньому поводитиметься ідентично. Винятки з цього правила існують, але вони трапляються вкрай рідко. Часто спостерігається також удаване, неусвідомлене, вибіркоче дотримання вимог закону лише через страх бути осудженим, незрозумілим у суспільстві. Багато хто сьогодні апелює до необхідності людини бути абсолютно вільною від усіляких заборон, мотивуючи це істинною природою людини, необхідністю її повернення до своїх першопочатків.

Із кожним новим етапом свого життя (сім'я – школа – компанія однолітків – вищий (спеціальний) навчальний заклад – робота) людина постає перед певними вимогами, заборонами, обов'язками. Деякі з них вона засвоює швидко, вони усвідомлено переходять у звичку, стаючи обов'язковими, інших же сприйняти вона не може або не хоче. Прикладом цього можуть слугувати християнські заповіді любові, зокрема друга: люби ближнього твого, як самого себе. Звісно, дехто скаже, що не все населення землі сповідує християнство, тому й не всі повинні її дотримуватися. Однак у світі люди постійно вчиняють адміністративні правопорушення, не дотримуючись, скажімо, правил дорожнього руху. Ці випадки трапляються і з боку водіїв, і з боку пішоходів. Хоча правила дорожнього руху затверджені

та діють в усіх країнах світу, з ними всі давно ознайомлені, вивчати їх основи діти розпочинають ще в початковій школі. Ще одним прикладом може стати моральний обов'язок батьків перед дітьми та дітей перед батьками. На жаль, проти нього безжально свідчить статистика: кількість дітей, які знаходяться у дитячих будинках, і кількість самотніх літніх людей.

Завершенням процесу морального вибору людини є моральний вчинок. Моральний вчинок – це усвідомлена дія, що відповідає моральним вимогам. Моральний вчинок є результатом морального мотиву та морального вибору. Його складовими є мотив, мета, дія, наслідок дії, оцінка дії людиною та її середовищем. Моральним є лише той вчинок, усі перелічені складові якого є моральними, якщо хоча б одна складова вчинку є аморальною, весь вчинок вважається аморальним.

Щоразу під час здійснення вчинку, керуючись моральним обов'язком, людина поступово формує звичку чинити морально. Це сприяє формуванню моральних якостей. Моральні якості – це стійкі риси в поведінці людини в певних ситуаціях.

Лише та людина, яка чинить відповідно до вимог моралі, чинитиме і відповідно до вимог закону. Її поведінка буде усвідомленою реакцією на певні норми та обмеження, які повинні сприяти формуванню гармонійного суспільства для всіх. Між поняттями «правослухняна поведінка» та «моральна поведінка» можна поставити знак рівності, хоча й доволі умовно. Їх об'єднує низка спільних рис та ознак:

- чіткий дуалізм: людина вчиняє або добре, або погано; поняття трохи добре, трохи погано, 50 на 50 для них не існує;
- усвідомлена потреба людини вчиняти відповідно до усталених норм і приписів;
- за здійснення вчинку людина оцінює себе та потрапляє під оцінку громади, групи, до якої вона належить, та держави. Кожний вчинок «проходить» подвійну оцінку;

– для цих типів поведінки необхідним є постійне самовдосконалення та самовиховання.

Важливість проблеми формування засад правослухняної поведінки особистості пов'язана з тим, що філософія повинна забезпечити вирішення низки світоглядних проблем, які поєднані з місцем людини у світі, сенсом життя, рівнем взаємодії суспільства та природи, можливістю подальшого розвитку людства. Актуальність вирішення рівня впливу філософії на їх формування та розвиток полягає в тому, що особистість є генератором розвитку історії суспільства, суб'єктом різноманіття видів діяльності, а без розуміння сутності окресленого поняття розуміння історичного процесу та подальший розвиток суспільства є неможливими.

Завдяки фізично-духовній організації людина може стати особистістю, яка матиме усвідомлену здатність до творчості, планомірних дій, стане готовою до моральної відповідальності.

Розвиток особистості – складний багатоетапний процес, який пов'язаний з освоєнням величезної кількості інформації, її сприйняттям, внутрішнім самоусвідомленням власного місця у світі, ролі в соціумі, постановці власних цілей, їх узгодження з усталеними нормами та традиціями, які є у певному суспільстві, та триває безперервно. Кожна людина стає особистістю лише у суспільстві, де набуває певного досвіду, вмінь, навичок, здатностей до комунікації, встановлює власне бачення стосовно багатьох питань.

Для формування особистості необхідна побудова картини світу, яка повинна бути максимально достовірною, вичерпною, переконливою, адже це стає метою наукового пізнання, з огляду його методологічної самосвідомості. Необхідно виявити ціннісний потенціал, оскільки без цього неможливо досягнути цілісності у суспільстві. Цінності постають об'єднувальним чинником, адже саме завдяки їм усвідомлюється цілісний зміст і сенс існування людини.

Наукова картина світу в основі містить передумови аксіологічного підходу до реальності, тому що ціннісно нейтральна наука, реалізуючи свої конкретні цілі, здатна породжувати проблеми й глобального характеру. Тож актуальність аналізу світоглядного змісту наукової картини світу впливає з нагальної потреби в оновленому розумінні місця людини в сучасному світі з урахуванням оригінального внеску різних наук і в контексті загальнонаукової картини реальності як універсальної моделі Всесвіту.

Світоглядні позиції кожної людини залежать від низки факторів. До них належать: моральні звичаї соціальної спільноти, рівень динамічного розвитку суспільства, політичний устрій країни, рівень економічного розвитку держави. Філософія сприяє розумінню та осмисленню багатьох явищ, фактів, освоєнню нових понять і категорій, що є необхідним для розвитку й формування особистості.

Гармонійне існування людини з навколишнім світом, природою та суспільством є способом реального освоєння її сутнісних ознак, можливостей, які можна зреалізувати через практичну діяльність або під час духовного становлення. Саме завдяки цьому людина має специфічне, притаманне лише їй, духовне освоєння і відчуття світу речей і предметів, суспільного середовища, що простежується у формі відчуттів, уявлень, передбачень, емоцій, з допомогою чого формується світовідчуття, світосприйняття і світорозуміння.

Безперечно, позитивні зміни відбудуться в умовах, коли людина, сформувавшись як особистість, розпочне змінювати власну свідомість, удосконалюючи моральні якості, що визначаються процесами розгортання та організованості інтелекту, вчинятиме морально та буде готова відповідати за свій вибір. На цьому фундаменті ґрунтується принцип управління суспільними процесами, які виражені у формі природного права кожної людини самостійно приймати рішення.

Як зазначають деякі дослідники, для прикладу В. С. Бліхар, В. Л. Ортинський та ін., будь-який вчинок може мати різне значення, проте

його моральний зміст оцінюється однаково. Виконання моральних норм контролюється усіма членами суспільства. Мораль залежить від умов людського буття, суспільних потреб особи, але визначається рівнем суспільної та індивідуальної свідомості. Поряд з іншими формами регулювання поведінки людини в суспільстві, мораль забезпечує узгодженість діяльності багатьох людей, перетворюючи її у спільну діяльність, що підлягає певним соціальним законам [174, с. 77].

Кожен вид діяльності має конкретну мету та моральний мотив, що, своєю чергою, і передбачається моральним змістом мети. З іншого боку, в будь-якій предметній діяльності можуть використовуватись прийнятні чи неприйнятні, з точки зору досягнення мети, засоби. Приміром, у діяльності працівників ОВС під час проведення допиту можуть використовуватися як гуманні, так і негуманні засоби: погроза, психологічний тиск, насильство та інше, що передбачає моральний зміст засобів діяльності. Крім того, в будь-якій людській діяльності формуються специфічні моральні міжособистісні відносини. Тому система моральних відносин є необхідною умовою і засобом морального розвитку особистості.

Урешті-решт, з погляду львівських дослідників зрозуміло, що будь-яка професійна діяльність впливає на характер людини, оскільки, скажімо, педагоги, тривалий час працюючи в системі освіти, вирізняються підвищеною категоричністю, упевненістю у правильності висловленого, авторитарністю позицій, прагненням «навчати» та ін. Подібні специфічні зміни в особистості визначаються змістом, організацією й умовами здійснення діяльності, розвиваються поступово, згодом закріплюються і, як наслідок, перетворюються у порівняно стійкі психологічні характеристики особистості [174, с. 78].

В основі управління суспільством знаходиться головний принцип людської комунікації і взаєморозуміння – природна турбота та довіра людей. Необхідність і незворотність зміни у свідомості людини диктуються метою

виживання людства в умовах загострення глобальних протиріч, що спричинені складністю моральних норм в умовах глобального суспільства.

Крім того, філософія глобалістики пропонує певний комплекс уявлень про морально-етичні імперативи, цінності та цілі у діяльності людей, що спрямовані на збереження життя на Землі та розвиток людства, – глобальну етику. Актуальність вивчення цього питання пояснюється тим, що розгляд глобальних проблем і подальших перспектив розвитку людства потребує звернення до духовних джерел, морально-етичних норм особистості. З точки зору глобальної етики, розвиток людства здійснюється через критерії якості життя, збереження навколишнього середовища, удосконалення внутрішнього світу особистості, самовиховання, самореалізації, самоосвіти з урахуванням широкого діапазону соціальних, політичних, культурних наслідків.

Розвиток особистості – складний, тривалий процес, пов'язаний зі складністю будови суспільства, суспільних відносин загалом.

У сучасних ЗМІ частішають повідомлення на моральну тематику. Вкрай необхідною сьогодні є моралізація суспільства, що обумовить підвищення рівня правослужняної поведінки. Надзвичайно важливу роль у цьому виконує релігія, оскільки зв'язок релігії з правом незаперечний. Офіційно в багатьох державах церква відокремлена від держави. Однак їх взаємовплив незаперечний. Адже від позицій державних лідерів щодо питань релігії чи окремих конфесій залежить збільшення чи зменшення їх ролі в державі, і навпаки – від позицій духовних лідерів залежить ставлення вірян до тих чи інших політичних подій і процесів у суспільстві.

Законодавча база будь-якої держави у період становлення орієнтувалася на загальнолюдські етичні цінності та норми, які є у кожній релігії, незалежно від ареалу та способу здійснення культу.

Будучи особою, людина володіє незрівнянно вищим буттям, ніж будь-яке неособове єство. А тому неможливо, щоб якась неособова доброта могла накласти на неї абсолютний обов'язок. Зробити це може лише абсолютна доброта, яка володіє реальністю особи. Дотримуючись цієї точки зору, можна

зауважити, що якби не було Бога, всі моральні цінності та й моральний закон були би позбавлені своєї неодмінної метафізичної основи» [59, с. 437–438]. Влада загалом, як вплив одних людей на інших, підкоряє волю. Хоча кожна держава дотримується виконання суспільних справ, захищає суспільні інтереси. Іншими словами, влада – соціальні відносини. Публічна влада має декілька особливостей, а саме: виступає від імені народу; діє в інтересах усього суспільства; поширюється на все суспільство і т. д. Попри все, сучасна демократична держава найперше служить усьому суспільству: з одного боку, є засобом вирішення соціальних протиріч і засобом досягнення соціальної злагоди – з іншого. На думку В. С. Бліхара, В. Л. Ортинського та М. Й. Штангрета, вияв великої поваги до суспільства, особи, незалежно від жодних зовнішньосуб'єктивних чинників, – показник морального та духовного рівня держави, з одного боку, і її стабільності та стійкості, – з іншого [156, с. 40].

Здавна релігія мала істотний вплив на всі сфери життєдіяльності людини. Першопочатковим її завданням було регулювання духовного виміру життя людини: стосунків «людина – Бог», «людина – душа». Однак із розвитком суспільства розширилися і сфери впливу релігії. За її нормами розпочали врегульовувати й світське життя. Так у більшості сучасних країн сформувалися правові звичаї та норми, правова культура.

Недарма ж в основі багатьох національних правових систем – священні книги тієї релігії, яка переважає у суспільстві. Наприклад, Біблію – священну книгу християн – вважають першим джерелом права у Великій Британії.

Загалом моральні норми поширюються і на такі відносини між людьми, які не регулюються державними органами (дружба, любов, повага, товариство та ін.). У моралі ми маємо справу не лише з певною сукупністю категорій, понять та інших чинників, які взаємодіють у певній єдиній площині, а оперуємо з багаторівневою та багатосистемною структурою, що має різні залежності субординації і кореляції, котрі проявляються як щось цілісне, моральне. Мораль немов визначає змістовний акмеологічний і

деонтологічний потенціал вчинку, дії, діяльності, це відбувається через поняття добра або зла, справедливого або несправедливого, гідного або негідного і т. д. [141, с. 412–413]. Вона впливає на людську поведінку через принципи і норми, імперативні вимоги, оцінки та ідеали. Вона здійснює спрямовувальний, соціально-інтегрований вплив на мотиви і внутрішній вибір особистості. Моральне регулювання передбачає усвідомлення моральних цінностей, внаслідок чого домінує внутрішній мотив поведінки, а не сила конформізму. Моральне реалізує єдність об'єктивного і суб'єктивного, де об'єктивний його бік становить загальнолюдське, цивілізаційне в суспільстві, соціальних відносинах, об'єктивних соціальних потребах, інтересах і цінностях; проявляється у реальних станах, конкретних учинках, поведінці людей, зокрема під час війни. Натомість суб'єктивний бік морального поняття – у світовідчутті, світосприйнятті і світорозумінні, готовності до відповідних моральних дій. М. Варій пояснює, що мораль відображає суспільну дійсність, соціальні процеси, події і факти, соціальні об'єкти та інше не тільки в об'єктивному їх стані, а такими, що пройшли через призму всього морального. «Моральні принципи і норми, – зауважує учений, – якими керується окрема особистість чи група, – це стійкі мотиви їх вчинків і поведінки. Кожний такий моральний мотив має змістовну і динамічну сторони. Разом вони формують відповідну соціально-психологічну установку. Рівень її актуалізації, сила прояву залежать від енергетичного заряду в ній. Отож, прояв морального завжди має і психологічний компонент» [46, с. 53–55]. Е. Соловйов висловлює таку думку: «Правова норма за сутністю співвіднесена з дійсним. Право нікуди не спрямовує, надаючи цю можливість моралі, точніше – вищим її рівням, де визначаються не заборони, а цінності, ідеали, смисложиттєві орієнтири і де етика набуває прямої чинності з філософією історії. Право лише оберігає те, до чого людина вже йде (як до реальної, за життя здійснюваної можливості) або просто прив'язана (як до свого багатства)» [196, с. 162].

Саме на основі моральних цінностей, закладених у людині її культурою та релігією, ми оцінюємо явища навколишньої дійсності. Критерії цієї оцінки прості: це – відповідність вимогам справедливості, права та добропорядності. Життя в суспільстві, на нашу думку, ґрунтується на необхідності оцінки вчинків людей з метою встановлення справедливості. «Тільки глибока повага до закону, – зазначає О. М. Бандурка, – внутрішня самодисципліна, нетерпимість до будь-яких порушень процесуальних норм дозволяють навіть у найскладніших ситуаціях виконувати свій службовий і моральний обов'язок» [19, с. 121]. Своєю чергою, дві речі наповнюють душу, – стверджував І. Кант, – новим і більш сильним враженням і побожністю, ніж частіше і тривало розмірковуємо про них, – це зоряне небо наді мною і моральний закон у мені [91, с. 499]. Існує закономірний зв'язок між рівнем моральної свідомості індивіда, з одного боку, і його віком та інтелектом, – з іншого. Моральна свідомість тісно пов'язана з соціальною поведінкою, реальною діяльністю особистості, в результаті якої формуються не тільки моральні поняття, але і почуття, звички й інші компоненти морального обличчя особистості. «Поведінка особистості, – акцентує С. Конт, – залежить не тільки від того, як вона розуміє проблему, що перед нею, але і від її психологічної готовності до тієї чи іншої дії» [110, с. 31].

Отже, моральний вибір – це усвідомлена дія людини, вчинена стосовно когось чи чогось для досягнення певного результату. Моральний вибір є основою морального вчинку, відтак – моральної поведінки. Людина, яка діє морально, не порушуватиме закони, чинитиме правосвідомо та правослухняно.

Фундаментальна філософська проблема морального вибору надзвичайно складна. Упродовж розвитку філософії як науки вироблено чимало підходів до її вивчення. Насамперед це можна пояснити тим, що кожне нове покоління має власне трактування моралі, а проблема її перетворення на правослухняну поведінку відзначається дискусійним характером.

Висновки до розділу 2

У свідомості багатьох людей мораль асоціюється з наявністю численних внутрішніх і зовнішніх обмежень, аскетизмом, забобонами, навіть відсталістю. Це не сприяє становленню та укріпленню правослужняності. Зміцнення порядку в правовій сфері, без якого неможливий розвиток громадянського суспільства, повинно спиратися на стійкий моральний фундамент. Його основою слід визнати загальнолюдські цінності та орієнтири як форму самореалізації особистості, що протистоїть розумінню моралі як численних заборон.

Поняття морального вибору особливо актуально для українського суспільства, адже саме зараз прагнемо закласти основи громадянського суспільства, яка давно задекларовано на папері. Попри значні традиції державо- та правотворення, нам ще багато необхідно зробити для вдосконалення правової системи. Однак, якщо у повсякденному житті людина чинитиме, спираючись на моральні цінності та норми, то автоматично чинитиме правослужняно.

РОЗДІЛ 3

ГНОСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-МОРАЛЬНОГО ВИМІРУ ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ПОВЕДІНКИ

3.1 Соціально-правова гносеологія правослухняної поведінки

Зазнаючи складних трансформаційних процесів, Українська держава переживає нелегкі часи, спричинені кон'юктурою у світовому просторі. Аналізуючи цю ситуацію, можна зауважити, що проблеми, перед якими постає українське суспільство, поза площиною економічної проблематики. Чомусь багато вчених і суспільних діячів звертають увагу лише на економічну ситуацію, незлагоджені дії і рішення керівництва держави щодо реалізації певних планів і різноманітних програм, шукаючи причини низького рівня життя людей, незадоволеності населення ситуацією в усіх чи певних сферах життєдіяльності суспільства.

Проблеми, що виникли в Україні, та і не тільки в нашій державі, мають набагато глибше коріння, аніж неправильність і недоцільність певних економічних рішень, що впливають із обраної моделі управління державою та національною економікою. Поряд із економічною можна поставити й правову сферу життєдіяльності суспільства та виокремити їх як основні сфери, що забезпечують розвиток держави та суспільства, ті основи, завдяки стабільності в яких здійснюється прогрес у інших галузях. За певних умов між ними можна поставити знак рівності, адже спостерігається їх постійний взаємовплив.

Право як система норм і приписів, покликана регулювати відносини у сферах «людина – держава» та «людина – людина», виступає надважливою сферою, яка впливає на рівень життя суспільства. Лише певним чином узагальнивши, кодифікувавши правила поведінки, можна вимагати від

громадян і держави (через її представників) їх суворого дотримання та чіткого виконання як з одного боку, так і з іншого. Поведінка людей буде правовою виключно у правовій державі. Якщо існуватиме порушення з боку держави, то вони потягнуть і порушення з боку громадянина (іноземця, особи без громадянства).

Одним із найважливіших завдань Української держави на сучасному етапі розвитку є побудова правової та соціальної держави, яка гарантуватиме своїм громадянам безпеку та гідний рівень життя.

Умови сучасного життя, його реалії змушують і сформованих людей, і ще зовсім юних громадян щоденно замислюватися над новими для них аспектами, здавалося б, чітко з'ясованих та давно вивчених явищ.

Із розвитком суспільства певні явища та факти втрачають своє значення або відмираючи, або набуваючи нового змісту. Не є винятком у цьому процесі й правова сфера суспільства.

Право впливає на суспільство шляхом правового регулювання суспільних відносин. Завдяки наявності та кодифікації норм різних галузей права воно відповідно регулює різні сфери життя суспільства і людини, а також відносини типу «людина – людина» та «людина – суспільство».

На сучасному етапі відбувається імплементація норм міжнародного права в українську правову систему. Тобто молода українська правова система вбирає ті правові норми, які мають реальний зміст, конкретні регулятивні властивості, позитивний досвід застосування, практичне значення для суспільства. Досвід правотворчості провідних світових держав із кількохсотлітніми традиціями державо- та правотворення є корисним для України як молодій державі, яка обрала побудову громадянського суспільства.

Віднедавна ми розпочали процес формування основ і подальшого розвитку правової поведінки громадян. Здебільшого поняття правової поведінки трактують як усвідомлену поведінку, що передбачена нормами права, тягне певні юридичні наслідки та має соціальне значення. Поняття

«правова поведінка», його сутність і значення вивчали такі дослідники, як Г. О. Балл, С. У. Гончаренко, І. А. Зязюн, М. В. Костицький, В. Г. Кремень, В. С. Медведєв, Н. Г. Ничкало, С. І. Яковенко та ін.

Сучасне суспільство вимагає від людини дотримання певного комплексу норм і приписів, надаючи їй натомість безпеку та певні соціальні гарантії. Тобто за примірну, схвалену суспільством поведінку людина отримує певні блага.

В основі поведінки людини – сукупність певних норм і правил, вироблених у суспільстві, соціальній групі, сім'ї, у якій народжується та формується майбутній член суспільства. Це ті основи, пріоритети та цінності, на яких у подальшому людина будуватиме свою поведінку, сприйматиме чи не сприйматиме, використовуватиме чи ні нові норми, зумовлені вимогами часу. Не стане винятком із цього правила і правова поведінка людини, основою якої є соціальні норми.

Соціальні норми – це загальнообов'язкові зразки для поведінки людини, які мають на меті упорядкування життя людини та суспільства. Загальнообов'язковий характер перетворює їх на правові норми.

Наприклад, дослідниця М. Бобньова вважає, що найважливішою функцією соціальних норм є забезпечення поєднання позаособистісних вимог, умов і завдань суспільства з поведінкою і проявами особистості [40, с. 73]. Через засвоєння існуючих соціально-правових норм суспільства, соціальної групи, до якої належить людина, формування власної системи норм і цінностей вона проходить процес соціалізації.

Ще одним важливим аспектом, пов'язаним із питанням правової поведінки загалом та її соціально-правового виміру, є забезпечення дії правових норм. У цьому аспекті вважаємо за необхідне вирізнити:

- обов'язковість визнання людиною соціально-правових норм;
- динамічність цих норм відповідно до розвитку суспільства;
- актуальність і співвіднесеність інтересам суспільства.

Для прикладу, А. А. Іванов і В. П. Іванов наполягають на тому, що правова поведінка виражається крізь призму діяльного та бездіяльного вимірів. У цьому контексті бездіяльний вимір – така ж безпосередня характеристика правової поведінки, як і діяльний. Проте цей вимір, як і будь-яка дія, може бути правомірний або неправомірний. Тобто поведінка суб'єкта права, що полягає більшою мірою в усвідомленні значущості дотримання заборон, у їх непорушності, стосується бездіяльного виміру правової поведінки. Своєю чергою, невиконання покладених на особу правових обов'язків трансформує таку дію у протиправову бездіяльність. До того ж бездіяльність уніфікується як правова (правова або ж протиправова) лише у випадку наявності у змісті суб'єктивного права чи юридичного обов'язку, що містяться у конкретній правовій нормі, або ж у випадку договору (контракту). Крім того, з погляду згаданих дослідників, з-поміж великої кількості форм соціальної поведінки поведінка в контексті правового поля виокремлюється своєю нормативністю. Вона чітко регулюється нормами чинного законодавства, у цій перспективі може трактуватися як правослухняна (щодо відповідних вимог норм права), неправослухняна чи загалом протиправна (щодо недотримання вимог норм права) і, урешті-решт, як юридично пасивна (коли перебуває у межах правового поля, але жодних правових наслідків не передбачає, відтак не підлягає жодній правовій оцінці) [87, с. 207].

Сучасна наука приділяє куди більше уваги дослідженню протиправної, асоціальної, незаконної поведінки людини. Коли ж кількість наукових розвідок, присвячених питанням правової поведінки залишається незрівнянно меншою. Так, наприклад, вивченню питань протиправної поведінки присвячені роботи Ю. Антопяна, А. Бандури, О. Бандурки, О. Дроздова, С. Єніколопова, Дж. Коена, Н. Максимової, В. Медведєва, Р. Мертона, Дж. Мілера, Е. Сатерленда, А. Треслера, С. Хірша, С. Яковенка. Однак, на нашу думку, вивчення питань, пов'язаних із правовою поведінкою,

сприятиме і з'ясуванню маловивчених питань, які стосуються із злочинної діяльності, і навпаки. Певні напрацювання у цьому аспекті вже є.

Загалом у науці виділяють два підходи до поняття «правова поведінка». Суть першого полягає у тому, що моральність є основою, першопричиною того, що люди дотримуються вимог закону, правових та соціальних норм і приписів. Шанс бути викритим та отримати справедливе покарання за вчинене є причиною дотримання закону – це суть другого підходу. Кожний з них має і прихильників, і противників, які наводять справедливі та обґрунтовані аргументи на користь того чи іншого підходу. Прихильники першого підходу – наполягають на тому, що на прийняття рішення про вчинення/невчинення протиправного вчинку впливають моральні цінності, прийняті людиною. О. Бандура у своїх дослідженнях доводить, що законослухняна поведінка є результатом жорсткого контролю суспільства та держави над людиною. Дослідник вважає, що через наявність такого поняття, як покарання, відбувається своєрідний процес стримування. Однак умовою цього є наявність ефективної системи покарань і впевненості у ній людини [18]. Бачимо вже інший підхід до з'ясування проблеми правової поведінки людини.

Так, наприклад, О. Р. Ратінов і Г. Х. Єфремова під час вивчення мотивів злочинної поведінки виявили відмінності у стимулах поведінки злочинців та осіб, які не притягалися до відповідальності. «Так, у правопорушників такими стимулами є переважно зовнішні детермінанти, або система правового контролю. У законослухняних – чинники внутрішньої регуляції, або інтерналізовані соціальні норми [78, с. 102].

Дж. Керрол вважає, що на сучасному етапі розвитку людства найсильнішим мотивом, який спонукає до вчинення злочину, є його фінансовий бік. Однаковим є його вплив і на правопорушників, і на правосвідомих громадян. «Для більшості людей саме розмір грошової вигоди у співвідношенні з покаранням є значимим чинником у прийнятті рішення щодо порушення закону» [пор. 82, с. 16–21].

Отже, як бачимо, думки вчених розділяються на підставі з'ясування питань мотивів правомірної/неправомірної поведінки людей. І це спонукає до нових наукових пошуків.

Цікавим є дослідження О. Коломійцева [109, с. 144–150], спрямоване на вивчення правової поведінки. Для з'ясування цього питання він розробив анкету із 20 тверджень, що мають правовий зміст. Респондентам (п'ятдесят студентів і п'ятдесят засуджених) необхідно було сформувати власну ієрархію цих тверджень: на перше місце поставити те, яке вважають найбільш важливим, на останнє – найменш цінним. Результати дослідження О. Коломійцева відображені в таблиці 1.

Таблиця 1

**Показники ранжування категорій правового змісту
законослухняними громадянами і засудженими
за скоєння тяжких злочинів**

№ з/п	Категорії правового змісту	Ранг (ступінь значення)	
		Законослухняні громадяни	Засуджені за тяжкі злочини
1	Необхідно, щоби була рівність усіх перед законом	1 (2,3)	1 (2,5)
2	Чим більше грошей, тим кращий правовий захист	20 (16,7)	13 (13,3)
3	Закон завжди має бути на першому місці	6 (8,1)	14 (13,7)
4	У житті необхідно керуватися здоровим глуздом	5 (7,5)	3 (3,7)

5	Злочин є аморальним учинком	13 (11,9)	16 (14,1)
6	Не кожен злочин аморальний за змістом	9 (9,5)	2 (3,5)
7	Неприпустимо порушувати закони за винагороду	3 (7,3)	9 (9,3)
8	Можна стимулювати скоєння злочину грошовою винагородою	7 (8,7)	6 (7,5)
9	Людина зобов'язана сплачувати податки	10 (9,7)	18 (15,1)
10	Податки не є обов'язковими для сплати усіма громадянами	11 (10,1)	11 (11,3)
11	Правоохоронні органи є захисниками чинного законодавства	19 (15,5)	15 (13,90)
12	Правоохоронці діють на підставі особистих інтересів і власної вигоди	12 (11,3)	8 (8,50)
13	Не може бути «дружби» з кримінальними авторитетами	17 (13,9)	4 (6,3)
14	Кримінальні авторитети – це реальна сила, яка може надати підтримку і допомогу	16 (12,7)	5 (6,7)
15	Закон має бути суворим порівняно зі злочинцями	4 (7,3)	20 (16,1)
16	Ефективність законів не залежить від їх змісту	18 (15,3)	19 (15,5)
17	Неповнолітні потребують поблажливості за скоєні злочини	8 (9,1)	7 (7,9)
18	Неповнолітні, батьки яких є заможними, можуть уникати відповідальності за скоєні злочини	15 (12,5)	10 (11,1)

19	Закони мають регламентувати всі аспекти суспільних відносин	2 (5,5)	17 (14,7)
20	Законодавча недосконалість може активізувати анормативну ініціативу людей	14 (12,3)	12 (12,5)

За результатами цього дослідження можемо простежити ставлення до закону загалом і правослужняної поведінки зокрема у двох протилежних категорій громадян – правослужняних і правопорушників.

Отже, з наведеної таблиці очевидно, що обидві категорії опитаних вважають правову категорію рівності усіх перед законом основоположною. Далі думки дещо розділилися, однак несуттєво.

Наприклад, твердження «У житті необхідно керуватися здоровим глуздом», «Можна стимулювати скоєння злочину грошовою винагородою», «Ефективність законів не залежить від їх змісту», «Неповнолітні потребують поблажливості за скоєні злочини», «Законодавча недосконалість може активізувати анормативну ініціативу людей» респонденти розмістили на майже однакових рівнях із різницею в один щабель.

Якщо ж розмістити ці категорії від найважливіших до менш важливих, то отримаємо таке: «Рівність усіх перед законом» – 1-й ранг (обидві категорії респондентів), «У житті необхідно керуватися здоровим глуздом» – 5-й і 3-й ранги (законослужняні та правопорушники відповідно), «Можливе стимулювання скоєння злочину грошовою винагородою» – 7-й ранг обрали респонденти, що належали до групи студентів, та 6-й ранг надали ті, хто вже допускав порушення закону. До найменш важливих тверджень респонденти віднесли «Ефективність законів не залежить від їх змісту» – 18-й ранг законослужняні та 19-й ранг правопорушники.

Якщо думки обох груп опитаних зійшлися на твердженні, яке є, на їхню думку, найважливішим, то думки щодо найменш важливого твердження не збіглися. Так, респонденти першої групи (студенти) на останнє місце

поставили фразу «Чим більше грошей, тим кращий правовий захист», а респонденти другої групи (ті, хто мали проблеми із законом) – «Закон має бути суворим порівняно зі злочинами».

Дані цього дослідження ще раз підкреслюють, що громадяни, які свідомо дотримуються закону, будують власну поведінку відповідно до його вимог, також керуються нормами, прийнятими в соціумі, а ті, хто мав проблеми із законом, не дотримувався норм і стандартів поведінки, – вчиняють відповідно до умов, що виникли у місці їхнього перебування. Підтвердженням цього є ті ранги, яких надали опитані з двох груп певним твердженням, які стосуються безпосередньо закону: «Закон завжди має бути на першому місці» – 6-й і 19-й ранги, «Неприпустимо порушувати закони за винагороду» – 3-й і 9-й ранги, «Закони мають регламентувати всі аспекти суспільних відносин» – 2-й і 17-й ранги.

Якщо звернути увагу на твердження, які мають соціальний зміст, то отримаємо такий результат: «У житті необхідно керуватися здоровим глуздом» – 5-й і 3-й ранги, «Не кожен злочин аморальний за своїм змістом» – 9-й і 2-й ранги, «Кримінальні авторитети – це реальна сила, яка може надати підтримку і допомогу» – 16-й і 5-й ранги законослухняні та правопорушники відповідно. Як підсумок, законослухняні громадяни сприймають закон як своєрідний наказ чи імператив, що є невластивим для правопорушників. Для осіб, які вчинили злочин, переважальний вплив мають своєрідні «закони» соціальних груп, до яких вони належать [187, с. 51–62].

Значення дослідження О. Коломійцева для дослідження засад правослухняної поведінки надзвичайно велике. Аналізуючи отримані науковцем результати, можна зробити висновок про мотиви та причини правослухняної або ж неправомірної поведінки людей. Законослухняний громадянин, будуючи свою поведінку, керується переважно моральними приписами, правовими категоріями, які були ним інтерналізовані, у певних випадках здійснюючи «поправку» на соціальну сферу. Громадяни, які допускають порушення закону, загалом використовують морально-правові

норми у своїй поведінці, однак ці приписи є для них нестійкими, оскільки під впливом соціального середовища, певної групи легко змінюють їх на більш вигідні у певній ситуації.

Окрім правослухняної і неправослухняної поведінки, є ще одна її модель, а саме – зловживання правом. Ця модель правової поведінки, як небезпечна для суспільства, в більшості випадків жодним чином не порушує правові норми. У принципі О. Е. Лейст із приводу цього відзначив: «Сам термін «зловживання правом» є суперечливим у своїй основі, оскільки містить взаємовиключні поняття: у рамках права не може бути зловживання, а, своєю чергою, зловживання суперечить праву» [118, с. 79].

Ось чому ні суспільство, ні держава в жодному випадку не зацікавлені у наявності феномена зловживання правом, а, радше, вони мірою існування взаємовигідних і кореспондованих суб'єктних права та обов'язків змушені миритися із наявністю цього явища. Хоча й не до кінця, безперечно. Зважаючи на те, що зловживання правом не є правопорушенням лише до тих пір, доки шкода від такої діяльності не набуває стану суспільної небезпеки. За таких умов держава забороняє і викорінює таку модель поведінки [87, с. 212]. Відтак зловживання правом необхідно трактувати як граничну межу поведінки, оскільки вона стосується правослухняності до тих пір, доки держава формальною мірою не закріпить її як неправослухняну.

Можемо ствердити, що в юридичній науковій літературі неодноразово пропонується розрізняти правопорушення від, скажімо, правової похибки, що визначається як відхилення від правових вимог, але без спрямованого умислу.

Отож, згадана похибка походить із неправильного трактування права, правових норм, що обумовлюється, звісно ж, неточністю законодавчих формулювань, колізій правових норм, відсутністю механізму багатьох із нормативних актів, недостатнім професійним рівнем знання і більшою мірою зневажливим ставленням до вимог норм права тощо.

Сучасне суспільство виступає своєрідним «виробником» норм, які входять у всі сфери життя людини, а у правову та соціальну, напевно, найбільше. Ці норми за нетривалий час стають певними моделями поведінки, дотримання або недотримання яких робить поведінку людини правослухняною чи такою, що порушує вимоги норм права та соціуму.

Сьогодні актуальним залишається питання контролю за правовою поведінкою, зокрема питання його ефективності. Адже на поведінку людини значною мірою впливає середовище, у якому людина знаходиться, соціальна група чи спільнота, до якої вона належить, рівень та якість освіти, яку здобула людина. І правова поведінка у цьому сенсі не є винятком.

Адже вчинення чималої кількості правопорушень і злочинів можна уникнути, коли людина знає, що за вчинене отримає справедливе покарання від держави та моральний осуд від спільноти, до якої належить.

Це може виконати певну роль у вчиненні чи невчиненні правопорушення, злочину. Представники соціальних груп, у яких спостерігається правовий нігілізм, нехтування соціальними та моральними нормами, принципами співжиття людей у суспільстві більше за інших схильні до протиправної поведінки. Одним зі способів уникнення такої ситуації, зменшення кількості осіб, які проявляють протиправну поведінку, є вивчення основ правознавства та етики, роз'яснення необхідності дотримання соціальних і правових норм у повсякденному житті, на усіх рівнях освіти, розпочинаючи з дошкільних навчальних закладів.

Лише за умов наявності мережі навчальних закладів високого рівня, прозорого державного керівництва, наявності жорсткого контролю з боку суспільства, справедливої правоохоронної системи, яка би мала основною метою не лише боротьбу з асоціальними виявами людської поведінки, а й запобігання їй, можна говорити про основи правової поведінки майбутнього покоління.

3.2 Пізнання правослухняної поведінки як результату правової соціалізації людини

Правослухняна поведінка – це поняття, яке не виникло само собою у процесі розвитку науки про право. Це найперше одна з основ поняття закону як обов'язкового для виконання правила та держави як об'єднання людей, побудованого за певними принципами.

Задля з'ясування його суті та розробки практичних рекомендацій для збільшення кількості людей, які свідомо обирають таку модель поведінки, чимало вчених – як правознавців, так і філософів, соціологів, психологів – проводили експерименти та дослідження цього явища. Однак без людини як рушія розвитку суспільства існування цього поняття втрачає усілякий сенс.

Важливість проблеми формування особистості пов'язана з тим, що філософія повинна забезпечити вирішення низки світоглядних проблем, які поєднані з місцем людини у світі, сенсом життя, рівнем взаємодії суспільства та природи, можливістю подальшого розвитку людства.

Актуальність окреслення рівня впливу філософії на формування та розвиток особистості полягає в тому, що особистість є генератором розвитку історії суспільства, суб'єктом різноманіття видів діяльності, а без усвідомлення сутності означеного поняття неможливо розуміння історичного процесу.

Завдяки фізично-духовній організації людина може стати особистістю, яка матиме усвідомлену здатність до творчості, планомірних дій, буде готовою до моральної відповідальності.

Розвиток особистості – складний, багатоетапний процес, який пов'язаний з освоєнням величезної кількості інформації, її сприйняттям, внутрішнім самоусвідомленням власного місця у світі, ролі в соціумі, постановці власних цілей, їх узгодження з усталеними нормами та традиціями, які є у певному суспільстві, та триває безперервно.

Кожна людина стає особистістю лише у суспільстві, де набуває певного досвіду, вмінь, навичок, здатностей до комунікації, встановлює власне бачення стосовно багатьох питань.

Для формування особистості необхідна побудова картини світу, яка повинна бути максимально достовірною, вичерпною, переконливою. Окремим елементом під час формування особистості постає система цінностей, властива для тієї групи, спільноти, до якої належить особистість, що формується. Цінності постають об'єднувальним чинником, адже саме завдяки їм усвідомлюється цілісний зміст і сенс об'єктивного знання.

Світоглядні позиції кожної людини залежать від низки факторів. До них належать: моральні звичаї соціальної спільноти, рівень динамічного розвитку суспільства, політичний устрій країни, рівень економічного розвитку держави. Філософія формує розуміння і осмислення багатьох явищ, фактів, освоєння нових понять і категорій, що є необхідним для розвитку і формування особистості.

Гармонійне існування людини з навколишнім світом, природою та суспільством є способом реального освоєння її сутнісних ознак, можливостей, які можна зреалізувати через практичну діяльність або під час духовного становлення. Саме завдяки цьому людина має специфічне, притаманне лише їй, духовне освоєння і відчуття світу речей і предметів, суспільного середовища, що простежується у формі відчуттів, уявлень, передбачень, емоцій, з допомогою чого формується світовідчуття, світосприйняття і світорозуміння.

Ще Арістотель називав людину суспільною істотою. Саме людина є творцем суспільства, спричиняє його розвиток, позитивні та негативні зміни. Життєдіяльність людини неможлива без суспільства, оскільки суспільство є своєрідним типом спілкування людей, сукупністю способів взаємодії між людьми.

Від народження людина проходить певні етапи «включення», залучення у життя суспільства. Цей процес називається соціалізацією.

У загальному, соціалізація (від лат. *socialis* – суспільний) – процес засвоєння людським індивідом певної системи знань, норм і цінностей, який дозволяє йому функціонувати як повноправний член суспільства [5; 67; 128; 144].

Процес соціалізації проявляється у людини двовекторно: з одного боку, людина прагне належати до соціуму, з іншого, – через взаємодію з ним змінювати його. Зміни, які людина прагне внести у суспільство, є відповідними її уявленням, бажанням, діяльності. Тобто негативні риси обумовлюють прагнення негативних змін, позитивні – позитивних.

Процес «включення» людини до системи під назвою «суспільство» є складним і тривалим. Від того, у якій сім'ї народилася дитина, які цінності панували у родині, залежатиме певний обсяг інформації про норми і цінності, правила і способи поведінки, дозволене і заборонено, правильне і неправильне, який вона отримає першим.

Дошкільний навчальний заклад і школа – певні соціальні спільноти, до яких належить дитина. Виховання у них здійснюється за затвердженими загальновідомими програмами. На цьому етапі дитина вчиться існуванню у колективі, співіснуванню з іншими членами спільноти. У підлітковому віці спостерігається процес «включення» у неформальні чітко структуровані групи зі своєрідними нормами поведінки, ціннісними орієнтаціями.

Якщо така компанія проявляє агресію, заперечення норм суспільної моралі, закону, то і її члени наслідуватимуть відповідну поведінку. І навпаки, там, де наявна повага до соціально-правових норм, спостерігатиметься й відповідна поведінка. Наступними щаблями соціалізації є професійно-технічні та вищі навчальні заклади, відтак – трудові колективи.

Академік В. М. Геєць здійснив порівняльне дослідження інститутів соціалізації в Україні та країнах ЄС [58]. Підсумки наукової розвідки, на жаль, не на користь України. Вчений зобразив результати у вигляді таблиці.

Специфіка дії інститутів соціалізації в Україні та країнах ЄС

Інститут соціалізації	Специфіка	
	в Україні	у західних країнах
Сім'я, родина	Сім'я цінується високо, розповсюджені багатопоколінні сім'ї, зберігаються сімейні традиції, орієнтація на виховання дітей у повних сім'ях	Сім'я цінується високо, толерантніше ставлення до незареєстрованих шлюбів і виховання дітей у неповних сім'ях (у Великій Британії, Данії, Швеції, Норвегії, Бельгії). Менше розвинені родинні та міжпоколінні стосунки. Толерантніше ставлення до незареєстрованих шлюбів. У вихованні більше уваги зосереджено на розвитку дитини як особистості через різнобічне пізнання соціальної дійсності
Близьке соціальне оточення (друзі, знайомі, сусіди)	Правовий нігілізм, низький рівень довіри до оточення, незначний вплив соціального середовища на процеси соціалізації	Соціальне середовище більше впливає на процеси соціалізації у напрямі розвитку власної гідності, поваги і довіри до інших громадян
Дитячі дошкільні заклади	Здебільшого соціалізаційний примат колективного над індивідуальним; брак державних закладів і кадрів, висока вартість	Соціалізаційний примат індивідуального над колективним; популярність свободи й довільної рухової активності у вихованні дітей; здебільшого значна допомога

	перебування у приватних закладах	родинам для збільшення народжуваності й зайнятості жінок, хоча в різних країнах її обсяги і форми різні; лідерство країн Північної Європи
Школа	Широке охоплення за слабкої якості освіти й виховання; забюрократизованість навчання, брак свободи, ініціативи, творчості, відповідних кадрів і матеріально-технічного забезпечення школи, що суперечить сучасним тенденціям розвитку суспільства знань	Попри різні організаційні системи освіта у країнах-лідерах якісна і диференційована відповідно до здібностей учнів, значна увага приділяється естетичному й фізичному вихованню, чому сприяють елементи свободи, творчості, компетентнісного підходу у навчанні, міцна матеріально-технічна база шкіл
Заклади професійної освіти (зокрема вища школа)	Зростання кількості тих, хто здобуває вищу освіту, не супроводжується належною якістю останньої. У 2011 р. означилася слабка тенденція до збільшення популярності ПТНЗ. Наявне значне незадоволення якістю системи освіти та рівнем власної освіти	За різної вартості вищої освіти в різних країнах (часом вельми значній), повсюдно висока її науковість, інформатизованість, якість, спеціалізованість. Високі вимоги до здобувачів дипломів, атестатів
Місце	Рівень сприйняття роботи	Соціалізація орієнтована на

роботи (трудовий колектив)	як життєвої цінності дещо нижчий, ніж у країнах ЄС. Зароджується ринкова культура, у мотивації під час обрання місця роботи домінує оплата праці	формування індивідуальних якостей, потреб, інтересів, цінностей, культивується корпоративний дух фірми, превалюють орієнтації на гнучкий графік і віддалену роботу
ЗМІ	Українці більше довіряють ЗМІ, ніж європейці. Через це ЗМІ (особливо ТБ) стає легко управляти та формувати українську суспільну думку	Європейці активніше використовують ЗМІ. Інформаційні ЗМІ виступають об'єктивним і незалежним інструментом соціальної інтеграції населення до інформаційного простору. «Глянцеві» мас-медіа є важливим чинником формування суспільних установок щодо моделей і способу життя
Місцеві громади	Місцеві громади розвинені слабо, їхню діяльність стримує недосконале законодавство, недостатня підтримка з боку органів влади. Населення не підготовлене до участі в їх роботі	У країнах із розвинутою демократією місцеві громади активно залучені до процесу соціалізації громадян, вирішення важливих соціально-економічних проблем, надання соціальних послуг усім верствам населення, особливо найбільш вразливим
Політичні організації	Політичні організації, політичні партії в Україні, незважаючи на їх	Незважаючи на те, що останнім часом в Європі авторитет партій дещо знизився, партійно-

	<p>вважаючи щорічне кількісне зростання, поки що не стали в українському суспільстві дієвим інструментом процесу політичної соціалізації. Вони слабо впливають на формування політичної культури, не сприяють консолідації нації, вихованню політичної еліти</p>	<p>парламентський механізм у більшості країн залишається досить гнучким і налагодженим. Багатопартійність в нинішній Європі переважає</p>
<p>Центри зайнятості (для безробітних)</p>	<p>Негативні оцінки населенням послуг служб зайнятості, низькі розміри допомоги по безробіттю. У вирішенні питань працевлаштування центри зайнятості поступаються «зв'язкам» і соціальним мережам</p>	<p>Використання сучасних методів інформування безробітних про вакансії. Більше можливості трудової мобільності в межах країни та країн ЄС</p>
<p>Інститути для людей похилого віку</p>	<p>У існуючій системі увага здебільшого сконцентрована на наданні медичної допомоги та забезпеченні необхідного догляду, проблеми ж соціальних зв'язків, спілкування самотності, на відміну від європейських</p>	<p>Соціалізація є комплексною, охоплено всі аспекти – не тільки пов'язані із доглядом і медичним обслуговуванням. Активно вирішуються проблеми набуття нових зв'язків, спілкування, уникнення самотності, продовження (за бажанням) трудової діяльності. Значну роль</p>

	<p>країн, де діяльність інститутів для людей похилого віку охоплює всі аспекти соціалізації комплексно, ігноруються. Зусилля держави спрямовані переважно на матеріальне забезпечення (хоча воно й недостатнє); немає дієвого інституційного попередження соціальної ексклюзії</p>	<p>у матеріальному забезпеченні пенсіонерів та інвалідів виконують бюджети держави та окремих міст, постійно розробляються програми щодо покращення становища соціально незахищених верств населення. Проблема соціальної ексклюзії належно не розв'язана, але це визнається і докладаються значні політичні й фінансові зусилля щодо зміни ситуації, котрі, окрім морально-етичних міркувань, зумовлені доцільністю збільшення кількості працюючих літніх людей як способу зменшити потребу в трудових мігрантах із-за кордонів ЄС</p>
<p>Центри реабілітації для маргінальних груп населення</p>	<p>В Україні обрали тактику приховування масштабів проблеми замість її вирішення. Ставлення до представників маргінальних груп населення дискримінаційне, зневажливе та нетолерантне, поширена стигматизація</p>	<p>Рівень толерантності до представників маргінальних груп у країнах Європи значно вищий, ніж в Україні</p>

Як бачимо, лише інститут сім'ї в Україні зберігає позицію інституту соціалізації. Це насамперед пов'язано з ментальністю українців як нації, для якої характерний тісний нерозривний зв'язок людини із сім'єю упродовж життя. Століттями сім'я, родина була своєрідним «острівком» свободи, де людина не боялася висловити власну думку, обстоювати свою точку зору. А це було спровоковане суспільством, державним режимом, який визнавав єдино правильним обраний царем, а згодом – партією, курс розвитку для народів. За людину все було вирішено, вона мала лише наслідувати продиктовані їй зверху моделі поведінки на всі випадки життя. Щось для себе з'ясовувати, порівнювати, обирати те, що влаштовує, не було ні змоги, ні потреби.

Отже, як зрозуміло з результатів дослідження В. М. Гейця, Україні невдовзі необхідно буде не тільки удосконалити, а подекуди й докорінно змінити певні інститути соціалізації. Це дасть змогу «залучити» до життя суспільства більшу кількість населення, допомогти адаптуватися певним групам громадян до нових умов життя у соціумі.

Загалом правослухняна поведінка виражається і в діяльності, і в бездіяльності. Правова бездіяльність – така ж неодмінна характеристика правослухняної поведінки, як і правова діяльність. Нинішні умови демократизації суспільства диктують наявність громадянина як суб'єкта права, який виражатиме активне життєво важливе ставлення до оцінки правових норм і формуватиме на такій основі особисту правослухняну поведінку. Відтак у межах оцінювання правових норм виникатиме правильне уявлення про соціальну справедливість [166, с. 41–59]. Окрім того, переконання в існуванні у суспільстві соціальної справедливості ґрунтується на спогляданні наявності реальних гарантій дотримання прав і свобод з боку держави (надаються рівні можливості та перспективи реалізації особистих прав), а не на висловлених декларативних обіцянках. У такому випадку закони підтверджуватимуть не лише права людини та громадянина, а й, безперечно, покладатимуть певні обов'язки щодо інших осіб і суспільства.

Зважаючи на це, суб'єкт права сприймає вимоги правових норм як справедливі та переконується в реальності справедливого суспільного порядку, усвідомлюючи, що виконання вимог і приписів є морально оправданим і для держави, і для кожного громадянина, якому держава гарантуватиме захист прав і свобод. Тобто нормативно-правова поведінка за таких обставин свого формування відображає наявність оптимального співвідношення об'єктивних і суб'єктивних факторів соціалізації людини. Крім того, простежується динамічна рівновага між інтересами держави та громадян, відтак гармонізується суспільна єдність як не перебільшена умова існування і стійкості громадянського суспільства. Врешті-решт, сприйняття правової структури суспільства як відображення несправедливості неодмінно формує у свідомості людей фрустраційне ставлення до державотворчих і правотворчих процесів у суспільстві, що, безумовно, зумовлює суспільну напругу, підвищену конфліктність, девіантні та асоціальні типи поведінки. Саме тому шлях суспільної гармонізації прокладається крізь призму оптимальної рівноваги між суспільними вимогами та життєвими цілями й ідеалами особистості. Хоча, – як стверджують А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянська та ін., – такого ідеалу певною мірою досягти не вдасться, попри те, що він виражається як суспільний еталон. На думку дослідників, «життєздатність і гнучкість політичних структур суспільства оцінюється саме крізь призму їх здатності визначати перспективні напрями розвитку суспільства з урахуванням можливостей і інтересів більшості своїх громадян, тобто крізь призму їх здатності забезпечити єдність особистих і суспільних устремлінь» [19, с. 103–105].

Загалом формування переконаності у цінності права, в нинішніх державотворчих і правотворчих умовах формування громадянського суспільства, залишається актуальним і, зрештою, можливим, за умови їх наявності в ефективації системи правової соціалізації людини. Слушно з цього приводу відзначає В. В. Собольников, звертаючи увагу на важливість ставлення державних і суспільних структур до права як до вищої суспільної

цінності [195, с. 26–28]. Фактично, кожен громадянин на власному досвіді повинен неодноразово переконуватися у своїй правовій захищеності, простежувати беззаперечне дотримання правових норм усіма членами суспільства незалежно від їх матеріального становища і громадянського статусу.

Отже, можемо стверджувати, що кожна спільнота висуває конкретні вимоги до своїх членів загалом і до їх поведінки зокрема. Найбільш показовим прикладом у цьому випадку є держава. За дотримання встановлених правил людині гарантується певна система соціальних благ, а для тих, хто не дотримується, порушує ці правила, існує система покарань, на яку держава має виключне право. Тобто існує система стримувань і противаг. Завдяки цьому людина отримує право вибору лінії своєї поведінки – буде вона правослухняною чи такою, що порушує закони: і соціальні, і правові.

Упродовж життя під впливом певних обставин людина змушена освоювати нові моделі поведінки, набувати певних умінь і навичок, входячи до нових соціальних груп. Тобто соціалізація людини відбувається за усього життя, а певні соціальні інститути (наприклад, ЗМІ, Інтернет, громадська думка, набрання чинності новими законами та указами) безперервно впливають на людину.

Процес соціалізації не є однобічним: суспільство впливає на людину, а людина – на суспільство.

Важливе значення для формування правослухняної поведінки має процес інтеріоризації. Його суть полягає у процесі заміни необхідності зовнішнього контролю самоконтролем. Вважаємо, що інтеріоризація є вищим ступенем соціалізації, оскільки на цьому рівні соціальні та правові норми вже включені у внутрішній світ людини, її свідомість. Людина інтуїтивно розуміє необхідність дотримання тих чи інших норм і правил, що їх дотримання кожним гарантуватиме добробут усім. Така особистість прагне до підвищення свого соціального становища, самовдосконалення. Якщо ж людина не задоволена власним соціальним рівнем, своїм середовищем, однак

не бажає вчиняти певні дії, докласти певних зусиль для його зміни чи покращення, – це свідчення того, що людина не пройшла повністю процес соціалізації.

Одним із видів соціалізації є правова соціалізація. Цей процес є надзвичайно актуальним сьогодні, коли Україна вирішила докорінно змінити напрями розвитку, обрала курс на побудову соціальної держави та громадянського суспільства. На цьому етапі нам, громадянам, необхідно якнайшвидше пройти процес правової соціалізації, адже саме ми – творці нового суспільства.

Правова соціалізація – це процес оволодіння особою системою настанов і приписів для побудови власної поведінки та впливу у подальшому на формування правового суспільства, його цінностей та стандартів. Ознаки правової соціалізації властиві й для інших видів соціалізації, однак мають свою специфіку:

- правова соціалізація є складовою загальної соціалізації особистості;
- її основою є досвід попередніх поколінь і сучасна практика;
- формою її вираження є взаємодія особи та суспільства: людина здобуває знання про певні правила поведінки, вчиться здійснювати законні вчинки, в межах правової поведінки вибудовує для себе ієрархію цінностей та виступає учасником правовідносин [67; 144].

З допомогою правової соціалізації особа через ознайомлення зі стандартами поведінки, яка задовольняє вимоги права та закону, отримує і право вибору для формування власної поведінки. Якщо людина обирає необхідність дотримання вимог закону, усвідомлення його важливості для себе та інших, то її поведінка буде правослухняною. У випадку, коли людина поводитьься так, ніби для неї закон – це ніщо, його дотримання є неважливим, керуючись правовим нігілізмом і догматизмом, то її поведінка буде злочинною.

Правова соціалізація особистості, її наслідок – формування правослухняної поведінки, на нашу думку, повинні реалізуватися приблизно за такою схемою:

1. Ознайомлення з найпростішими правовими поняттями – цей етап повинен розпочатися зі сім'ї, у якій виховується дитина, та дошкільного навчального закладу з елементарних розповідей про правила поведінки в різних установах, правила дорожнього руху.

2. Цілеспрямоване правове виховання молодих громадян – етап навчання у навчальних закладах різних рівнів, де відбувається навчання загальним основам права.

3. Практичне переймання знань – період спілкування у певних соціальних групах, спільнотах, коли відбувається практичне перейняття навичок поведінки від одних осіб (лідерів цих груп, формальних чи неформальних).

4. Процес оцінки здобутих правових знань та цінностей і спроба усвідомленої побудови власної поведінки чи певних вчинків відповідно до морально-правових вимог.

5. Чітка, сформована правослухняна поведінка особистості в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Загалом, за наявності у безпосередньому суспільному впливові на поведінку особи усіх можливих соціокультурних, економічних, політичних і багатьох ін. засобів, правовий вплив ґрунтується виключно на використанні специфічних юридичних інструментів, з-поміж яких: ті чи інші норми права, правозастосовні акти, заборони, покращання, суб'єктивні права, правові обов'язки тощо. Хоча, зважаючи на позицію Р. Т. Мухаєва, право не лише впливає на поведінку громадянина, а передусім фактом свого існування обґрунтовує користь і вигідність правослухняної поведінки. Окрім того, право й регулює міжособистісні відносини шляхом утвердження державно-владних приписів, у яких визначаються конкретні права та обов'язки

суб'єктів правовідносин, регламентуючи їх поведінку за допомогою тих же заборон, дозволів, заохочень, покарань і т. д. [145, с. 106].

На думку цього дослідника, в юридичній науці специфіка процесу правової регламентації виражається у межах різних понять – «правовий вплив», «правове регулювання» та ін. Для прикладу, ці два поняття різняться відповідно, за обсягом, предметом і способом впливу права на суспільні відносини. Скажімо, за обсягом поняття «правовий вплив» є значно ширшим за поняття «правове регулювання», охоплюючи останнє [203, с. 10–14]. Зрештою, «правовий вплив» прийнято трактувати як результативний і нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини як системи правових засобів (норми права, правовідносини, акти реалізації і застосування), так і інших правових явищ (правосвідомість, правова культура, правові принципи, правотворчий процес) [145, с. 107].

Це вкотре засвідчує, що правовий вплив усе ж таки є елементом системи суспільного регулювання, котре реалізується не лише за допомогою впливу певних юридичних засобів (правові норми чи правовідносини), а й іншими вимірами цього впливу, такими як суспільно-виховний чи інформаційно-результативний, на суспільні відносини. В цьому випадку соціокультурна та інформаційно-результативна цінність права полягає у його здатності формувати та визначати суспільно корисну поведінку, людською діяльністю трансформуючи її у вимір правослужняності шляхом утворення ціннісно-правових установок, що виражають джерело правової діяльності.

Урешті-решт, на реалізацію правових норм впливає суспільна думка, що є формою певних суджень, уявлень і оцінок, ставлення громадян до різних явищ і проблем суспільного життя, яке безпосередньо стосується їх особистих інтересів. Отож, суспільна думка формується як наслідок усвідомлення поточних суспільних проблем, проявляючись у зіставленні чи, навіть, у зіткненні, різних поглядів і позицій щодо закону та права загалом. Ось чому під час утворення того чи іншого правового акта необхідно, безумовно, враховувати й суспільну думку щодо цієї чи іншої правової

норми (для прикладу, соціальне опитування, тощо). Ключове завдання законодавчої ланки влади полягає саме у виявленні ступеня погодження із базовими положеннями нормативного акта тієї частини суспільства, інтересів яких він стосується. Звісно, наявність погодження суспільної думки із правовими актами, як і підтримка громадян, формує відповідні соціокультурні умови для його реалізації. І, навпаки, у випадку ігнорування законодавцем суспільної думки, як і неврахування її у своїй роботі, призводить до невиконання того чи іншого правового акта.

Отже, як бачимо, лише завдяки набуттю певних знань, їх осмисленню, прийняттю чи неприйняттю певних моделей чи шаблонів поведінки людина може соціалізуватися, зокрема у правовому розумінні. Правослухняна поведінка буде виявом і результатом того, що особистість пройшла цей процес та засвоїла його.

3.3 Соціальна зумовленість правослухняної поведінки людини

Загалом форми суспільної свідомості, як відображення суспільного буття, на кожному з етапів розвитку суспільства містять конкретно-історичний характер і єдність у впливові на індивідуальну свідомість. Для прикладу, з погляду А. Ш. Мирзабекової, – це форми самосвідомості цивілізації у кожному конкретно-історичну епоху, що адаптують індивідуальну свідомість до її особливостей [138].

У такому випадку, скажімо, соціально-філософська інтерпретація відобразатиме значущість суспільної свідомості у формуванні стратегії культурної ідентичності індивідів, що формує стратегічний напрям відносин індивідів у суспільстві, його ціннісні переваги.

Людина – істота соціальна. Вона не може існувати поза суспільством чи без нього. Упродовж розвитку людства триває постійний взаємовплив

людини та суспільства. Завдяки розвитку людини прогресує суспільство і навпаки. За цей період виникло чимало питань і проблем, актуальність яких надзвичайно висока і для конкретних національних держав, і для людського суспільства загалом. Однією з таких є проблема формування правослухняної поведінки.

Важливість та актуальність проблеми формування правослухняної поведінки особистості пов'язана з тим, що сучасна наука, зокрема філософія, повинна забезпечити вирішення низки світоглядних проблем щодо місця людини у світі, сенсу життя, рівня взаємодії суспільства та природи, можливостей подальшого розвитку людства. Актуальність установа рівня впливу цих проблем на формування та розвиток особистості полягає в тому, що особистість виступає генератором розвитку історії суспільства, суб'єктом різноманіття видів діяльності. В принципі, завдяки фізично-духовній організації людина може стати особистістю, яка матиме усвідомлену здатність до творчості, планомірних дій, буде готовою до моральної та юридичної відповідальності.

Гармонійне існування людини з навколишнім світом, природою та суспільством є способом реального освоєння власних сутнісних ознак, можливостей, які можна реалізувати через поведінку. Саме завдяки цьому людина єдина з природи має змогу духовного освоєння і відчуття світу речей і предметів, суспільного середовища. Кожна особистість є інтегрованою у певне соціальне середовище, має власне ставлення до соціальної дійсності, що навколо, та здатність до саморегуляції поведінки.

Соціальні аспекти поведінки людини з'ясовували такі вчені, як А. Адлер, Т. Алексеєнко, І. Алтуніна, Дж. Аткинсон, Л. Божович, К. Левін, А. Леонт'єв, М. Лісіна, Д. Маккелланд, Г. Олпорт, А. Петровський, В. Петровський, Б. Скіннер, Х. Хекхаузен, В. Ядов та багато інших.

Особистість, яка прагне від суспільства, держави певних соціальних гарантій, повинна виконувати низку обов'язків, дотримуватися соціальних норм суспільства, у якому живе. Сукупність потреб людини є її внутрішньою

спонукою до активності. Це своєрідний заклик до дії. Шлях, яким здійснюється задоволення цих потреб, засоби, вибрані для досягнення мети, утворюють поведінку людини. Вказівником у цьому процесі виступають ціннісні орієнтації, тобто ті норми, які людина вважає правильними та можливими для застосування у власній поведінці.

Задовольняючи певну потребу, людина найперше вирішує питання про дозволеність/забороненість бажаного; по-друге, якщо задовольнити таку потребу дозволено, то як і з допомогою яких засобів це можна зробити, тобто людина переглядає та вкотре осмислює свої моральні, соціальні та правові цінності.

Поведінка особистості формується на основі її мотивації, приналежності до певної соціальної групи (чи груп), потребами: спілкування, самореалізації, визнання. Тобто чітко простежується соціальна спрямованість вчинку як елемента поведінки. «Структуру мотивації соціальної поведінки становить сукупність уявлень про: мотиви такої поведінки, оцінку ймовірності їх досягнення у конкретній ситуації, цінність того чи іншого досягнення, оцінку власних здібностей і необхідних зусиль для досягнення поставленої мети. Домінуючим мотивом соціальної поведінки особистості можна вважати мотив соціальних досягнень, який на кожному з етапів її соціального розвитку наповнюється конкретним змістом, відповідно до актуальних потреб розвитку і самореалізації, індивідуальних можливостей і здібностей» [11, с. 67–71].

Загальновідомо, що процеси розвитку людини та її соціалізації поділяються на певні етапи, з кожним новим рівнем у людини з'являються нові потреби, а відповідно й поведінка повинна дещо змінюватися порівняно з попереднім етапом для досягнення необхідного чи бажаного. Це змушує людину до аналізу та оцінки кожної нової ситуації, пошуку шляхів задоволення своїх потреб відповідно до тих моральних, духовних і правових цінностей, які людина прийняла за основоположні. За допомогою проходження таких етапів людина накопичує певний досвід, соціальний,

духовний, правовий, який стає базою для іншого щабля у розвитку людини, становленні її як особистості. У людини виникають нові бажання і потреби, очікування, амбіції, які можуть бути задоволені лише у соціумі.

Натомість соціум, суспільство, держава висувають до людини вимоги, виражені у певних правилах і нормах, які є обов'язковими до виконання кожним членом спільноти. За їх дотримання та чіткого виконання людина отримує певний комплекс благ і привілеїв, гарантії безпеки, а за невиконання – на певний час змушена бути їх позбавленою. Такі вимоги суспільства до людини називають соціальними нормами.

Соціальні норми – це вимоги спільноти до виконання людиною певних соціальних ролей. Тобто спільнота, суспільство висувають до людини певну сукупність правил, приписів, вимог, які призначені до обов'язкового виконання. Процес засвоєння людиною цих норм здійснюється на рівні свідомості. Шляхом обдумування, оцінки актуальності тієї чи іншої норми людина формує власну систему цінностей та пріоритетів, своє ставлення до них.

Людина як соціальна істота формується у тих ситуаціях, які вимагають певної індивідуальної оцінки того, що відбувається, тобто в оцінювальних ситуаціях. Саме в таких ситуаціях людина обирає для себе певну модель вчинку, сукупність яких і утворюють поведінку людини. Якщо оцінювання здійснюється у дещо викривлених формах, то поведінка людини набуває асоціальних рис, людина припиняє усвідомлювати, що її поведінка не входить у морально-правові рамки суспільства та не відповідає вимогам суспільства до неї. Перше, що засвоює людина, – норми, які мають загальносуспільне значення, є характерними для певного типу культури. Наступними є норми соціальної групи чи колективу, до якого належить людина. Ці норми людина сприймає на рівні підсвідомого, саме вони спрямовують поведінку.

Однак недостатнім є те, що людина, ознайомившись із соціальними вимогами до неї, усвідомила їхню цінність і важливість для гармонізації

суспільного життя її та її оточення. Основною умовою є прийняття людиною цих норм через покладення їх в основу своєї поведінки, прийняття їх як базових для себе. Гарантією сприйняття людиною вимог суспільства до своєї поведінки є процес трансформації соціальних норм різних сфер життєдіяльності в особистісні норми. Іншими словами, цей процес називається інтерналізацією.

Процес сприйняття людиною соціальних норм можна умовно поділити на три етапи:

- засвоєння базових норм і вироблення на їх основі власних загальних правил поведінки;
- вироблення лінії поведінки через контакти із соціальними групами, спільнотами та соціумом загалом;
- жорсткий та усвідомлений контроль за власною поведінкою відповідно до морально-правових цінностей, інтерналізованих особистістю.

Соціальні норми поведінки людини охоплюють й норми, які стосуються правослухняної поведінки. Процес засвоєння правових норм є аналогічним до процесів засвоєння норм інших сфер життєдіяльності людини. Тобто людина не просто живе, автоматично виконуючи ті чи інші норми або приписи. Часто в однакових умовах люди вчиняють по-різному. І знову ж таки важливо усвідомлене сприйняття чи несприйняття особою усіх чи окремих норм і вимог права та закону, ставлення людини до них.

Окрім того, для прикладу, В. В. Молдаван і Л. І. Чулінда виокремлюють основні ознаки правослухняної поведінки, з-поміж багатьох вкажемо на такі:

- регламентується правовими нормами, а межі, вказані у нормах, спрямовують на діапазон можливостей і чітко сформовані випадки впливу на поведінку правовими засобами;
- містить юридичні наслідки, а будь-яка правова правослухняна поведінка, виконуючи роль юридичного факту в механізмі правового

регулювання, впливає на виникнення, зміну чи зупинення правовідносин, у яких реалізуються і права, і обов'язки, як і межі відповідальності [142, с. 35].

Це неодмінно обґрунтовує реакцію держави на наслідки правослухняної поведінки як, для прикладу, заохоченнями, стимулюваннями, охороною суспільно корисних вчинків, застосуванням меж юридичної відповідальності за протиправні дії тощо. Загалом держава є гарантом правослухняної поведінки і водночас суб'єктом, здатним від імені суспільства запровадити апарат примусу для притягнення до відповідальності через порушення вимог правослухняної поведінки. Відтак слушно відзначити, що правослухняна поведінка є суспільно необхідною, життєво важливою складовою державотворення і правотворення в державі, що враховує інтереси громадянського суспільства та виражається в неухильній реалізації правових норм.

Серед характерних особливостей правослухняної поведінки, з нашого погляду, необхідно виділити такі: об'єктивно можлива та необхідна; бажана та допустима; відповідає інтересам громадянського суспільства; гарантується та охороняється державою; відповідає правовим нормам та ін. [20, с. 12–14; 83, с. 12–15; 98, с. 15–17; 101, с. 64–69; 106, с. 7–11; 148, с. 74–76; 176, с. 11–14].

У такому випадку доцільно говорити про правослухняну поведінку як про загальну форму реалізації суб'єктивних прав і обов'язків, утілення правових установок у життя, чи, навіть, як про форму зміщення акценту юридичних можливостей на суспільні відносини. Цю поведінку також залежно від активності суб'єкта права доцільно класифікувати як суспільно активну, позитивну або ж природно конформістську і, врешті, як маргінальну. Тому неодноразово підтверджується, у випадку формування правослухняної поведінки, значущість єдності юридичного та суспільного змістів у реалізації правових норм.

Загалом, якщо йдеться про своєрідний механізм відчуття права, то доцільно, з нашого погляду, здійснювати аналіз у такому напрямі.

Сукупність потреб людини у спільному співіснуванні з іншими людьми і дотримання певного суспільного порядку неодмінно передбачає формування стійкої системи емоцій, такої як відчуття права. Зважаючи на різні життєві ситуації, що передбачають безпосередню участь у правовідносинах чи навіть у відносинах, пов'язаних із повноваженнями неправового характеру, але зорієнтованих на дотримання суспільного порядку, людина тією чи іншою мірою на підсвідомому, а то й інтуїтивному рівнях, керується відчуттям права, яке містить загальні правові складові поведінки. Ці складові, що перебувають на чуттєвому рівні, обумовлюються на рівні свідомості та за допомогою інтелекту імплементуються у конкретні моделі поведінки. В часових межах цієї імплементации ключовий момент відводиться виключно праву, орієнтуючи суб'єкта права на імперативному та диспозитивному вимірах у бік однієї із моделей поведінки. Водночас слід зазначити, що почуття права бере участь в усвідомленні правової і неправової інформації тоді, коли людина зіставляє власну модель поведінки з конкретною нормою права чи дотримуючись логічних висновків. Своєю, чергою вольові зусилля приймають рішення відповідно до нормативних приписів, або ж наперекір їм, реалізуючи з відчуттям права відповідну правослухняну поведінку. Ось у такий спосіб, – як зазначає Д. В. Грибанов, – почуття права трансформується у стійку систему емоцій людини, що притаманна їй від народження і розвивається упродовж її життя. Отже, з погляду цього дослідника, позначена система виражається у загальних установках і принципах, спрямованих на дотримання законності, підкорення і підтримку правового порядку. Крім того, вона є частиною правосвідомості як елемента механізму правового регулювання. У такому випадку зміна соціально-правових установок у суспільстві під впливом інноваційних процесів призводить до зміни і у системі емоцій та особистісних установках людини, адже почуття права ще не обумовлене, взаємодіє із почуттями, емоціями та знаннями [65, с. 39].

Фактично, моральний вимір суспільної поведінки характеризує моральний розвиток особистості, яка виражає ступінь освоєння нею морального досвіду суспільства і здатність до органічної та послідовної реалізації у поведінці з іншими людьми цінностей, норм і принципів. Для прикладу, щодо маргінальної особистості, поведінка якої обумовлюється нігілістичними поглядами та цінностями, доцільно говорити про деформації моральної свідомості як суспільного регулятора поведінки, що, безумовно, призводить до нездатності органічно та послідовно реалізовувати в поведінці з іншими людьми цінності, норми і принципи моралі.

Попри це, кожного дня у засобах масової інформації публікують чимало статей і транслюють низку репортажів щодо відображення стану правової культури, правового свавілля, бездіяльності органів державної влади, корупції тощо, такі суспільні явища, безперечно, є базовою перешкодою на шляху проведення реформ, що зводить нанівець практично усю діяльність із формування громадянського суспільства та правової і демократичної держави. Водночас питання, що стосуються стану законності та правопорядку в нашій державі, в нинішніх умовах трансформувалися в епіцентрові як для професійних юристів, так і для громадян суспільства загалом. Така увага спричинена складними та суперечливими факторами, як і негативними соціально-правовими процесами в суспільстві (зріст злочинності, актуальність тероризму, зниження життєвого рівня, непоодинокі випадки порушення прав і свобод людини та громадянина, зріст корупції), попри декларативні заяви усіх органів виконавчої влади її викорінити, низький рівень довіри населення до державної влади, державно-правовий нігілізм та інші негативні чинники, що достатньою мірою руйнують наявний стан законності і правопорядку в державі.

Це підтверджує неабияку необхідність вивчення саме соціально-правових причин і видів впливу на стан законності та правопорядку у державі, як і визначення чітких кроків щодо усунення негативних факторів, що дестабілізують чинний правопорядок.

Своєю чергою, на свідоме прийняття цих норм у свою поведінку впливає низка факторів, а саме: участь в управлінні суспільним життям, свобода вибору, можливість законного задоволення своїх потреб, інтересів, можливості для самореалізації. Здебільшого, якщо суспільство та держава нададуть людині такі можливості, вона дотримуватиметься норм і велінь держави. Їх людина сприйматиме як справедливі правила, покликані сприяти розвитку суспільства та гармонізації життя людей. Це є необхідною запорукою існування держави як гаранта безпеки своїх громадян.

Висновок до розділу 3

Безперечно, кризи в суспільстві, а найбільше у соціальній сфері, неминуче спричинять нестабільність в інших сферах суспільного життя. А відповідно, якщо соціальна сфера є чітко налагодженим механізмом, то і наслідки кризових явищ менше відобразатимуться на людині. Для цього необхідно пропагувати на різних рівнях соціальні норми, наголошувати на їх актуальності та важливості дотримання кожним, запропонувати альтернативу тим негативним нормам, які посіли чільне місце у свідомості наших співгромадян.

Для українського суспільства та держави необхідним є якнайшвидше проведення докорінних реформ у всіх галузях. Така діяльність поряд із проведенням роз'яснювальної роботи з різними верствами населення щодо необхідності підтримки такої політики держави за певний час повинна мати результати – підвищення рівня життя населення, зменшення кількості злочинних проявів. Якщо людина матиме чіткі орієнтири, побудовані на нормах народної моралі та справедливих законах моралі, свідомо інтерналізує їх та застосовуватиме у своїй щоденній діяльності, то її поведінка стане правослухняною.

РОЗДІЛ 4

АНТРОПОЛОГО-АКСІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО- МОРАЛЬНОГО ВИМІРУ ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ПОВЕДІНКИ

4.1 Вияв духовно-моральної ідентичності людини у правослухняній поведінці

Людське суспільство пронизано імперативами. Щодня людина постає перед значною кількістю приписів, вимог, розпоряджень. Дорогою до місця роботи ми повинні дотримуватися правил дорожнього руху, приходити вчасно, стежити за дотриманням графіка робочого дня; усі знають про необхідність дотримання юридичних норм і законів, заборону смітити, вирубувати зелені насадження; загальновідомі застереження щодо необережного поводження з вогнем. Ми постійно чуємо про це зі ЗМІ, від батьків, старших людей та керівництва різного рівня. Здавалося б, у нашій свідомості це давно закарбувалося, а нашим дітям повинно передатися чи не генетично. Однак життя на Землі сягає за межі ідеальної моделі.

Усім відомі численні випадки порушення прав людини, посягання однієї держави на територію іншої, екологічні катастрофи, які регулярно трапляються. Чому так відбувається, давно намагаються з'ясувати вчені-філософи, соціологи, екологи. Ці дослідники мають намір не лише пояснити причини та перебіг таких подій і явищ, а й спрогнозувати їхні наслідки, аби допомогти людям уберегтися від їх негативного впливу.

Дедалі частіше апелюють до моральності людини. Деякі люди закликають інших жити так, щоб їхні особисті принципи в будь-який момент не відрізнялися від загальних законів існування.

Духовний вимір особистості певною мірою виражає її особливий морально-естетичний стан, що досягається крізь призму християнської,

насамперед персоналі стичної, педагогіки. До слова, саме педагогічна складова християнства імплементується у життя мирянина шляхом системи богословських заповідей, покликаних зберігати та укріпляти у вірі (релігійна свідомість) та спрямовувати у відповідний напрям поведінку особи в суспільстві, враховуючи, зокрема, і правові норми. Як слушно зазначає з цього приводу Л. М. Шкурко, конкретна реальність християнства підтверджує те, що ціллю духовно-морального християнського виховання є виховання людини, для якої характерним є прагнення до гідності та досконалості. З огляду на це, керуючись євангельськими заповідями, християнство можна іменувати власне суспільною релігією, оскільки воно проповідує справжнє людинолюбство та гуманізм як невід'ємні елементи громадянського суспільства [217, с. 178–179]. Без сумніву, право – суспільний регулятор. Відповідно до вимог правового виховання, еталоном поведінки людини є свідоме виконання норм і моралі, і права. Тому для того, щоб право виконувало свою виховну функцію, існує певна система, що визначається науковими знаннями про структуру правосвідомості та ціллю правового виховання [104, с. 15–18]. Своєю чергою, стрижнем правосвідомості є необхідність у правослухняній поведінці. Завдання правового виховання – становлення правослухняного громадянина, який сприятиме суспільному розвитку загалом. Для прикладу, В. А. Витушко визначає основу правослухняної поведінки багатьох із громадян так:

- особисте переконання в тому, що вчиняти необхідно виключно відповідно до правових норм, а не по-іншому;
- вчиняти необхідно відповідно до правових норм тому, що в такий спосіб учинять більшість громадян;
- вчиняти відповідно до правових норм необхідно в контексті страху перед покаранням тощо [52, с. 87].

Відтак маємо змогу простежити, що лише перший з наведених структурних елементів правослухняної поведінки є стійким, зважаючи на його похідність власне із морального стану конкретного громадянина,

спираючись на його особисті переконання. Хоча, звичайно, є і велика кількість громадян, які абсолютно нівелюють необхідність дотримуватися правових норм, що само собою відображає відсутність у свідомості потреби у правослухняній поведінці загалом.

Безумовно, нині людство, а не лише українське суспільство, переживає кризу. Цією фразою сьогодні, мабуть, складно когось здивувати. Однак криза охопила не лише економіку чи політику, як здається, а усі сфери життєдіяльності людства. Шлях до її подолання один – відмовитися від концепції споживацтва, безмежного задоволення власних потреб. Людство має знайти компроміс між використанням природних ресурсів і соціально-економічним розвитком. Адже коли вичерпаються природні ресурси, розпочне завершуватися і життя на Землі, а створені людиною замітники не допоможуть його зберегти.

Однією з центральних нині є проблема ідентичності. Поняття «ідентичність» надзвичайно актуальне для сучасного українця як з огляду на процеси глобальної трансформації, так і на пострадянське самовизначення України. Необхідність «розробки», широкого розголосу та глибокого аналізу окресленої проблеми зумовлено кризою в суспільстві, яка гостро постала перед українським соціумом. Із здобуттям незалежності перед українцем постало чимало ключових питань, на які ще немає відповідей. Ми ще остаточно, загальнонародно не вирішили, у якому напрямі розвиватися, не знайшли своє місце у геополітичному просторі, тому в нас доволі актуальне питання самоідентифікації.

Якщо розгорнути будь-який словник іншомовних слів чи політологічних термінів, то у всіх з них у статті «ідентичність» знайдемо приблизно однакове визначення. Отже, ідентичність – це усвідомлення людиною своєї належності до певної групи, свого статусу та місця в ній; згода з певними цінностями.

Ідентифікація неможлива без усвідомлення приналежності суб'єкта до тієї чи іншої культури. Тому нині в Україні так гостро постало питання про

ідентифікацію особистостей: як українців у вузькому значенні та європейців – у широкому. Велика кількість людей не може усвідомити, що в їхніх жилах тече українська кров, вони з давніх-давен живуть на території України, і вони вважають ганебним визнавати себе українцями. Складно в таких умовах будувати державну стратегію, яка би спрямовувалася на захист вітчизняних інтересів.

Людина завжди охоплена певною культурною традицією. Тобто, незалежно від суб'єктивного сприйняття людиною навколишнього світу, його розуміння і бачення, від народження вона має певну прив'язку до речей, на які практично не може вплинути. З огляду на це, варто зазначити, що для того, аби сягнути самовизначення і усвідомлення свого життя, людина має пройти певний шлях, який завжди визначається з її культурологічної коліски. Створюючи культуру, науку, відтак світ навколо себе, людина формується.

Важливим є поняття функції ідентифікації, яка є особливістю людської природи, тим, за допомогою чого вона може усвідомити свою несхожість із навколишнім світом, і вміти перебувати з ним у складних взаєминах.

Розпочати процес ідентифікації кожному необхідно, проаналізувавши духовні й моральні начала, основи, на яких побудована загальнолюдська культура та зразки національної культури. Навіть така, здавалося б, далека від народної ментальності галузь, як право, в основі має норми народної моралі. Саме народна мораль і релігія сучасних українців сформували основи для формування української правової системи.

Процес формування особистості, її ідентифікації є складним і тривалим. Людина повинна працювати над собою упродовж життя безперервно, свідомо залучаючи на основі розмірковувань до своєї поведінки моделі моральної та правової поведінки. Відтак людина, у якої є власна чітка та осмислена картина світу, вироблена на основі сприйнятих духовних цінностей та моральних норм, є особистістю. Той, хто свідомо сприймає духовно-моральні цінності, на їх основі формує свою повсякденну поведінку,

ніколи не чинитиме супроти закону держави. Для такої людини закон соціальної групи, до якої вона належить, і закон держави, у якій вона живе, є неподільним. Якщо чиниш морально, то вчиняєш і законно, і навпаки – аморальний вчинок прирівнюється до протиправного поступку.

Побудування правової держави здійснюється через формування у її громадян правослухняної поведінки, яка ґрунтуватиметься на вільному та свідомому виборі народу на користь права, а держава натомість гарантуватиме своїм громадянам захист їхніх прав та інтересів. Безперечно, позитивні зміни відбудуться в умовах, коли людина, формуючись як особистість, розпочне змінювати власну свідомість, удосконалюючи моральні якості, що визначаються процесами підвищення рівня інтелекту та організованості поведінки. На цьому формується принцип управління суспільними процесами, які виражені у формі природного права кожної людини самостійно ухвалювати рішення. В основі управління суспільством – головний принцип людської комунікації і взаєморозуміння – природна турбота та довіра людей. Необхідність і незворотність зміни у свідомості людини диктується метою виживання людства в умовах загострення глобальних протиріч, що спричинені складністю моральних норм в умовах глобального суспільства.

4.2 Соціальні норми як регулятор правослухняної поведінки людини

Україна, обравши демократичний шлях розвитку, постала перед безліччю проблем, зокрема в соціально-правовій сфері, яка є основоположною у формуванні демократичної, правової, соціальної держави з чітким курсом на євроінтеграцію. Поведінка людини значно залежить від впливу держави як певного гаранта дотримання усіх прав і свобод особистості. В системі державного управління є багато органів, котрі здійснюють свою діяльність через реалізацію та дотримання норм права, одними із яких є соціальні норми. Їх можна визначити як процес історичного формування, тобто це певні стандарти та моделі поведінки, виконання яких для особистості, котра становить частину суспільства, є необхідною умовою.

Для того, щоб з'ясувати, як на нас діють соціальні норми, як впливають на поведінку, потрібно окреслити сутність поняття «норма», встановити види норм, що діють у суспільстві. Норма (із латинської «norme») означає взірць (еталон). Слід розуміти, що це поняття в соціальному суспільстві застосовується як певний стандарт, порівняно з яким вимірюється прийнятність і достовірність діяльності певних суб'єктів, у результаті чого визнається правослухняна поведінка особи. Розглядаючи соціальні норми як певний засіб впливу на людину, а саме – розуміння законів соціального розвитку, роль права та його завдання у суспільстві задля підвищення рівня правосвідомості громадян, можна ґрунтовніше зрозуміти соціальні процеси, на основі чого вони утворилися та існують.

У теорії права міститься велика кількість визначень норм права, що тісно пов'язано з різноманіттям типів праворозуміння, адже від визначення права залежить визначення юридичної норми. Можна сформулювати такі визначення норми: юридична норма (норма права) – це загальнообов'язкове веління, виражене у вигляді державно-владного розпорядження і яке регулює

(впливає) на суспільні відносини. Аналізуючи юридичну норму, можна розкрити суть поняття нормативності. Значення цього терміна в юридичній науці пов'язується з необхідністю відокремлення правових норм від індивідуальних правових положень, що не володіють нормативністю. Нормативність відображає типовість соціальних процесів, явищ, зв'язків, що є наслідком їх типовості, поширеності. Вони типові в тому розумінні, що нормальні з точки зору суспільної свідомості або свідомості певної соціальної групи. Типовість стосується, як правило, існуючих відносин, однак і нових соціальних зв'язків, повторюваність яких у майбутньому передбачається, якщо не з достовірністю, то зі значним ступенем ймовірності [1, с. 128].

Людина, як істота суспільна, згідно з визначенням Арістотеля, живучи в суспільстві, залучена в систему «неминучих відносин, які сягають корінням у природу речей». Юридична організація життя людини існує з часу організації спільноти на землі, оскільки товариств без правової системи бути не може. Навіть первісні форми спільного життя людей припускають наявність інституту утвердження особистості кожного члена громади і визнання його іншими, тобто наявність «трансуб'єктного» зв'язку, розвиток якої призводить до виникнення інститутів, застосовуваних до більшої кількості особистостей і до нових форм діяльності [2, с. 273].

Домінантною рисою первісного буття й свідомості вважається колективізм, точніше – специфічний природний колективізм, у межах якого ще немає місця індивідуальному відокремленню з відповідними йому інтелектуальними формами, психологічними переживаннями. Свідомість первісної групи стверджує групові цінності, скріплює цілісний спосіб життя. Колектив є природною сферою, де виникає і розвивається людська свідомість, повільно і стихійно формуються уявлення про світ, які за допомогою традиційних форм соціалізації надходять до кожного члена групи [3, с. 32].

Загальна власність на продукти виробництва і соціальна єдність усередині родової громади обумовлювали і відповідні їм форми організації суспільної влади, і управління справами громади. У здійсненні громадської влади брали участь усі дорослі члени роду: і чоловіки, і жінки. Важливі спільні справи, що стосуються всього роду, вирішувалися загальними зборами. Збори обирали старійшину, військових вождів, ватажків полювання, які управляли повсякденним життям родової спільноти. Для вирішення особливо важливих справ збиралася рада старійшин, вождів. Влада старійшин і вождів базувалася виключно на авторитеті, глибокій повазі членів роду до старших, їхньому досвіду, мудрості, хоробрості мисливців, воїнів. Спори між членами громади здійснювалися тими, кого вони стосувалися. Примус був порівняно рідкісним явищем. Він виявлявся, як правило, в накладенні обов'язків за провину, крайньою формою було вигнання з громади. У більшості випадків достатньо було осуду родичів, старших, особливо вождів, старійшин. Рід надавав захист усім своїм членам від зовнішніх ворогів і своєю військовою силою, і глибоко вкоріненим звичаєм кровної помсти за смерть родича. Ці функції громадської влади не потребували особливого апарату управління. Вони здійснювалися членами роду. Не було й особливого апарату примусу, ведення воєн. Озброєну силу становили всі чоловіки, здатні носити зброю [4, с. 63].

Як бачимо, соціальні норми розпочали відображатися ще із зародження родової громади, з появою общин і з розподілом прав і обов'язків у них. Отож, колективізм є універсальним принципом життя та світогляду, а також певною мірою основою в процесі пізнання людиною світу та діяльності. Колективізм у первісному суспільстві відображається і в природі, життєдіяльності, роботі.

Як самостійне поняття людина спочатку повинна сприйматися як представник живого суспільного творця роду – людства. Людина інституціональна за суспільним походженням, оскільки стосунок кожного індивіда до людства, як особливої форми і виду життєдіяльності,

закріплюється його родичами в процесі спільного буття і стає способом його існування [5, с. 59].

На думку С. С. Алексєєва, «право в найелементарнішій, суворо юридичній характеристиці – це критерій «юридичної правомірності», підстава та свідчення, свого роду соціальний знак того, що кожен із нас має або не має права щось робити, якимось чинити. Згідно з судженнями давньоримських юристів (визначення Цельса), право, як наука про добро і справедливість, покликане бути основою для розмежування дозволеного від недозволеного. І треба підкреслити, що право за такого, здається, максимально простого погляду, мабуть, є однією з найбільш прагматичних сфер життя суспільства – явище практичного, ділового життя людей. З моменту формування перших найпростіших форм регуляції, які виникли із біологічних і соціальних потреб людей, як природне право у вигляді мононорм – звичаїв, відтак – в умовах цивілізації – більш розвинених нормативно-ціннісних форм регуляції, виступає здебільшого органічним елементом побутових, господарських, ритуальних та інших відносин і порядків, із яких виникає повсякденне життя суспільства [6, с. 14–15; 45, с. 83–85]. Тому саме з появою права можливо говорити про соціальні норми як певні механізми впливу на людську поведінку, корегувати її правосвідомість із метою подальшого розвитку суспільних відносин.

Соціальна роль кожної людини не обмежується правовим статусом індивіда, вона виражається в його правах і обов'язках, є сукупністю нормативних приписів правил поведінки. Відтак у сфері трудових відносин, матеріального виробництва суспільного життя формуються певні правила поведінки, які створювані людьми та об'єктивно зумовлені потребами їх спільного життя. Правила повсякденної поведінки кожної людини під час спілкування із друзями, знайомими, колегами, вирішення матеріальних і нематеріальних питань і будуть тими соціальними нормами, що регулюють відносини між людьми.

Як зазначає відомий вчений С. В. Бошно, «соціальна норма – це правило поведінки або узагальнена інформація про найбільш типові життєві ситуації або явища, створена людьми і спрямована до них з метою встановлення та підтримання умов людського співжиття. Соціальні норми – один з основних засобів орієнтації поведінки особистості або соціальної групи в певних умовах і засіб контролю з боку суспільства за їх поведінкою. Основна функція соціальних норм – регулювання суспільних відносин – проявляється в тому, що вони містять детальні «моделі» вчинків, пов'язаних із взаєминами людей, оцінюють корисність цих учинків, указують (багато з них) на наслідки їх дотримання чи недотримання. Найважливіший вид соціальних норм – правові норми. Володіючи всіма якостями соціальних норм, вони мають і специфічні риси, які визначаються їх безперервним зв'язком із державою» [1, с. 127].

На думку Деніса Ллойда, «для розвиненого державного права характерно, що у міру більш ретельного регулювання застосування сили і куди ефективнішого покарання порушників силовий примус не застосовується. І в цьому бюрократична держава розпочинає нагадувати порядок, від якого вона теоретично повинна максимально відрізнятись, а саме: приватне харизматичне правління, за якого авторитет влади перевершує необхідність у використанні сили [7, с. 47]. Учений аргументує, що «норми із використання сили можуть розглядатися, таким чином, як одна, хоча і дуже важлива, складова правил і норм, що формують механізм застосування законів, за допомогою якого основні права і обов'язки втілюються в життя. Це не означає, що в правових системах завжди присутні норми, класифіковані за такими категоріями, але зазначені відмінності важливі, оскільки сприяють формуванню чіткого уявлення про «ідеальний тип» права, яким існуючі правові системи відповідають більшою чи меншою мірою» [7, с. 48].

М. П. Карєв розглядає право і мораль як взаємопов'язані феномени сучасного суспільства. Відтак він акцентує: «...якщо мораль становить

форму суспільної свідомості, то право як її частина не може зводитися до форми свідомості. Ми чітко розрізняємо право – сукупність відповідних норм і правову свідомість – систему правових поглядів» [8, с. 106].

Соціальні норми – це правила поведінки, які утворилися з розвитком суспільства і людини в ньому як окремого індивіда. Сукупність норм у суспільстві, яка виражається в системі соціальних норм, є необхідною умовою для суспільного життя, розвитку держави і функціонування у ній законів. Основною метою соціальних норм є налагодження зв'язку людини і держави, що виражається в такому: людина, як суб'єкт суспільних відносин, повинна дотримуватись законів, що існують у державі, не порушувати загальноприйнятну поведінку. Іншими словами, вести правослужняний спосіб життя, який не обмежує права інших суб'єктів. А держава, своєю чергою, повинна гарантувати захист прав і свобод кожного індивіда, котрий проживає у ній і має право на волевиявлення думок, ідей та поглядів. За допомогою ефективної системи соціальних норм підвищується і економічний, соціально-політичний, духовний рівні життя суспільства, рівень життя людей, політична значущість такої держави посідає новий щабель в оцінці світових держав-лідерів. Норми, що діють у такому суспільстві, повинні відображати реальну, об'єктивну дію законів, їхню результативність на суспільному рівні.

Тому зауважимо, що соціальні норми – це правила поведінки, створені державою, що відображають ідею імплементації (закріплення міжнародних норм на рівні окремої держави), зумовлені на етапах історично-політичного розвитку, впливають на діяльність роботи громади в економічному, культурному, соціальному і духовному вимірах. Соціальні норми активно впливають на життя людей, є основним регулятором суспільних відносин, що визначають діяльність людини у різних життєвих ситуаціях.

На думку таких учених, як М. С. Кельман, М. Г. Мурашин, до найбільш значущих соціальних норм входять: «норми права – це норми, які встановлюються державою (народом під час референдуму) та охороняються

нею, норми моралі (від лат. *moralis* – моральний) – це норми, принципи, правила поведінки, які сформувалися в суспільстві під впливом громадської думки відповідно до уявлень людей про добро і зло, обов’язок, справедливість, честь і забезпечуються через внутрішнє переконання та засоби громадського впливу. У суспільстві сформувались моральні вимоги загальнолюдської значущості, які є досягненням цивілізації, зокрема це турбота про людей похилого віку, надання матеріальної та моральної допомоги хворим та незможним тощо. Проте у суспільстві існують і такі відносини, що не підлягають моральній оцінці. Частиною загальноморальних норм виступає релігійна мораль, низка вимог якої («не убий», «не вкради» та ін.) належить до загальнолюдських цінностей і становить основну частину практично всіх моральних систем, а в деяких випадках – основу правових та судових систем (закони шаріату в мусульманських країнах), політичні норми регулюють відносини між соціальними групами, націями, народностями, їх участь в організації та здійсненні державної влади, відносини держави з іншими суб’єктами політичної системи суспільства, економічні норми регламентують відносини у сфері економіки» [9, с. 233].

Як зазначає З. Г. Крилова, «право виражається в правовій нормі, що становить загальне правило поведінки, обов’язкове для всіх, санкціоноване законом або іншим нормативним актом. За юридичною силою всі правові норми поділяються на закони та підзаконні акти. Є акти загальної дії, що поширюються на всіх, акти обмеженої дії (наприклад, на посадових осіб), акти виняткової дії (під час військових дій, стихійного лиха). Закони приймаються законодавчим органом держави або народом у результаті референдуму і володіють вищою юридичною силою. Підзаконні акти – це правотворчі акти компетентних органів [10, с. 8].

Норма права відрізняється від індивідуальних юридичних актів, що зумовлюють правові наслідки для конкретних осіб (наказ про влаштування на роботу та ін.). Норми бувають імперативні (їх дотримуватися не обов’язково, наприклад про форму певної угоди) і диспозитивні (які

можуть бути змінені або доповнені на розсуд сторін, наприклад про розподіл обов'язків із капітального або поточного ремонту при укладенні договору оренди). За змістом норма права складається з диспозиції, тобто правила поведінки, гіпотези – вказівки на умови застосування норми, санкції – встановлення загрози настання несприятливих юридичних наслідків невиконання або порушення правової норми» [10, с. 9]. Однак у суспільстві існують не тільки норми права, але норми моралі, норми-звичаї, релігійні норми та ін.

Більш ґрунтовно поняття правової норми розглядає відомий вчений В. С. Нерсисянц, який зазначає, що «норма права – одне з основоположних понять для всіх тих доктрин права (незалежно від відмінностей у типах праворозуміння), які трактують право нормативно, тобто розуміють і визначають право через норму, вважають, що право як таке складається з норм. Те, що прийнято називати позитивним правом, фактично (як реальне емпіричне явище) становить безліч різних офіційних документів (законів, постанов, наказів, судових прецедентів і т. д.), в яких містяться різні загальнообов'язкові положення (встановлення, вимоги, заборони, надання, вказівки, констатації, визначення, характеристики, оцінки, покарання, заохочення і т. д.). Ці положення текстуально виражаються у вигляді статей, параграфів, пунктів, частин, розділів того чи іншого офіційного документа загального характеру (закону, указу, постанови тощо) або у вигляді конкретного судового рішення (в системах прецедентного права) і т. д. Цей фактичний матеріал сам собою – без науково-юридичного осмислення, доктринального трактування – має, як і все фактичне, вельми хаотичний, невизначений, фрагментарний характер» [11, с. 387–388].

Норма права характеризується чіткою структурою, яку утворюють такі елементи: гіпотеза, диспозиція, санкція. Гіпотеза – це частина правової норми, що встановлює обставини, за яких правило поведінки (норма) застосовується, та коло адресатів норми. Диспозиція – це частина юридичної норми, що містить саме правило поведінки (тобто права та обов'язки), якому

повинні слідувати особи, що вступають у правовідносини. Санкція – це частина правової норми, яка вказує на несприятливі наслідки, що виникають у суб'єктів правовідносин у результаті порушення ними правил поведінки, і міститься в диспозиції [12, с. 18]. За допомогою цих частин формується механізм, котрий деталізує і висвітлює, як діють норми, і які наслідки можуть настати у разі їх порушення. Норма права розглядається як основа, що складається з трьох частин, за допомогою яких утворюється фундамент для ефективного управління суспільними відносинами.

Соціальні норми покликані не тільки, щоб регулювати суспільні відносини, але й захищати права людини, робити людське життя більш гармонійним із навколишнім світом. Саме тому права людини тісно пов'язані із соціальною діяльністю людей, буттям кожного індивіда. Через соціальні норми здійснюється упорядкування зв'язків людей, координація їх поведінки, вчинків, розвиток кожної людини задля досягнення особистих цілей, налагодження тісного взаємозв'язку між державою та особою, як цілісним елементом соціального буття. Потрібно виокремити права людини, котрі є основними в демократичному суспільстві, а саме: право на життя, на честь і гідність, на свободу (слова, думки, віросповідання), на участь в активному житті держави, зокрема політичних і виборчих процесах, на освіту. Держава повинна зробити все можливе для того, аби у цивілізаційному суспільстві збереглися ці права, щоб органи правопорядку охороняли і стежили за тим, щоб ці права не порушували.

Стосовно прав людини і їх зародження висловлює свою думку Д. А. Саблін: «До змісту прав людини і їх розподілу в суспільстві необхідно підходити конкретно-історично. Сучасний перелік прав людини, зафіксований в міжнародно-правових документах і конституціях правових держав, – результат тривалого історичного становлення еталонів і стандартів, які стали нормою сучасного демократичного суспільства. Вирішальним етапом у розвитку прав людини були буржуазно-демократичні революції XVII–XVIII ст., які окреслили не тільки чималу кількість прав людини, а й

принципи свободи і формальної рівності, що стали основою універсальності прав людини, надали їм справді демократичного звучання. Права людини, що визначають сферу свободи і засновані на формальній рівності, стали одним із головних ціннісних орієнтирів суспільного розвитку. Вони вплинули на характер держави, оскільки слугували обмежувачем його всевладдя, сприяли встановленню демократичної взаємодії між державною владою і індивідом, звільнивши останнього від надмірної опіки і обмеження його волі й інтересів з боку владних структур. Формування правової держави було би неможливо без утвердження в суспільній свідомості і практиці свободи і прав людини» [13, с. 4].

Нині права людини є невід'ємною ознакою соціально-правової держави, процесу людської діяльності, за якої безліч особистостей із конкретно визначеними цілями, бажаннями, потребами, ідеями врешті-решт зазнають суперечностей власних поглядів. Тому за багатоманітності вчинків у суспільстві виробляються більш стійкі норми, принципи, цінності, що впливають на процес суспільного життя та корегують різноманітні суперечності, виступаючи еталонами поведінки у державі. Кожна людина, перебуваючи в державі, що плекає демократичні ідеали, цінності і керується соціально-правовими нормами, формує в собі модель правослухняної поведінки, бо розуміє, що за протиправне діяння може настати юридична відповідальність, яка може мати обтяжуючі наслідки для людини.

С. А. Дробишевський зазначає, що «ціллю суспільно обов'язкового нормативного регулювання завжди виступає задоволення системи потреб людей, об'єднаних у політичну структуру, що реалізується, по-перше, у забезпеченні здійснення всіх принципів людської життєдіяльності в середині політики, по-друге, у досягненні необхідних для підтримки функціонування максимальної політичної організації результатом її взаємодії з навколишнім середовищем. Суспільно обов'язкове нормативне регулювання для вирішення таких завдань, відповідно до його спрямування на внутрішнє

життя або зовнішні зв'язки політичної організації суспільства, прийнято характеризувати як внутрішню і зовнішню політику» [14, с. 16].

Як аргументують М. Н. Марченко, Є. М. Дерябіна, «окрім соціальних, існують технічні норм. Вони визначають ставлення людей до різних засобів виробництва, знаряддя праці, природи, тваринного світу. Це, наприклад, норми виробітку на виробництві, правила експлуатації сільськогосподарських машин або іншої техніки, технічні та технологічні стандарти. Зрозуміло, технічні норми, як і сфера їх застосування, не можуть існувати ізольовано, окремо від соціальних норм і сфер їх безпосереднього застосування. Всі норми взаємопов'язані, взаємодіють. Опосередковано впливають технічні норми і на суспільство, а також на відносини в ньому між людьми і утвореними ними групами й асоціаціями. У цьому сенсі такі норми мають соціальний характер. Однак соціальність технічних норм доволі умовна порівняно з власне соціальними нормами, обмежена і виявляється у спеціальних нормативно-правових актах, у яких викладається зміст різних технічних норм...» [15, с. 21].

В. А. Козбаненко акцентує, що «найбільш значущий вид соціальних норм – норми права. Їх значущість у тому, що вони – не тільки правила поведінки, вихідні та охоронювані державою, а й обов'язкові для виконання всіма індивідуумами. Крім цього, право в системі соціальних норм має і особливе значення. Така особливість полягає в тому, що: за змістом і характером регульованих суспільних відносин право регулює найбільш важливі з точки зору держави, а соціальні норми впливають на всі суспільні відносини, зокрема не зазнають правового регулювання; за способами нормативного вираження право встановлюється або санкціонується державою, а соціальні норми виробляються громадською думкою або формуються в рішеннях громадських організацій; за формами (джерелами) встановлення право проявляється в специфічних формах, а соціальні норми не мають специфічних форм вираження. Так, правові норми можуть виражатися в державних актах; за способами охорони право охороняється

від порушень державою і заходами громадського впливу, а соціальні норми охороняються тільки силою громадської думки...» [15, с. 154]. Оскільки ми визначили, що між правом і фактами соціальної дійсності існує тісний зв'язок, через соціальні норми аналізується діяльність людей, їх соціальна адаптованість щодо того чи іншого явища.

Тому, зробивши такий висновок, потрібно зауважити, що соціальні норми є вагомим регулятором суспільних відносин, який формує правослухняну поведінку людини у соціумі і вказує їй, як чинити правильно. Соціальні норми слугують еталонами, взірцями, за допомогою яких держава регулює процес суспільного життя. В науковій літературі є багато визначень термінів соціальних норм, але кожен із дослідників загалом констатує, що основна умова виникнення цих норм – це задоволення потреб кожного індивіда та регулювання їх відносин у суспільному житті.

Висновки до розділу 4

Сьогодні вчені-філософи пропонують певний комплекс уявлень про морально-етичні імперативи, цінності та цілі у діяльності людей, що спрямовані на розвиток людини. Актуальність цього питання пояснюється тим, що розгляд проблем і подальших перспектив розвитку людського суспільства потребує аналізу духовних джерел, морально-етичних норм особистості. З точки зору глобальної етики, розвиток людства здійснюється через критерії якості життя, збереження навколишнього середовища, удосконалення внутрішнього світу особистості, самовиховання, самореалізації, самоосвіти з урахуванням широкого діапазону соціальних, політичних, культурних, правових наслідків.

Розвиток особистості – складний, тривалий процес, пов'язаний з особливостями структури суспільства, суспільних відносин загалом. Головне завдання сучасної людини – зрозуміти об'єктивні та суб'єктивно-людські підстави і внутрішню необхідність вироблених норм, цінностей, правил поведінки. Проте не можна акцентувати лише на змісті тієї чи іншої норми або припису. Найперше необхідно звертати увагу на діяльність людини, спрямовану на досягнення та застосування таких норм. Самовивчення, роздуми над своїми вчинками та їх основою призводять до значних зрушень у процесі формування правослухняної поведінки особистості. Саме завдяки освоєнню власного Я уможлиблюється реальне та об'єктивне сприйняття безкінечних потоків інформації, забезпечення розширення власного світогляду, особисте зростання, самовдосконалення, розвиток суспільних відносин і суспільства загалом.

Людина як окремий індивід визначається своїм місцем у соціумі, коли сам для себе обирає варіант прийняття соціальних норм: добровільно (усвідомлено), через примус (загроза певних санкцій) виявляти неприйнятне ставлення до тієї чи іншої групи. Через це визначається правоприйнятна та правослухняна поведінка людини. Поведінка людини залежить від впливу соціально-правових норм на людину. Іншими словами, соціально-правові норми є тими регуляторами, котрі стимулюють і спрямовують поведінку людини у правове поле, унеможливаючи реалізацію протиправної поведінки. Соціальна поведінка людини може бути пов'язана з рівнем розвитку у неї соціального інтелекту, тобто розуміння правильно інтерпретувати діяльність людини, що необхідно для ефективної міжособистісної взаємодії та успішної соціально-правової адаптації.

РОЗДІЛ 5

ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІР СОЦІАЛЬНО-МОРАЛЬНИХ ЗАСАД ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ПОВЕДІНКИ

5.1 Інтерналізація соціально-правових норм людиною як внутрішня основа правослухняної поведінки

Сьогодні вивчення питання щодо впливу соціально-правових норм і формування внутрішньої моделі правослухняної поведінки у людини повинно становити основу в розвитку кожної демократичної та соціально-правової держави, яка насамперед прагне організувати цивілізоване суспільство з європейськими стандартами захисту прав людини. Якщо ж розглядати сучасне суспільство, то потрібно відзначити його постійний рух, розвиток усіх сфер суспільного життя, мотивування себе до чогось нового.

На початку ХХІ століття в світі дедалі важливіші такі поняття, як «соціалізація» (засвоєння конкретних норм, цінностей, ідей та поглядів), а також «інтерналізація» (що має на меті засвоєння та обробку зовнішніх чинників, факторів, предметів, у результаті чого формуються внутрішні регулятори). У суспільстві прогресують структурні зміни, які впливають на функціонування та розвиток соціальних інститутів, а також більш традиційні шляхи впливу на людину. Терміном «соціалізація», як правило, користуються соціологи для визначення процесу, за допомогою якого окремі індивіди мають змогу засвоювати соціальні норми як початкове джерело регулятора суспільних відносин. Через соціалізацію триває процес передачі знань, культурних цінностей від одного покоління до іншого, що спонукає людину до мотивації та постійного вдосконалення. Визначення соціалізації охоплює поняття інтерналізації, оскільки соціальні норми та правила не тільки нав'язуються індивіду із зовнішнього першоджерела, а й стають і

частиною його внутрішнього «Я», яке закладається на підсвідомому рівні. Як підсумок – людина з часом намагається не порушувати соціальні норми, бо вони стають частиною її поведінки у повсякденному житті.

Соціологія вивчає загальні соціальні властивості, зв'язки, інститути, спільноти, незалежно від сфери соціального життя, розкриваючи людський контекст процесів, що відбуваються в цих сферах. Інакше кажучи, виникаючи зі сфер соціальної філософії, соціологія утримує у своїх підходах поділену загальність, що відрізняє її від інших соціальних наук [194, с. 27–37]. Соціологія як наука становить органічну єдність, взаємодію теоретичних і емпіричних методів. Така єдність, де емпіричне виступає як засіб обґрунтування теоретичних ідей, – ідеальна модель соціології як науки. Але в соціологічній практиці, залежно від галузі соціології, конкретних завдань, що вирішуються в цьому дослідженні, та й індивідуальних схильностей самого дослідника, характеру його професійної підготовки, пропорції між теоретичними і емпіричними початками можуть бути різні [16, с. 5].

Норма, як і примус, є зовнішнім виявом права, його внутрішнім елементом. Вона – абстрактний імператив людської поведінки. У цьому сенсі вона є практичною пропозицією, оскільки вказує на напрям людської поведінки. Отож, норма є правилом, але відрізняється від інших правил завдяки спрямуванню на людську поведінку. Вона відрізняється від моральних норм зобов'язувальним і імперативним характером. Абстрактні імперативи в етичному світопорядку є громадськими імперативами, оскільки суб'єктом їх цілі є суспільство. Ці імперативи діють у сферах права, моралі та етики. У праві вони періодично встановлюються державами і реалізуються виключно органами державної влади. Правові імперативи спрямовані на державні органи, яким доручено здійснення примусу. Таким чином, норма, як і примус, є формальним елементом [18, с. 179].

Виникненню соціальних норм слугували такі науки, як етнологія, онтологія та антропологія. Основною метою цих дисциплін є вивчення людини у соціально-культурному середовищі, а також аналіз стародавніх

цивілізаційних форм, юридичної дійсності та реалій мислення. За допомогою цих наук можна ширше дослідити фундаментальну базу права. Як зазначає Жан Луї Бержель, «юридична антропологія досліджує не тільки основні юридичні механізми традиційних суспільств, але й досвід сучасних соціумів. За теорією «юридичного плюралізму», юридична практика будь-якого суспільства охоплює безліч різноманітних юридичних норм, що утворюють ієрархію. Подібні спостереження дозволяють зробити висновок про існування зв'язків між особливостями досліджуваних товариств і правилами, які керують життям цих товариств» [2, с. 273–274].

На думку В. С. Нерсисянца, «в онтологічному розумінні (за відповіді на питання: що є право?) стверджуємо, що право – формальна рівність, причому охоплює і компоненти, як абстрактнозагальна рівна міра, формальність свободи і справедливості. Право як форма (правова форма суспільних відносин) і є в онтологічному значенні сукупністю цих формальних властивостей і характеристик права – рівності, свободи і справедливості. Право як форму, правову форму фактичних відносин (і формальні компоненти цієї правової форми – рівність, свободу, справедливість) не можна ототожнювати з фактичними відносинами, фактичним змістом суспільних відносин, опосередкованих і регульованих правовою формою. Рівність, свобода і справедливість, згідно з нашим трактуванням, – це правові формальності, а не фактичності, це формально-змістовні (а не матеріально-змістовні, не емпіричні) компоненти, властивості і характеристики права і правової форми» [3, с. 195].

На думку Н. Н. Пахамової, «соціальність відносин може розглядатися двояко: як взаємини між конкретними суб'єктами і як тип відносин, сформованих і існуючих у суспільстві. І в тому, і в іншому випадку наявність відносини передбачає взаємодію суб'єктів» [17, с. 2].

Нині соціалізація вивчається як певна взаємодія індивідів. Людина, прагнучи до зміцнення свого уявлення про себе, здійснює це через утвердження свого соціального статусу. Соціалізація реалізується на засадах

дій індивіда заради досягнення власних цілей та ідеалів. Термін «соціалізація» повинен розумітися як процес засвоєння індивідом конкретної інформації, знань, уявлень, поглядів з метою його адаптації та результативної дієздатності як повноцінного елемента соціуму. Соціалізація забезпечує і реалізує методи як соціально-контрольованого, так і організованого впливу на особистість з боку суспільства та його структур. Вона (соціалізація) триває упродовж життя людини.

Розглядаючи соціалізацію в більш широкому розумінні, зауважимо, що це сукупність взаємопов'язаних процесів засвоєння та відтворення людиною тих уявлень, які дозволяють повноцінно увійти в суспільне життя, культурний та релігійний світ. Соціалізація розуміється як відтворення індивідом тих ролей, які нав'язуються йому соціально-правовими нормами, що діють у суспільстві, а також дають йому змогу претендувати на обстоювання певних соціальних позицій та отримання соціального статусу, збагатитися цінностями, традиціями, розширити свій духовний світ. Вона передбачає надання можливості індивіду здобути досвід, необхідний для особистої ідентичності. Індивід, як окрема ланка в соціокультурній системі, має основне завдання – осягнути зв'язок між державою та суспільством. Соціалізація – це двосторонній процес між особистістю та суспільством, у якому відбувається передача цінностей, змісту норм і позицій держави через постійний контроль з боку державних органів.

Що ж стосується терміна «інтерналізація», то він окреслює процес переходу знань із зовнішнього у внутрішнє, після чого вони можуть передатися наступним поколінням. Якщо перекласти з латинської, то *interims* означає «внутрішнє» і трактується як процес освоєння зовнішніх елементів, процесів, які з часом стають внутрішніми регуляторами.

Поняття «інтеріоризація» (інтерналізація) введено у науковий обіг представниками французької школи філософії, як: Ж. Піаже, П. Жане, А. Валлон. Вони вперше розпочали застосовувати його в психоаналізі (психології зокрема). Інтеріоризація – це засвоєння цінностей індивідом на

підсвідомому рівні. Якщо розглядати це питання в психології, то це процес трансформації зовнішніх реальних дій, функцій предметів і соціальних форм у стійкі внутрішні якості особистості, а саме – через засвоєння людиною вироблених у суспільстві норм, цінностей, принципів, установок. Інтерналізацію застосовують для відтворення конкретної дії, за допомогою якої об'єкти зовнішнього світу отримують психічне відображення, тобто, іншими словами, виявляють частину нашої психофізіології.

Інтерналізація є показником внутрішньої правослухняної поведінки людини. Через мотивацію людина завжди прагне до розвитку, до нових звершень. Потрібно зауважити, що на засадах інтерналізації в індивіда відбувається засвоєння цінностей, а це збагачує його внутрішній світ. Також цей термін використовується і в економічній науці як стратегія, спрямована на зменшення або усунення негативних зовнішніх ефектів за допомогою перетворення їх у внутрішні.

У культурології поняття «інтерналізація» використовується для позначення процесу освоєння особою чи групою осіб соціальних цінностей, норм, установок і стереотипів. Якщо ж розглядати таке поняття в соціології, то це відповідний процес, за якого індивід пізнає і приймає як загальнообов'язкові соціальні цінності і норми поведінки, які притаманні для певної соціальної групи осіб.

Потрібно також відзначити, що сьогодні у вітчизняній філософії, культурології і соціології існує багато думок і поживавився інтерес до ціннісної проблематики. Поширена думка стосовно того, що філософія цінностей зможе позбутися розрекламованого краху розуміння історії, де власне аксіологічна проблематика виявилась на перетині філософського пошуку та інтерпретувалась як вторинна та похідна від дослідження об'єктивних суспільно-історичних процесів.

У своїй роботі відомий вчений Н. Гартман зазначає: «Людина – це мікросвіт, і не тільки особлива структура буття, але і особлива ціннісна структура. І те ж стосується кожного реального протистояння особистостей,

кожної ситуації, коли її спричиняє більш-менш широкий життєвий контекст: щоразу вона є комплексом пересічних зв'язків, напруг і дозволів чи настроїв, пристрастей, тихих фонових емоцій або навіть бурхливих, енергійних актів – все багаторазово пов'язано і взаємно обумовлено, реактивно посилено і ускладнено, приправлено симпатіями і антипатіями і зведено у вищий шар етносу, нарешті, знову пережито більш-менш світлою свідомістю учасників як ціле і як суб'єкта, але спотвореною сукупністю образу, протиставлено настільки ж образному сприйняттю співучасті. Ніколи етична ситуація не розчиняється без залишку в особистостях, вона завжди щось інше, що перебуває, крім них, хоча без них і не існує» [19, с. 96]. Як бачимо, етичний вимір завжди стосується особистості, впливає на життєдіяльність людини у суспільстві.

На думку П. С. Гуревича, «людина здатна віддалитися від своєї життєвої середини, усвідомити себе як Я у тілі, і як Я поза тілом. Людина – суб'єкт, який здатний випробовувати свій центр як те, що протистоїть йому. «Я», що знаходиться поза собою, – це рівень, з якого людина може споглядати сценарій свого внутрішнього життя» [20, с. 143].

Цінність правових норм для людини виражається в повсякденному житті, роботі, відпочинку, побуті. Соціально-правові норми, як цінність для формування культури суспільства, є важливою умовою. Під культурою потрібно розуміти сукупність соціальних норм і цінностей, які упродовж історичного процесу сформувалися та закріпилися у суспільній системі. Культура виражає свою соціальну приналежність до суспільства, фокусуючи свою увагу на людській діяльності. Саме завдяки розумінню та правильній діяльності соціально-правових норм у кожної людини формуються правила правослухняної поведінки. Культура для людини має важливе значення навіть тому, що вчить правильному ставленню однієї людини до іншої, формує ідею Добра і Зла та має значущий природно-історичний зв'язок із суспільством.

«Добро і Зло – найбільш загальні поняття моральної свідомості, розмежовують моральне і аморальне. Вони є універсальною етичною характеристикою будь-якої людської діяльності та відносин. Добро є все, що спрямоване на творення, збереження та зміцнення блага. Зло є знищення, руйнування блага», – зазначає М. А. Дедюліна [21, с. 13].

Як аргументує М. П. Бузьський, «людина в ХХ столітті наче позбулася охоронних порядків, критеріїв і цінностей, що надавали значення і сенс її життя. Вона виявилася покинутою і знедоленою, надана собі або цілком підлегла владі гігантських і анонімних форм псевдоколективізму, державно-монополітичної, бюрократичної машини. Нові форми життя і виробництва, створені на основі сучасної науки і техніки, виявили свою ворожість людині, надавши всеосяжного характеру процесу дегуманізації, відчуження та стандартизації різних аспектів людського буття» [21, с. 36–37].

Тому цю ситуацію втрати сенсу для особистості (внаслідок ослаблення суб'єктно виражених зв'язків) зафіксували представники найрізноманітніших напрямів філософії, психології та соціології ХХ століття: М. Бубер і М. Хайдеггер, В. Франкл та Е. Фромм, Е. Гідденс та Ю. Габермас, П. Рікер і Е. Муньє. Без суб'єктно вираженої загальної основи особистість не може вкоренитися в суспільстві, набути такої необхідної для її соціалізації колективності, увійти в контекст і смисли інтерсуб'єктивного простору діяльності, історії, спілкування, розуміння [21, с. 37].

На думку С. С. Алексєєва, «право – це особлива соціальна реальність. Такий вражаючий феномен, який стосується суб'єктивного виміру життя суспільства, у виникненні та дії залежить від людей, від їхніх думки і волі, водночас становить особливе явище серед фактів дійсності» [22, с. 4].

А. Б. Венгеров зазначає, що «в основі соціального регулювання – класові інтереси, чільною є воля панівного, експлуататорського класу (крім соціалістичного суспільства, де, як проголошувалося, експлуатація відсутня). І хоча соціальне регулювання враховує у деяких сферах загальносоціальні інтереси (наприклад, моральній), але за основним змістом правові, моральні

норми – це класові регулятори. Такий підхід означає, що соціальне регулювання забезпечує панування того чи іншого класу, його можливість привласнювати додатковий продукт, утримувати в покорі експлуатовані класи, соціальні групи, етноси, вносити в суспільну свідомість, духовне життя ідеали та цінності, які визнаються, виробляються панівним класом. Навіть не у експлуататорському суспільстві діють ці закони. Наприклад, так звана комуністична мораль, яка була сформульована Леніним в 20-ті роки і тривалий час упроваджувалася в духовне життя радянського суспільства, окреслювалася у принципі: морально все те, що корисно, вигідно для будівництва комуністичного суспільства» [23, с. 180–181].

Тому потрібно підкреслити, що такий утилітарний підхід містив певні розбіжності в розумінні цінності моралі як певного людського фактора, що був закріплений упродовж тривалих років людського існування.

Права, свободи та обов'язки особистості мають соціальне призначення – задоволення її різноманітних потреб та інтересів. Соціальний зміст і призначення прав і обов'язків залежать не тільки від виду тих потреб та інтересів, які задовольняються шляхом їх використання та виконання, а й від виду тих благ, які в їх основі. Потреби та інтереси особистості і блага, що в основі прав, свобод і обов'язків індивіда, безпосередньо пов'язані з основними аспектами життя і діяльності людини – з виробництвом і розподілом матеріальних та інтелектуальних благ, участю в політичному житті країни, створенням і користуванням духовними (культурними) благами і цінностями, зі сферою особистого життя [24, с. 133].

Ж. Л. Бержель висловлює думку про те, що «правила поведінки людей, обумовлені численними глибинними факторами, але виражені за волею держави, яка наділяє їх особливою силою, стають обов'язковими для виконання. Вони є явищами соціального порядку, хоча і відрізняються від інших правил суспільного життя, наприклад, моралі, етики чи релігійних заповідей. Однак звичаї і стан цивілізації еволюціонують, і ця еволюція не знижує свої темпи в сучасну епоху. Пришвидшення історичних процесів

неминуче призведе до суттєвих мутацій правової системи: відмінності між правовою системою епохи консулів, коли виникли інститути сучасної Франції, або Цивільним кодексом і нашою цивілізацією незмірно значніші, ніж між тим же правом консулів і римською цивілізацією, яка стала живильною базою для частини наполеонівської правової системи» [2, с. 276–277].

Тому, підсумовуючи, потрібно зазначити, що право само собою пов'язано із соціальною дійсністю, без нього не було би цивілізаційного, соціального та правового суспільства із чіткою правовою системою. Зміст такої правової системи, яка охоплює правила, інститути, поняття, нерозривно пов'язаний із життям суспільства.

Як аргументує В. В. Бібіхін, «правовій системі всередині нашої цивілізації надає переконливої вагомості її примусовість. Якщо знадобиться, я можу через державні органи, суд, міліцію домогтися здійснення силою моїх прав. Державі в наш час належить виключна монополія на примусове здійснення права: чи приватного, або так званого публічного права, тобто права держави на розпорядження своїми підданими. Право (Recht) є порядок (Ordnung), що відрізняється від інших суспільних порядків примусом. У практиці держави прийнято зобов'язувати щось робити або, навпаки, не робити. Причина, що пояснює примус, і є правом» [25, с.19–20].

Сьогодні вплив права на правову поведінку людини значущий. Поведінка людини у суспільстві відображає, як впливають на неї соціально-правові норми та діють впродовж життя. Як зазначає А. Б. Венгер, «сучасний науковий рівень знання послідовно пов'язує мотиви поведінки з інтересами, визначаючи останні як об'єктивні чи суб'єктивні потреби та життєдіяльності суб'єктів права. Розрізняють особисті, громадські, державні, національні й інші інтереси. У фізичних осіб інтерес завжди формує ті чи інші особистісні установки, стереотипи, ціннісні орієнтири, цілі, способи їх досягнення і інші свідомі та емоційні аспекти поведінки, знати і враховувати які особливо важливо у правозастосуванні. Ці установки можуть формувати

різні стереотипи поведінки особистості. Наприклад, прагматичні, коли поведінка суб'єкта права оцінюється, «пропускається» крізь призму вигідності або згубності «для себе». Однією з психологічних форм такої поведінки є егоїзм і його крайні прояви у вигляді егоцентризму» [23, с. 279].

На думку В. М. Лазарева та В. Г. Федорова, «правова рівність входить до тих небагатьох явищ соціального життя, котрі безпосередньо характеризують якісні параметри існування та функціонування будь-якого державно-організованого суспільства» [26, с. 4]. І сьогодні основним завданням правової, соціальної і демократичної держави є збереження рівності всіх громадян у соціальному і законодавчому вимірах.

М. С. Кельман та О. Г. Мурашин зазначають, що «поведінка людей надзвичайно різноманітна. Вона має різні форми вираження, інтенсивність, мотиви, цілі, наслідки. Властиво, будь-яка поведінка виступає об'єктом моральної й правової оцінки. З позиції права поведінка людини може бути оцінена по-різному. Окремі відносини людей знаходяться поза сферою правового регулювання, а тому взагалі не можуть бути оцінені правом (кохання, дружба та ін.). Вони можуть бути лише морально оцінені. Інші відносини не регулюються правом, юридично байдужі й не вимагають правового опосередковування (наприклад, захоплення мистецтвом, музикою, спортивними іграми). Правову поведінку можна визначити як соціально значущі вчинки індивідуальних чи колективних суб'єктів, що контролюються їх свідомістю і волею, передбачені нормами права і тягнуть за собою юридичні наслідки» [9, с. 334].

Нині на правову поведінку людини впливає і правосвідомість кожного громадянина. Вчені виділяють три компоненти правосвідомості, які поєднуються між собою, а саме: пізнавальний, оціночний та регулятивний. На основі цього науковці виокремлюють три функції.

Пізнавальна функція правосвідомості зводиться до того, що індивід осягає та усвідомлює, що є право і як воно впливає на суспільство і людину зокрема. Оцінювальна функція охоплює сукупність ідей, цінностей та

уявлень про право, з огляду на які суб'єкт правосвідомості осмислює значення чинного права, а також його правову реальність. Регулятивна функція правосвідомості виражається в усвідомленні та конкретних діях особи, зокрема правомірного чи неправомірного характеру, у результаті чого формується модель поведінки щодо чинного законодавства.

Правосвідомість – це не тільки усвідомлення права, а й правове самоусвідомлення, осягнення себе в правовому вимірі, визначення свого місця і значення в світі права, вибір своєї правової ролі, своїх юридично значущих цілей і дій. У цьому розумінні правосвідомість становить постійний чуттєвий і уявний експеримент із перевірки і повторної перевірки суб'єктом правосвідомості різних юридично значущих моделей і варіантів своєї поведінки в навколишньому світі [11, с. 268].

Як вважає В. С. Нерсисянц, «значну роль у правовому усвідомленні дійсності виконують правові символи – правові образи, що загалом виражають смисловий зміст безлічі інших образних уявлень про право. Так, вдалим символом справедливості (правосуддя) і справедливого права і держави є безсмертний образ богині справедливості (правосуддя) Феміди з рівними для всіх Вагами Правосуддя, що захищає справедливий правовий (державно-правовий) порядок Мечем (символічним вираженням справедливої вищої влади і справедливого покарання)» [11, с. 269].

Поведінка людини завжди є свідомим проявом, відрізняючись від інших дій, які мають, наприклад, інстинктивний або рефлекторний характер. Зазнаючи впливу з боку права, людина співвідносить із ним свої вчинки і може відповідно виконувати його розпорядження або діяти в їх порушення. Конкретні вчинки в межах закону ґрунтуються на різного ступеня активності. Правова норма вказує в певних ситуаціях, як утримуватися від дій (виконувати правові вимоги) і як здійснювати інші (виконувати вказівки норм права). У його положеннях також можуть міститися вказівки, які дають суб'єкту права змогу вибору тієї чи іншої дії (тобто використовувати правові норми на свій розсуд). Вони уповноважують людину самостійно приймати

рішення, на підставі яких можуть виникати відповідні права та обов'язки [1, с. 165–166].

Тому, роблячи висновок, потрібно зазначити, що соціально-правові норми впливають на людину безперервно: на роботі, в сім'ї, побуті. Це правила поведінки, котрі мають узагальнений характер і виникли упродовж тривалого історичного процесу і підтримуються особистими переконаннями людей, а також державою зокрема. Держава в особі гаранта прав і обов'язків повинна забезпечити належне виконання цих норм у правовому суспільстві з метою підтримки правопорядку та законності. Важливе значення соціально-правових норм на формування правослухняної поведінки полягає у розумінні їх та необхідності у повсякденному житті. Соціальні норми формують поведінку людини не тільки в соціальній сфері, але й охоплюють своїм впливом культурне, релігійне, звичаєве середовище.

5.2 Інтерналізація соціально-правових норм суспільством як зовнішня основа правослухняної поведінки

Важливою умовою реалізації соціально-правових норм у суспільстві є належний рівень розвитку держави. Як відомо, і право, і держава виступають джерелом суспільного розвитку, а відповідно й регулятором суспільних відносин. Без соціально-правових норм і права зокрема неможливе існування цивілізованого та сучасного суспільства. Основні положення щодо сутності права закріплюються в Основному Законі нашої держави, а саме – Конституції України, яка захищає права та обов'язки кожної людини, громадянина, партій, державних органів, водночас указуючи, як треба діяти. Також Основний Закон закріплює принцип рівності, правосуддя, демократизму, законності, верховенства права.

З виникненням соціально-правових норм право можна розглядати з боку трьох філософських спрямувань, а саме: онтології – як учення про буття, гносеології – як учення про пізнання, а також аксіології – учення про цінності. Процес буття права, тобто його об'єктивна природа, виявляється в принципі соціальної рівності, охоплює всю сукупність внутрішніх і зовнішніх взаємопов'язаних властивостей права як певної форми рівності, свободи та справедливості в суспільному житті людей [108, с. 98–102].

У сфері соціально-економічного життя діє принцип охорони правової власності, що дозволяє захищати інтереси кожного перед законом. Держава виступає певним гарантом і повинна створити умови, які б відповідали світовим стандартам, відповідно до різних форм власності та їх захисту. Основною метою та завданням суспільного виробництва у державі є задоволення матеріальних і духовних потреб людей.

Виникнення норми права відображало свідомий рівень індивідуальної свідомості і культурного розвитку людини, її можливість узгоджувати умови і результати своєї поведінки. Не можна було вимагати від людини щось зробити в дусі «йди туди, не знаю куди», якщо умов для цього не було, і притому карати за невиконання владного припису. Правило поведінки безглуздо, якщо немає умов для його реалізації. Це не сприяє упорядкуванню взаємовідносин між людьми, не робить їх взаємодії передбачуваними і стабільними. Така ситуація спричиняла свавілля сильного над слабким [29, с. 76].

Сьогодні в суспільстві діють не тільки соціальні та правові норми, але й моралі, які за силою не менш значущі. Спершу потрібно визначити сутність поняття «мораль». Багато науковців стверджують, що мораль охоплює певні уявлення, погляди та правила, котрі виникають на тлі суспільного життя та у свідомості людей.

Як зазначає М. Н. Марченко і Є. М. Дерябіна, «на відміну від права, яке оперує такими термінами і критеріями оцінки поведінки людей, як, наприклад, «правомірна» або «неправомірна» поведінка, «юридичні права» і

«юридичні обов'язки», «правопорушення» і «юридична відповідальність», у нормах моралі відображаються зовсім інші оціночні категорії і критерії, а саме: «добро» і «зло», «честь» і «безчестя», «гуманне» і «негуманне», «доброчесне» і «ганебне», «справедливе» і «несправедливе» та ін. Спираючись на ці категорії і критерії і використовуючи свої методи і засоби, право і мораль виконують у суспільстві однакові за цілями і завданнями регулятивні та виховні функції. Вони виступають як найважливіші складові механізму соціального регулювання будь-якого локального соціального організму (наприклад заходів, регіону, суб'єкта федерації, трудового колективу), а також усього суспільства» [27, с. 23].

Якщо порівнювати мораль і право, то спільним між ними є те, що вони мають соціальний характер. Це означає, що моральні норми регулюють відносини та зв'язки, котрі виникають між людьми та суспільством. Тісний взаємозв'язок права та моралі у суспільстві – це історично сформований, багатовимірний і функціональний процес. Активно впливаючи на мораль, право допомагає здійснити зв'язок із суспільством, а також під дією моралі право стає більш багатовимірним, відтак збільшується його значущість і зростає його роль як загальносоціального регулятора суспільних відносин. Тому, як бачимо, зв'язок між правом і мораллю триває постійно, у результаті чого спостерігається зворотній процес.

Отже, на думку Л. В. Мелихова, «норми моралі – це правила поведінки, котрі відображають уявлення людей про добро і зло, справедливість і несправедливість, дотримання честі й гідності. Норми моралі охороняються силою суспільної думки або внутрішніми переконаннями» [28, с. 40].

На думку М. І. Абдулаєва, «мораль містить усе цінне і прогресивне, що було вироблено людством за історичного розвитку, в боротьбі з соціальним злом і моральними недоліками. Це система моральних норм і цінностей. Принципи моралі – це її основні вимоги, що охоплюють суспільне й особисте життя людини. Мораль містить також моральні почуття, переживання, настрої, тобто вона має і психологічний аспект. І. Кант виводив право з

морального вічного розумного закону, який не змінюється. Він назвав цей закон «категоричним імперативом» і сформулював його так: «Роби так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі іншого так, як до мети, і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу» [30, с. 60].

Право та мораль виступають засобами соціального регулювання, що доповнюють одне одного. Найбільш значущою рисою взаємодії моралі і права є їх спільний вплив на суспільство задля гармонії кожної людини і громадянина, захисту їх інтересів, прав, обов'язків. Право і мораль створюють соціальну цінність, котра реально існує та відображається у цивілізованому суспільстві.

Як зазначають М. С. Кельман і О. Г. Мурашин, «єдність соціальної сутності і змісту принципів права і моральних переконань призводить до створення єдиної для всього суспільства моральної основи реалізації правових норм, оскільки всі його верстви глибоко зацікавлені у дотриманні закону, вважають, що зміцнення законності і правопорядку – моральний обов'язок кожного члена суспільства, громадських організацій і держави загалом» [9, с. 240].

Підкреслимо, що у демократичному, європейському суспільстві мораль виступає підтримкою права на його початкових етапах прийняття і реалізації з боку держави. Індикатором справедливості у суспільстві є рівень високої моральності права. Сьогодні мораль виступає певною складовою та опорою права. Зміцнення моральної обумовленості в правових нормах призводить до припинення дискусій між мораллю та правом, які тривають у реальному житті.

Наявність у суспільстві соціально-правових норм призводить до вивчення і розуміння кожною особистістю своїх прав та обов'язків, законів, правил поведінки задля утворення цивілізованих і демократичних правовідносин, які би ґрунтувалися на принципах рівності всіх перед законом. Суспільство, нав'язуючи опосередковано свою думку окремому

індивіду, через соціально-правові норми формує в нього правослухняну поведінку, інтерпретуючи свою волю через зовнішню основу.

Правовідносини – це суспільні відносини, врегульовані правовою нормою. Правовідносини виникають між людьми, громадянами-підприємцями, державними органами, підприємствами, фірмами, кооперативними та іншими організаціями. Головною особливістю правових відносин є наявність у їх учасників юридичних прав і обов'язків, як правило, взаємопов'язаних [10, с. 11].

Як зазначає С. В. Бошно, «правовідносини – це те, що виникає на основі норм права, індивідуалізований громадський зв'язок між особами, який характеризується наявністю суб'єктивних юридичних прав і обов'язків і підтримується (гарантована) примусовою силою держави. Правовідносини володіють такими ознаками: це зв'язок між особами, що виникає на основі норм права; зв'язок здійснюється через суб'єктивні права і юридичні обов'язки; державна влада підтримує (гарантує) дії носія суб'єктивного права (уповноваженої особи) і забезпечує виконання обов'язків; цей зв'язок має різною мірою індивідуальний характер; визначеність змісту прав і обов'язків, тобто такої поведінки, якій мають (можуть) слідувати учасники відносин; володіє вольовим характером» [1, с. 142].

Під вольовим характером слід розуміти ті правовідносини, котрі пов'язані волею суб'єктів. Також є багато правовідносин, які виникають на основі прямих вольових актів, а саме – цивільно-правові угоди. У тому випадку, коли правовідносини виникають без впливу індивідуальної волі суб'єктів, то їх більшість здійснюється за допомогою вольових дій суб'єктів правовідносин. Якщо розглядати людину як окремого індивіда, то він обдумує конкретне рішення перед початком його здійснення.

На думку М. І. Абдулаєва, «правовідносини – це такі відносини, які виникають на основі взаємного визнання свободи і формальної рівності його учасників, то можна припустити і зробити висновок про те, що основою виникнення правовідносин є права людини. Те, що від народження люди

мають певні природні права, наприклад на життя, обумовлює певні правовідносини. Ми маємо право на свободу, отже, решта суб'єктів права не повинні посягати на неї. З іншого боку, можемо вчинити певні активні дії. Наприклад, реалізувати своє право на свободу слова, друку і т. д. Ось із цієї точки зору, правовідносини виникають із суб'єктивних прав і обов'язків. Йдеться про взаємне визнання свободи і формальної рівності між учасниками правовідносин як формально рівними суб'єктами: чи це держава, або громадянин. Однак часто зазначають, що держава – це особливий суб'єкт. У тому й річ, що формальне порівняння держави як суб'єкта правовідносин із іншим суб'єктом правовідносин і суб'єктом права – одна з сутнісних характеристик, субстанціональних ознак права» [30, с. 67].

Свою думку стосовно поділу правовідносин висловлює Р. Т. Мухаєв: «за характером зв'язку уповноваженого і зобов'язаного суб'єкта розрізняють абсолютні й відносні правовідносини. В абсолютних правовідносинах уповноваженій особі протистоїть невизначене коло зобов'язаних суб'єктів. Наприклад, у відносинах власності жодна особа не має права обмежувати володіння, користування і розпорядження майном особою, якій воно належить. Відносними є правовідносини, в яких уповноваженій особі протистоїть одна зобов'язана особа (відносини між кредитором і боржником). За особливостями об'єкта розрізняють майнові (наприклад, гроші, акції компанії, будинок) і особисті немайнові (право авторства, ділова репутація, честь) відносини. За способом задоволення інтересів уповноваженої особи розрізняють речові і зобов'язальні правовідносини. Речові правовідносини обумовлені перебуванням майна у певної особи. Зобов'язальні правовідносини відображають різні дії, що здійснюються в цивільному обігу, – надання послуг, постачання та ін.» [29, с. 202].

Існують різні критерії класифікації правовідносин. До найбільш простих і поширених належить класифікація правовідносин залежно від галузевої належності норм, на основі яких вони виникають, змінюються або завершуються. На основі цього критерію всі правовідносини поділяють на

адміністративно-правові, кримінально-правові, цивільно-правові, трудові і т. д. Поширена класифікація правовідносин залежно від кількості у них сторін і характеру розподілу між ними прав і обов'язків. За цим критерієм розрізняють односторонні, двосторонні і багатосторонні правовідносини. Особливість односторонніх правовідносин полягає в тому, що кожна з двох сторін має стосовно іншої або тільки права, або лише обов'язки. Типовим прикладом односторонніх правовідносин може слугувати договір дарування, згідно з яким у однієї сторони є тільки суб'єктивне право (вимагати передачі подарованої автомашини, будови і т. д.), а в іншої – тільки обов'язок (передати подарунок). Характерною ознакою двосторонніх правовідносин є наявність у кожної з двох сторін взаємних прав та обов'язків. Прикладом можуть слугувати договори підряду, найму, купівлі-продажу [27, с. 56–57].

Потрібно зазначити, що правовідносини розглядаються як певна юридична основа здійснення права. Якщо ж норма права не відображена у правових відносинах, то вона є фікцією і діє лише на папері. На нашу думку, яка збігається з позицією багатьох учених, норма права, котра не зумовлює правовідносини, є недієздатною (мертвою).

С. С. Алексєєв зазначає, що «правовідносини характеризуються об'єктами, тобто тими предметами, речами і правами, з приводу яких вони власне і виникають. Об'єкти правовідносин за природою можуть бути матеріальними і нематеріальними. Матеріальні або майнові об'єкти правовідносин можна виразити в ціновому еквіваленті. Майнові блага можна відобразити в ціновому еквіваленті. Нематеріальні чи немайнові блага не мають вартості і є невідчужуваними від їх володарів. Фактично властивість невідчужуваності означає нерозривний зв'язок між суб'єктом і нематеріальним благом. Нематеріальні блага охороняються законом, а суспільні відносини з приводу матеріальних благ регулюються. Охорона відрізняється від регулювання тим, що під час охорони правовими механізмами неможливо визначити стан нематеріальних благ того чи іншого суб'єкта права, а лише встановити міру відповідальності в разі заподіяння

шкоди нематеріальному праву. Правове регулювання суспільних відносин, що виникають із приводу матеріальних благ, засновано на тому, що правоохоронні органи і судові інстанції мають широкий комплекс заходів для відновлення порушених суб'єктивних майнових прав [22, с. 23].

Правовідносини впливають на нас завжди, адже слугують деякою мірою стабілізаторами впливу на людську поведінку, відтак, як зазначає А. Б. Венгеров, «громадська природа людського співжиття зберігається, але вона вже набуває правового аспекту прав, обов'язків, відповідальності і стає правовою природою життєдіяльності суспільства. Наприклад, такі соціальні відносини, як родинні – між батьками і дітьми, іншими родичами, – не зникають, зазнаючи впливу права, тобто жевріє любов один до одного, звичка піклуватися один про одного, не зникають прив'язаність, ніжність, підтримка та інші прекрасні людські якості, але в цей ідилічний світ родинних відносин втручається юридичний світ сухих прав і обов'язків, з'являються строгі взаємні аліментні обов'язки, шлюбні контракти і т. д. З'являється кодекс – Сімейний, що регулює складні відносини відтворення людського роду. Їх охоплюють і шлюбно-сімейні юридичні відносини, а учасники – чоловік, дружина, діти, батьки – перетворюються на суб'єктів правових відносин. У них, як у суб'єктів, з'являються правомочності та обов'язки за взаємної підтримки, управління сімейним майном і т. д. Вони вже не тільки соціальні учасники відносин, але і носії прав, обов'язків, відповідальності, вони – суб'єкти правових відносин» [23, с. 238].

Кожен учасник правовідносин зобов'язаний дотримуватись чітких прав та обов'язків, котрі накладаються з боку держави за дотриманням суспільного правопорядку і законності. Права, як і обов'язки, є основним елементом, за допомогою якого підтримуються цивілізаційні суспільні відносини, адже самі собою соціально-правові норми не дієві, коли їх ніхто не виконує та немає жорсткого контролю з боку державних органів за їх виконанням. В основу будь-якої правової держави вкладається ідея правової рівності.

Такі науковці, як В. М. Лазарєв і В. Г. Федоров, зазначають, що «особливе значення проблематиці рівності надається в юридичній науці. Це пояснюється тим, що рівність нерозривно, органічно пов'язана з сутністю права, його внутрішньою і зовнішньою формами існування. Належну оцінку отримує рівність у застосуванні щодо складних процесів організації та функціонування державної влади. Держава не може ігнорувати ідеї рівності, що поширилися в суспільстві, оскільки «в ідеї об'єктивне сягає рівня цілей і прагнень суб'єкта, створений об'єктивно-істинний образ стає його внутрішньою потребою, тим, що він повинен реалізувати за допомогою своєї практичної діяльності». В іншому випадку це підтверджує історія – держава приречена на соціально-політичні потрясіння» [31, с. 5–6].

Правослухняна поведінка кожної особи залежатиме від ефективності роботи держави у розвитку в соціально-правовій сфері та охорони прав та обов'язків кожної людина та громадянина. Правослухняна поведінка дотримуватиметься кожною особою тільки в тому випадку, коли бажання та цілі окремого індивіда співвідноситимуться з суспільними вимогами та соціально-правовими нормами. Держава, яка має на меті забезпечити законність і порядок, повинна неухильно стежити за виконанням закону, аби право кожного було дотримано. Демократичні стандарти, які закладаються в правовій та соціальній державі, повинні завжди бути перманентні.

Правослухняна поведінка відображає результативність роботи держави в соціальній сфері, зокрема щодо захисту охорони здоров'я, забезпечення гідних умов праці, освіти та науки, культурного життя людей. Права особи та обов'язки, які на неї покладаються, мають на меті створити ефективні правовідносини у суспільстві, щоб забезпечити правослухняну поведінку кожного громадянина з метою досягнення європейських стандартів. Правовідносини, які утворюються в середині держави, поділяються на суб'єктів та об'єктів цих відносин.

Суб'єкти правовідносин – це індивіди, організації, заклади освіти, які, відповідно до юридичних норм, можуть виступати як носії суб'єктивних

юридичних прав та обов'язків. Суб'єктам права характерні дві ознаки: 1) вони можуть бути носіями суб'єктивних прав і обов'язків, тому повинні володіти такими властивостями: а) відома зовнішня відокремленість; б) персоніфікація; в) здатність виробляти, виражати і здійснювати єдину волю; 2) це такі особи, які набувають властивостей суб'єктів та права через норми права, тобто юридичні норми створюють їх основу. Суб'єкту права властива правосуб'єктність, яка містить: а) здатність мати права і обов'язки (правоздатність); б) здатність до самостійного здійснення прав і обов'язків (дієздатність). Правоздатність підрозділяється на види залежно від того, яке коло суб'єктів і який зміст їх прав та обов'язків. Виділяють загальну, галузеву і спеціальну соціальну правоздатність [1, с. 146–147].

Розглядаючи питання поняття та змісту суб'єктів правовідносин, що має неабияку теоретичну і практичну значущість, бо тільки існування об'єкта зумовлює необхідність виникнення, а також існування правовідносин, зауважимо, що у разі відсутності об'єкта права немає сенсу утворення та існування будь-яких правовідносин. У цивілізованому суспільстві не може бути правовідносин не тільки без суб'єкта, але й об'єкта.

Проблематика щодо визначення поняття «об'єкт правовідносин» завжди актуальна серед науковців, а також становитиме предмет спору. З метою знайти найбільш правильне рішення та відповісти на питання, що таке об'єкт права, багато вчених висловлюють різні пропозиції та зауваження щодо означеного питання.

Як вважають М. Н. Марченко та Є. М. Дерябіна, «об'єктом правовідносини розуміється те, на що спрямовано правовідношення або з приводу чого воно виникає. Як об'єкт правовідносин часто розглядаються будь-які життєві явища, які зумовили виникнення суб'єктивних прав і юридичних зобов'язань. Об'єктом правовідносин вважаються також різні мотиви і види поведінки людей, спрямовані на задоволення їх різноманітних життєвих потреб. Якщо згрупувати висловлені судження щодо об'єктів правовідносин, то можна виділити такі їх види: а) матеріальні блага,

предмети матеріального світу – речі; б) результати духовного, інтелектуальної творчості – художні або документальні фільми, наукові та художні книги і т. д.; в) поведінка людей – їх певні дії або бездіяльність, а також наслідки, результати тієї чи іншої поведінки; г) особисті немайнові та інші соціальні блага, які слугують задоволенню інтересів і потреб учасників правовідносин і з приводу яких у сторін виникають юридичні обов'язки і суб'єктивні права» [27, с. 61].

На думку В. В. Копейчикова, «об'єкти правовідносин – це ті реальні соціальні блага, які задовольняють інтереси й потреби людей і з приводу яких між суб'єктами виникають, змінюються чи припиняються суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Їх поділяють на матеріальні, духовні блага, дії суб'єктів правовідносин, результат їхньої діяльності. Зміст правовідносин характеризується синтезом фактичного і юридичного. Юридичний зміст – це суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів правовідносин, тобто можливість певних дій уповноважених суб'єктів і необхідність відповідних дій зобов'язаних суб'єктів. Фактичний зміст – це поведінка суб'єктів, їхня діяльність, в якій реалізуються суб'єктивні права та юридичні обов'язки сторін» [32, с. 139].

Під час визначення об'єкта правовідносин значно легше мати справу з тими правовідносинами, які пов'язані із задоволенням матеріальних інтересів, із матеріальними благами людей. Виділення суспільного об'єкта з окресленими просторовими межами не становить особливих труднощів. Складніше це зробити, коли йдеться про спрямованість суб'єктивних прав та юридичних обов'язків не на речі, а на особисті нематеріальні чи інші соціальні блага, а також на певну поведінку, що виражається в діях або бездіяльності людей. У подібних випадках про об'єкт правовідносин потрібно говорити не стільки в загальнотеоретичному, скільки в прикладному, практичному аспекті, застосовувати до кожного конкретного випадку і з урахуванням особливостей галузі права. Кожній з них притаманні

свої особливі об'єкти правовідносин, порядок їх виникнення, придбання або втрати, особливі правила розпорядження ними [27, с. 62].

Отож, суспільство щоденно через соціально-правові норми впливає на формування кожної людини та громадянина, формуючи у них правослухняну поведінку. Це пояснюється тим, що з часом соціально-правові норми, котрі регулюють цю сферу суспільного життя, укорінюються у свідомості людини та стають її частиною. За допомогою інтерналізації соціально-правових норм суспільством формується її зовнішня основа, а саме – моральний аспект, що відповідає за усвідомлення людиною добра і зла, змінюється світогляд, утворюються стійкі правовідносини, де закладаються права і обов'язки кожного індивіда і за порушення яких настає пряма юридична відповідальність. Правовідносини – особливий вид суспільних відносин, адже вони регулюють економічні, соціальні, політичні та інші громадські взаємини. Вони застосовують юридичну форму впливу на всіх її учасників, відтак формують у громадянському суспільстві правослухняну поведінку.

5.3 Єдність внутрішньої і зовнішньої інтерналізації соціально-правових норм як запорука правослухняної поведінки

Нині в українському суспільстві дедалі частіше зберігається тенденція нестандартної та маргінальної поведінки людей, що безпосередньо впливає на їх згуртованість у цивілізованих, соціальних групах і консолідації демократичного, правового українського суспільства. Потрібно зауважити, що соціальна поведінка залежить від процесу навчання, під яким треба розуміти методи спроб і помилок, знання та розуміння вивчення соціально-правової норми [206, с. 4–11; 207, с. 104–113].

Соціально-правові норми покликані об'єднати внутрішні і зовнішні процеси людської діяльності та через інтерналізацію засвоїти зовнішні процеси впливу на людину, які згодом детермінуються у внутрішні стійкі

переконання. Вони покликані сформувавши таку правослухняну поведінку, яка би сприяла збереженню, розвитку структури та функцій конкретного співтовариства. За напрямом дії соціальні норми є універсальними, приватними, імперативними та орієнтувальними. Правослухняна поведінка є інтерактивним процесом. Це означає, що поведінка одного учасника впливає на поведінку іншого, формуючи загальноприйнятну поведінку для певного кола осіб. Іншими словами, якщо у суспільстві підтримуватиметься кожним індивідом соціально-правова поведінка, яка не протиставляє свої інтереси державі, вплив на формування правослухняної поведінки з боку держави буде набагато ефективнішим і результативнішим. Основним завданням держави є забезпечення правового становища кожної людини з метою її захисту прав та обов'язків.

На думку Н. В. Вітрука, «під правовим становищем (або статусом) зазвичай розуміють систему прав і обов'язків особистості, які закріплені і гарантовані їй за законом. У конституційному праві додатково надається характеристика особистості як громадянина держави або як іноземного громадянина, або особи без громадянства. Характеристика особистості як суб'єкта права і правовідносин у різних галузевих науках, насамперед цивілістичного циклу, як правило, пов'язується не тільки з її юридичними правами та обов'язками, а й з іншими правовими якостями, найперше з її правоздатністю і дієздатністю (правосуб'єктністю), що в принципі пов'язано з осмисленням прав і обов'язків особистості» [24, с. 10].

Громадянські права – це реалізація уповноваженою особою тих можливостей, які надані їй правом. Здійснення прав відбувається в межах цивільних правовідносин [12, с. 108]. Залежно від спрямованості право розрізняють так: людини, нації, народу, держави, соціальних спільнот і груп, трудових колективів і права людства. Права людини завжди обтяжуються обов'язками, котрі, своєю чергою, спрямовують дії людини винятково у правове поле.

Як зазначають М. С. Кельман і О. Г. Мурашин, «основні права людини – це певні можливості, які необхідні для існування та розвитку в конкретних історичних умовах; об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства (економічним, духовним, соціальним) і мають бути загальні та рівні для всіх людей» [9, с. 159].

На думку А. Н. Головистикової та Ю. А. Дмитрієва, «гарантії є одним із найважливіших елементів правового статусу, насамперед тому, що забезпечують можливість його існування та реалізації. Гарантії – це заходи, що забезпечують можливість реалізації людиною належних прав і свобод. Гарантії можуть бути політичними, економічними, соціальними і юридичними. Політичні, економічні та соціальні гарантії слід віднести до певних умов життя суспільства, заходів, які вживаються у відповідній сфері життя. Політичні гарантії залежать від рівня політичного розвитку країни, організації влади в суспільстві, її ефективності, здійснюваної нею політики» [4, с. 505].

Під політичними гарантіями слід розуміти народовладдя, демократичну спрямованість держави, охорону прав і свобод із боку держави. Економічні гарантії залежать від загального та рівня соціального добробуту населення. Це стан підприємницької свободи розвитку ринкових відносин, розвиненої інфраструктури та виробничих можливостей підприємств. Соціальні гарантії – це рівень життєдіяльності суспільства, спроможність держави забезпечити належний рівень існування людей, груп, товариств. Також розрізняють і юридичні гарантії, котрі, на нашу думку, є найбільш важливими, бо закріплюються в законах, нормативних актах, інструкціях і насамперед у Конституції України. Саме тому правовий статус людини і громадянина закріплюється юридичними гарантіями.

Як зауважує Н. В. Вітрук, «як самостійний елемент правового статусу особистості правомірно вичленувати інтереси, які невиражені і незакріплені в юридичних правах і обов'язках, але підлягають правовому захисту з боку держави. Ці інтереси в законодавстві та науці отримали назву законних

інтересів особистості. Законні інтереси доповнюють систему прав, свобод і обов'язків особистості, виступаючи структурним елементом правового статусу. Навряд чи обґрунтовано пропозицію включати у зміст правового статусу не тільки права і обов'язки, а й ті загальні (статутні) правові відносини, в межах яких вони виступають. На нашу думку, правові зв'язки і відносини не виступають структурним елементом правового статусу, бо існують не в одній площині з правами, обов'язками і законними інтересами особистості, а є формою їх існування (прояви). Слід зауважити, що в юридичній літературі перебільшується значення правових зв'язків і відносин для визначення природи і змісту тих чи інших правових явищ. На наш погляд, зв'язок тут інший, зворотний. Природа і зміст правових явищ визначають той чи інший характер і вид правових зв'язків і відносин» [24, с. 12]. Розуміння прав і свобод людини можна розглядати в двох напрямках: перший – аксіологічний, згідно з яким потрібно розуміти права і свободи людини як вищу цінність, інший – природно-правовий – окреслює природжений характер і невідчужуваність основних прав і свобод людини.

Природний характер основних прав і свобод означає, що вони не можуть бути набуті й передати їх неможливо. Вони невідчужувані. Держава не може володіти повноваженнями, які отримані через основні права і свободи людини [15, с. 247–248].

Держава, виступаючи гарантом прав та обов'язків, повинна докласти усіх зусиль, щоб створити належні умови для того, аби кожна людина почувала себе соціально захищеною, відчувала безпосередній вплив на правове становище особистості в суспільстві. Для існування в соціальному світі людині необхідні спілкування та налагодження зв'язків із іншими людьми для підтримки комунікації. Для досягнення цілеспрямованих і спільних дій повинно бути таке становище, коли б люди розуміли, що правильно, а що – ні, і куди потрібно спрямовувати свої активні дії. За відсутності такої ситуації говорити про злагодженість дій всіх індивідів не доводиться. Зауважимо, що людина як істота соціальна завжди застосовує

безліч масок і шаблонів поведінки, щоб успішно існувати у суспільстві, гармоніювати із навколишнім світом. Під цими шаблонами людина формує відносини з іншими, регулює свою поведінку в певному напрямі. Ця сфера упорядковується винятково соціальними нормами.

Соціальні норми, на нашу думку, сформовані людьми для їхньої ж координації та спрямування у соціумі з метою загальної суспільно-правової гармонії. Під соціальними нормами потрібно розуміти певні правила, приписи, звичаї, котрі формувалися століттями та передавались із покоління в покоління. Основними характерними ознаками норми є її суспільна приналежність і загальність. Соціальна норма охоплює один із процесів вияву соціальних відносин і складається із багатьох елементів, кожен із яких має різноманітні властивості та функції. Соціальна норма розуміється як правило, суспільна воля, усвідомлена та цілеспрямована соціальна необхідність. Соціальна норма закладає підґрунтя для ціннісного ставлення до суспільства та держави. Цінності формуються на основі потреб та інтересів, проте не копіюють їх. Цінності вказують людині на її внутрішнє відображення дійсності, у результаті чого утворюється її зовнішнє ставлення до світу.

Як зазначає В. П. Баришников, «постановка проблеми ціннісного освоєння дійсності в сукупності чи в співвідношенні із раціональним – містить розгляд ціннісного ставлення до світу. Звичайно, під цим розуміються відносини на основі деяких цінностей, зв'язок між предметом і суб'єктом діяльності з точки зору значення предмета. Це може бути ставлення до внутрішньої ціннісної сфери, до світу цінностей і, нарешті, оціночне ставлення» [42, с. 56].

На думку Н. Гартмана, «ієрархію цінностей складно сприйняти об'єктивно ще й з тієї причини, що поряд із усіма межами ціннісного погляду, що всередині неї, немає жодної точки відліку рівнів. Те ж стосується ієрархії нецінностей, яка продовжує ієрархію цінностей із напрямом «униз». Але ієрархія за становищем у «ціннісному просторі»

розташовується у вимірі між полюсами цінності і нецінності. У ній є точка, з якою співвідноситься і цінне, і нецінне, і високе, і низьке, – це точка індиферентності, нульова в аксіологічній системі координат. Через неї проходить площина, яка відокремлює цінності від нецінностей, залежно від їх якостей і матерій. Ця площина індиферентності єдина для матеріально відмінних ціннісних шкал, тобто на яких розташовується кожна окрема цінність і відповідна їй нецінність. Ці шкали перетинають площину індиферентності. Адже цінності, різні за висотою, пов'язані з нецінностями, а також між собою, відтак і їх становище, з огляду на ціннісну індиферентність, різне. Це означає, що оскільки ціннісна індиферентність для всіх абсолютна, вони розрізняються за «абсолютною» висотою в ієрархії» [19, с. 541].

Як зазначає В. Д. Губін, «мова, культура, моральність, духовне надбання, яке становить нашу сутність, виникають із реальних життєвих відносин між людьми. Соціальне життя не є суто зовнішньою формою людського життя. Воно виражається у єдності всіх людей, становить основу людського життя у всіх вимірах. Людина живе в суспільстві не тому, що це зручніше, а тому, що лише як член суспільства може реалізуватися як людина. Приміром, як листок може бути тільки листком цілого дерева. З початку ХХ століття в філософії розрізняють поняття «суспільство» і «спільність». Суспільство (на відміну від спільності) – це зовнішній зв'язок між людьми, зовнішнє підпорядкування людей загальній управлінській волі, владі або праву. Але зовнішню організацію суспільного життя, зовнішню механічність потрібно відрізнити від внутрішньої органічності. Все органічне, що живе внутрішньою єдністю, не може бути організовано ззовні. Єдність і оформленість діють зсередини, пронизуючи їх. Ця внутрішня органічна єдність може виявлятися у формі сім'ї, релігійного життя, спільності долі безлічі людей. Ця спільність утворює життєву сутність особистості. Спільність – це духовна пожива внутрішнього світу особистості, її багатство, особисте надбання» [43, с. 204–205].

У суспільному вигляді проблема унікальності людини стосується її осягнення. Вона володіє низкою незвичайних властивостей, відображає в своїй свідомості різноманіття навколишнього. Це творить світ культури. У ньому – дивовижне поєднання природних і соціальних якостей. Людина – безмірно складна і невичерпна. Але в цій множинності образів людини і полягають труднощі вирішення проблеми. Говорячи про унікальність тієї або іншої тварини, можемо вказати на особливості її біологічної організації. Розкриваючи своєрідність людини як неповторного створіння, ми губимося у переліках [20, с. 84–85].

Особистісна суб'єктність Бога є цілісним життям. Тільки там, у схильності до Бога, і можливо живе. Завдяки Богові воно набуває особистісних рис, які загострилися в людині; життя протікає в ньому інтенсивніше, в його особистісних рисах – історія всього живого. Настільки органічне природно-надприродне життя не дозволяє у новоєвропейській традиції розрізнити матеріальне-ідеальне, суб'єктивне-об'єктивне, ускладнює питання про цінності. Бог – єдинодієвий суб'єкт. Людина радіє, коли він є, але ця радість не виявляє суто особистісну оцінку життя, а є її продовженням. Будь-яка дія – експресивна. Вона може бути подана як пряма мова, виражено, або ж мова виявляється безпосередньою дією. Все живе разом із людиною, однаково захоплюється життям, прославляє його. Не тільки говорить про нього, а живе тим, що наближено до Бога [44, с. 112].

Н. Гартман зазначає, що «повнота – цінність аксіологічного синтезу в людському житті. Поєднання ціннісних моментів становить у ній сенс нового. Звичайно, різноманітність не може зруйнувати єдності. Але єдність є органічним поєднанням. З розширенням змісту цей тип єдності повинен збільшуватися. Самооб'єктивна цінність, – а кожне переживання має якийсь зміст, – устанавлює перед особистістю вимогу нового синтезу. У цьому об'єктивному сенсі принцип цінності повноти можна виразити як вищу єдність найзначнішого різноманіття. Цей ціннісний принцип діє і в інших сферах, наприклад в естетичній. Але в цьому випадку це принцип етичного

змісту особистості і конкретної організації життя. Ціннісні вияви є усюди, кожен висловлює особистості якусь вимогу, наче претензію на її розуміння, підхоплення, продовження. Різне переживання – повна цінність; але не кожен сягає висоти того, що йому доводиться пережити» [19, с. 391].

У ціннісній системі на одній осі – особистість на іншій – цінності. Складно визначити, в якій точці і як вони перетинаються. Єдність ціннісного і раціонального в освоєнні людиною дійсності досягається теоретичною різноманітністю між знаково-символічним механізмом становлення знання і екзистенціально-аксіологічною сферою. Ці розбіжності, навіть протиставлення, глибоко закорінені в традиції роздумів [42, с. 75–76]. Саме через цінності як внутрішньо самостійні чинники в особистості формуються соціально-правові норми, потрібні для регулювання її поведінки у суспільстві.

Для результативного та ефективного впливу соціальних, правових, моральних, звичаєвих та інших норм у суспільстві потрібний належний рівень розвитку держави. Нині в нашій державі зберігається чіткий курс на євроінтеграцію, що передбачає належний розвиток соціальної і правової сфер. Правова держава обирає першоосновою розвиток права та правовідносин у суспільному житті людей та збереження прав, гарантій, обов'язків кожного громадянина.

Ідея правової держави корінням сягає в античне суспільство. Держава як організація публічно-владної сили, заснованої на законі, є прототипом правової держави. Мислителі античності (Сократ, Платон, Арістотель, Цицерон та ін.) намагалися виявити зв'язки між правом і державною владою, які би забезпечували гармонійне функціонування суспільства [30, с. 36].

Як зазначає Т. А. Рогова і А. А. Напреев, «держави і право, природно, не залишаються незмінними. Їх розвиток відбувається під впливом безлічі об'єктивних (природних) і суб'єктивних (тобто залежних від волі людей) факторів, причин і умов. Конфлікт об'єктивних чинників, суб'єктивних інтересів і т. д. призводить до того, що розвиток держави і права не завжди

прогресивно-поступальний і прямий. Проте загальний висновок про роль держави і права повинен бути однозначним – вони є об'єктивно необхідними знаряддями, механізмами самоорганізації суспільства і засобами управління його справами, більш-менш відособленим від самого суспільства. Останнє дає підставу для дослідження взаємовідносин громадянського суспільства і держави, породжує необхідність вироблення способів впливу громадянського суспільства на державу, що прагне вивищитися над суспільством, а також способів цивілізаційного (не надто жорсткого і обтяжливого, але ефективного, з точки зору вирішення колізій і задоволення потреб людей) впливу держави на суспільні відносини. Право в цьому процесі виконує (має виконувати) чільну роль» [45, с. 4–5].

Відомий вчений Френсіс Фукуяма зауважував про те, що «державна здійснює чимало функцій, необхідних для вирішення проблем. Певна примусовість влади дозволяє їй, з одного боку, захищати права власності, а з іншого, – дає право реквізувати приватну власність і обмежувати права громадян в інтересах забезпечення громадської безпеки. Монополія легітимної влади, яку держава застосовує, дозволяє уникати всередині країни того, що Томас Гоббс назвав «війною всіх проти всіх», але слугує причиною конфліктів і воєн на міжнародному рівні. Завдання сучасних політиків – у ослабленні державної влади щодо дотримання законності людьми, яким вона служить, і в регулюванні здійснення влади відповідно до закону» [46, с. 12–13].

На думку С. С. Алексєєва, «необхідно зважати на те, що держава – це не тільки державна влада, а система влади в політично організованому, демократичному суспільстві. Мета такої організації – забезпечити нормальний, природний розвиток суспільства на основі економічних і духовних чинників. Політична влада повинна бути цивілізованою. Необхідно забезпечити таке функціонування держави, коли б воно, повною мірою зберігаючи якості сильної ефективної влади, не призводило до авторитарних і тоталітарних порядків, розкривало позитивний потенціал демократії, права,

природних прав і свобод людини. З цієї точки, зору феномен держави повинен розглядатися як прогресивне явище цивілізації і культури. Держава – продукт історії, вистражданий людством, її досвіду, спроб і помилок. Відповідно до розвитку історії позитивний потенціал держави дедалі розкривається. Відтак в умовах демократії вдосконалення та зміцнення держави у всьому комплексі його інститутів – єдиний, природний і оптимальний шлях, яким повинно розвиватися політичне життя сучасного суспільства» [47, с. 130–131].

Основу сучасних концепцій правової держави становлять ідеї Дж. Лільберна, Г. Гроція, Б. Спінози, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеस्क'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Г. Гегеля та інших європейських просвітителів, які вважали, що на зміну бюрократичній державі епохи абсолютизму повинна прийти держава, в основі якої – ідея автономної особистості, яка володіє невід'ємними, невідчужуваними правами і свободами [30, с. 37].

В. С. Нерсесянц зазначає: «Історія вчень про правову державність – джерело ідей і концепцій, без знання яких, аналізу їх сильних і слабких сторін, переваг і недоліків неможливе ґрунтовне сучасне теоретичне вивчення проблем правової держави. Досвід політико-правової думки свідчить про те, що для правової держави необхідне визнання і дотримання невідчужуваних прав людини (гуманітарно-правовий компонент), верховенство права і правових законів (нормативно-правової компонент), належна правова організація системи державної влади на основі принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову (інституційно-правовий, організаційно-владний компонент). Ці компоненти тісно взаємопов'язані, без належної організації державної влади, вдалого розмежування завдань, функцій і повноважень» [3, с. 523].

Ідея правової держави тісно пов'язана з концепцією поділу влади. Ліберальна правова держава зацікавлена у відомому ослабленні державної влади шляхом здійснення принципу її поділу. Сутність цієї ідеї полягає в тому, що держава не повинна покладати всі свої повноваження на одного

правителя (або орган). Зосередження всієї влади в одних руках породжує свавілля, знищує свободу. Свобода може бути там, де влада обмежена правом [165, с. 79–81]. Йдеться про те, що треба розрізняти законодавчу, виконавчу і судову гілки влади. Вони повинні бути самостійні. Принцип поділу влади виключає зосередження влади в одних руках або в одному органі, що слугує гарантією від свавілля, необмеженого і безконтрольного самовладдя [30, с. 37].

Як зазначають І. Н. Марчено та Є. М. Дерябіна, «правова, як і будь-яка держава, є розгалуженою системою юридичних засобів. Вони дають змогу оперативно управляти всіма галузями економіки, ефективно впливати на всі суспільні відносини. Володіючи державно-владними повноваженнями, різні державні органи не тільки видають у межах своєї компетенції відповідні нормативно-правові акти, а й забезпечують постійний контроль за їх точним виконанням, застосовують у необхідних випадках заходи державного примусу. Правова держава, як і всі інші держави, володіє суверенітетом. Суверенність державної влади правової держави полягає в її верховенстві щодо всіх громадян і утворених ними недержавних організацій всередині країни і в незалежності (самостійності) держави зовні, реалізації зовнішньої політики і формуванні відносин з іншими державами. Володіючи суверенітетом, правова держава організує себе і встановлює обов'язкові для всіх правила поведінки» [27, с. 139–140].

5.4 Контроль суспільства за дотриманням соціально-правових норм як передумова правослухняної поведінки

Суспільство завжди намагалось стежити за виконанням чітких правил поведінки кожного індивіда та дотриманням ним соціально-правових норм як певного взірця регулятора суспільних відносин. Сьогодні актуальна проблема впливу норм на роль суспільної думки (у соціальній сфері, цивільно-правових відносинах) за допомогою юридичної відповідальності як певного стримувального чинника впливу на людську свідомість та правову поведінку у цивілізованому суспільстві.

Серед основних соціальних проблем сучасної цивілізації виокремлюють напруженість між планетаризацією і індивідуалізацією свідомості людини, екзистенційний розрив між видом (людством) і індивідом (людиною), значну прогалину між рівнями розвитку науки і масової культури, розбіжності у доходах між багатими і бідними людьми (і країнами), соціальні межі зростання [33, с. 8].

Держава в особі компетентних її органів завжди стежить за виконанням законів, правил, норм у суспільстві, а отже, виступає гарантом прав та обов'язків. Приймаючи закон, акт, рішення, держава ніби «говорить» кожному робити саме так. Іншими словами, нав'язує той тип правослухняної поведінки, котрий її влаштовує. Суспільна думка стосовно функціонування тих чи інших соціально-правових норм повинна завжди враховуватися з позиції держави, тому що кожна окрема особа, як елемент суспільства, повинна виражати свою волю та позицію і контролювати дії держави із прийняття тих норм, які притаманні суспільству. Для того, щоб ширше розглянути питання впливу суспільства на розвиток соціально-правових норм і формування правослухняної поведінки, потрібно здійснити певний екскурс у виникнення суспільства як регулятора суспільної та культурної думки.

Внутрішньовластивою ознакою будь-якої соціальної спільноти, людського суспільства є урегульованість і упорядкованість суспільних відносин. Приміром, у первісному суспільстві, сучасному, або формальних чи неформальних об'єднаннях людей (зокрема різних злочинних угрупованнях) ми завжди виявимо певний порядок. Досягається він, як зазначалося, за допомогою влади і соціальних норм. Зрозуміло, що способи здійснення влади і соціальна спрямованість цих норм у спільнотах будуть різні, але їх наявність є настільки ж необхідною, наскільки потрібні людині свідомість і тіло [34, с. 34].

Зауважимо, що саме на засадах урегульованості та порядку, як якості соціального організму, що об'єктивно потребує соціального регулювання, суспільство не тільки не може нормально та ефективно розвиватися, але й існувати. Слово «регулювати» з латинської означає підпорядковувати певному порядку чи правилу. Сьогодні виділяють два види соціального регулювання, а саме: індивідуальне та нормативне. Під індивідуальним регулюванням слід розуміти впорядкування поведінки людини за допомогою наказів, прохань, велінь. Нормативне – це впорядкування поведінки людей за допомогою соціальних норм, тобто загальних правил поведінки, які неперсоніфіковані та поширюються на всіх членів роду.

Економічна та соціальна складові життєдіяльності будь-якого суспільства потребують певної впорядкованості, організації діяльності людей, що беруть участь у виробництві, обміні і споживанні матеріальних благ, шлюбно-сімейних і трудових відносинах, а також в управлінні товариством. Така урегульованість, що підкоряє неабияку кількість одиничних відносин між людьми загальному порядку, досягається за допомогою правил поведінки або соціальних нормам. У первісному суспільстві ці норми виражалися в звичаях, тісно переплетених із релігійними і моральними засадами. З розшаруванням суспільства на касту і класи звичаї, моральні та релігійні норми родового ладу не могли зробити умови виробництва, розподілу та обміну товарів обов'язковими для всіх

тому, що єдності інтересів членів суспільства вже не існувало. Примирити ж протилежні інтереси різних груп населення не могли. Через це економічний базис раннього земельно-класового суспільства вимагав особливої форми регулювання у вигляді обов'язкових норм, установлених або санкціонованих і охоронюваних державою, особливим апаратом управління і підпорядкування. Такі норми і становлять юридичне право. З їх допомогою виробничі, політичні, сімейні, трудові, управлінські та інші відносини набувають форми правових, збігаючись з інтересами тих чи інших станів, класів або інших верств суспільства, панівних у виробництві, політиці та інших сферах життя суспільства [35, с. 29].

Як зазначає І. В. Григор'єва, «соціальна влада невід'ємна від будь-якої організованої, більш-менш стійкої і цілеспрямованої спільноти людей. Вона властива і роду, і племені, і родині, і громадській організації, і партії, і держави, і суспільству загалом. Це – найважливіший засіб функціонування соціальних структур і інститутів, суттєвий елемент організації соціального життя. Необхідність соціальної влади в колективах виникає зі спільно усвідомленої суспільної діяльності, що передбачає поділ праці, регулювання поведінки, встановлення певної ієрархії, порядку взаємовідносин людей в колективі і колективів між собою. Соціальна влада завжди містить елемент примусу. Форми примусу, як і шляхи «привласнення» чужої волі, різноманітні, в зв'язку з чим є безліч різновидів влади з різних підстав розподілу: економічна, військова, ідеологічна, релігійна, корпоративна, публічна і приватна, влада організації над добровільними її членами і т. д.» [36, с. 15].

Із історичним процесом розвитку суспільства – від первіснообщинного ладу до наших днів – у людей розвивалася певна модель поведінки, котра залежала від побуту життя, впливу держави, сімейних відносин, трудових та ін. Відтак розпочинає зароджуватися конкретна модель поведінки, притаманна окремому соціальному класу, та формується правова свідомість і правова культура кожної людини. Люди починають розуміти, що за

порушення тих чи інших норм настає відповідальність, котра тягне за собою відповідні наслідки.

Правосвідомість – одна з форм суспільної свідомості поряд з політичною, моральною, науковою, художньою, філософською і т. д. Це ті форми, в яких люди пізнають, освоюють навколишній світ, об'єктивну реальність, власне буття. У кожній формі інший предмет (область) відображення. У правосвідомості – це право, правова дійсність. Отже, правосвідомість – юридична категорія, що вивчається юридичною наукою [36, с. 55].

Як стверджує В. К. Бабаєва, «якщо визнати право об'єктивною реальністю, то треба визнати і наявність суб'єктивної реакції людей на право, іменованої правосвідомістю. Правосвідомість – неминучий супутник права. Це обумовлено тим, що право – регулятор відносин людей, наділених волею і свідомістю. Очевидно, що процес створення права (правотворчість) пов'язаний зі свідомою діяльністю людей, що право – продукт цієї діяльності. Зрозуміло і те, що процес втілення права в життя – це зазвичай усвідомлена, вольова діяльність людей» [34, с. 300].

На думку І. В. Григор'євої, яка розглядає правосвідомість у двох видах – ідеології та психології – «вони і утворюють структуру цього явища. Правосвідомість, ідеологія, утворює систему правових ідей, поглядів, теорій, доктрин. Це частина ідеології як збірного поняття. Особливість правосвідомості в тому, що відображає право у всіх його станах і проявах, чим і відрізняється від інших видів ідеології. Зрозуміло, що ідеї здатні чинити істотний вплив на свідомість і поведінку людей, їх світовідчуття, спосіб життя. Друга – психологічна – сторона правосвідомості живить першу і тому розглядається як вихідна. Цей аспект правосвідомості – не ідеї, не погляди, а почуття, емоції, переживання, настрої індивіда, пов'язані зі сприйняттям права і всіх похідних від нього явищ. Йдеться про емпіричний зріз правосвідомості, що передбачає пізнання об'єкта досвідченим шляхом. Причому психологічне налаштування може бути не тільки індивідуальним.

Якщо певні настрої отримують масове поширення, то йдеться про соціальні почуття, які можуть мати як загальний, так і груповий характер» [36, с. 56].

Багато науковців зазначають, що правосвідомість характеризується наступністю. Одним із таких є М. І. Абдулаєв, який акцентує, що «з покоління в покоління можуть передаватися ідеї, погляди, уявлення про право. Можливо сприйняття правових ідей, поглядів, вироблених іншими народами. Прикладом цього слугує рецепція (запозичення) римського права в Західній Європі, яка виконала надзвичайно важливу роль у розвитку правових систем. Римське приватне право з його розвиненими інститутами і високою школою юридичного мислення стало багатовіковим орієнтиром для правових систем західних держав, які прагнули забезпечити індивідуальну свободу кожного громадянина. Воно отримало поширення завдяки тим природно-правовим принципам, які були закладені в основу системи права» [37, с. 159].

Правосвідомість об'єднує уявлення та почуття, що виражає ставлення людей до права, а також правових явищ. Правосвідомість сама собою не існує в «чистому» вигляді, бо завжди в тісному зв'язку з іншими видами і формами усвідомлення реальності та дійсності. Правосвідомість часто перетинається із моральними переконаннями.

На думку С. В. Бошно, «мораль визначається як відома сукупність історично створених та розвинутих поглядів, принципів, переконань і заснованих на них норм поведінки, які регулюють відносини людей у суспільстві, державі, сім'ї, колективі. Мораль має внутрішній і зовнішній аспекти. Перший виражає глибину усвідомлення індивідом свого Я, тобто громадського обов'язку, відповідальності, духовності. Це те, що називається совістю – здатністю до самооцінки і самоконтролю. Другий аспект – конкретні форми прояву цих якостей. Ці два аспекти тісно пов'язані між собою. Співвідношення між правом і мораллю непросте» [1, с. 44].

Суспільство оцінює право з точки зору моральних категорій в якості добра та зла, що справедливо, а що несправедливо, совісті, честі. Ставлення

до права визначається політичними ідеями, поглядами. Найбільш це помітно у марксистсько-ленінському ставленні до права загалом, де право – зведена у закон воля панівного класу, а визначення закону – політичний захід. Якщо розглядати однобічний підхід до розуміння та визначення впливу та ролі права, він не сформує загальну картину, яка б охарактеризувала його значущість у житті суспільства. Сьогодні більшість науковців дотримуються думки стосовно того, щоб право та правосвідомість мали деполітизований характер.

Правосвідомість найтісніше пов'язується із філософськими теоріями, ідеологічними поглядами та релігійними доктринами. Як стверджували мислителі, норми права та їх обов'язковість і примусовість перебувають у свідомості людей, тому право – явище психологічне (Л. Петражицький). Інші зауважували про зовнішню примусовість права як опосередковане регулювання свободи людини (І. Кант, Г. Гегель). Деякі із них вважали, що право є класовим регулятором суспільних відносин (К. Маркс, В. І. Ленін), інші – визначали за правом роль гаранта природних прав людини (Ш. Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо). Кожна із цих умов має право на існування та повинна закріплюватись на науково-освітньому рівні.

Основні форми людської свідомості визначаються специфікою відображення об'єктів чи сферами суспільного життя. Так, свідомість, спрямована на освоєння економіки, політики, права, моралі, утворює відповідні форми суспільної свідомості в виді економічної, політичної, правової і моральної свідомості дійсності [40, с. 5]. Підсумовуючи, потрібно зазначити, що правосвідомість – одна із форм суспільної свідомості – слугує особливим способом ідеального відображення і духовного засвоєння правової дійсності.

У філософській літературі виділяють інституційну і неінституційну форми буття правосвідомості. Інституційна форма буття правосвідомості існує у вигляді документів, є виявом живого процесу мислення юристів-професіоналів, співвідноситься з громадсько-обов'язковою нормою і

підкоряється їй як критерію правильності, доцільності законних суджень і рішень; це сфера «законних положень», «юридичного закону», «чинного права». Неінституційна форма буття правосвідомості, або недокументальна і неофіційна форма правового мислення, волі і почуттів, існує у вигляді живого процесу або акту свідомості в його «невизначеному» вигляді, фіксованої в письмовій формі минулим часом (у теоретичних працях, художній літературі, особистих документах) [38, с. 276].

У суспільстві система правової соціалізації діє на декількох рівнях, визначаючи ставлення людей до права, формуючи правослухняну поведінку. На соціальному рівні правова система впливає на індивіда за допомогою демонстрації поваги до права. Сьогодні в суспільстві існують національні традиції, історичний досвід попередніх поколінь, що висвітлюють поведінку і діяльність людини століттями в соціальному середовищі. Розглядаючи особистісний рівень, потрібно підкреслити, що тут переважає усвідомлене копіювання основних цінностей права, що дозволяє асоціювати себе з певною культурою, правилами поведінки та приналежністю до конкретного соціального прошарку суспільства. Під внутрішньоособистим механізмом правової соціалізації слід розуміти потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, самосвідомість (мотиви, установки, цілі).

Деякі дослідники розуміють правову культуру як рівень правосвідомості, знання права людьми та ставлення до закону, державних органів. На нашу думку, правова культура – значно ширше поняття, ніж правосвідомість, оскільки охоплює юридично значущу поведінку суб'єктів правовідносин. Правову культуру слід розуміти не тільки як те чи інше ставлення до правових реалій, але як бережливе ставлення до права.

Правова культура – це сукупність духовних і матеріальних цінностей, пов'язаних із правом та іншими правовими явищами [12, с.19].

На думку М. І. Абдулаєва, «поняття правової культури значно ширше, ніж поняття правосвідомості, хоча часто правову культуру розуміють як правове свідомість. Загалом, звичайно, між ними існує тісний зв'язок, але

правосвідомість є тільки одним із необхідних елементів правової культури. Правосвідомість – певний різновид громадської та індивідуальної свідомості людей. Високий рівень правосвідомості охоплює і знання права, і розуміння значення права в житті суспільства. А цього у нас, на жаль, не вистачає навіть законодавцям, політичним лідерам, керівникам громадських організацій. Річ не в тому, що вони не знають закону, а в тому, що не поважають його. А це вже зневага до прав» [37, с. 164].

Як зазначає Г. В. Осипов, «культура надає всьому суспільству, соціальним групам, індивідууму нормовані способи організації поведінки, формування своїх емоцій, оцінок і почуттів. Через культуру кожна людина отримує можливість усвідомлювати себе членом масштабної спільності, маркувати своє оточення самобутніми ціннісно-символічними знаками, відобразити своє індивідуальне Я. Культура укладає в особі тривалі механізми самоадаптації суспільства до мінливого середовища існування, які дозволяють конкретному народу стимулювати свою практику, залишаючи в минулому традиції, стверджуючи нові поведінкові й духовні норми. Хоча в культурі міститься колосальний обсяг матеріальних предметів, діють численні суб'єкти соціальної активності, її іноді прирівнюють лише до семантичного виміру смислової, оціночної і символічної основи діяльності людей. Справді, життя людини і різноманітні форми його активності тривають в межах певної семантики. За історичного розвитку суспільство розширює культурно-семантичні рамки, одночасно зберігаючи низку традиційних смислів, духовних цінностей минулого» [39, с. 137–138].

На думку В. С. Нерсисянца, «основними елементами структури правової культури є правові (державно-правові) погляди, норми, інститути (установи) і поведінкові відносини. Зміст, характер, якість правових (і державно-правових) поглядів (уявлень, ідей, цінностей, знань і т. д.), що виражаються у правосвідомості членів суспільства, є суттєвими показниками як міри їх культурно-правової зрілості, так і ступеня їхньої духовної підготовленості до практичного втілення цих поглядів у вигляді відповідних

реальних (об'єктивованих) форм чинного права, інститутів (установ) державної влади, поведінкових відносин людей (форм правової поведінки, правової діяльності) і т. д.» [11, с. 274].

Як вважають М. С. Кельман і О. Г. Мурашин, «правова культура особи, будучи компонентом правової культури суспільства і залежною від неї величиною, відображає ступінь і характер її розвитку, забезпечуючи соціалізацію особи і правомірну діяльність індивіда. Правова культура – це багатство, виражене у досягнутому рівні регулятивних якостей права, накопичених правових цінностей, юридичної техніки, тобто того, що стосується правового прогресу» [9, с. 394].

Потрібно підкреслити, що під правовою культурою особи слід розуміти необхідну передумову початку правового стану суспільства. Вона є вираженням ступеня та характеру правового розвитку особистості у правомірній діяльності. Через обумовленість певним правовим станом суспільства вона закріплена в його основі, створюючи цілісне ядро. Також правова культура особи виражається в прийнятті рішень, не сягаючи за межі правового поля. Вона впливає та формує в кожному індивіді правослухняну поведінку, закріплюючись на підсвідомому рівні. За допомогою правової культури відбувається постійне збагачення індивіда в правовій та духовній площинах. Правову культуру особи і суспільства потрібно розглядати як одну із умов утворення загальнолюдських цінностей та цілісний компонент демократичного, цивілізованого суспільства.

Історія загальнолюдської правової культури – це розвиток права і держави від початкових примітивних форм до сучасних форм затвердження і панування права, правової державності, прав і свобод людини і громадянина. Різні народи і суспільства перебувають в один час на різних щаблях розвитку як загальної, так і правової культури. Тому про правову культуру конкретного суспільства зазначають з позицій вже відомих вищих світових досягнень (ідей та їх практичних утілень) у сфері правової культури [11, с. 273].

На думку В. К. Бабаєвої, «під правовою культурою розуміється обумовлене соціальним, духовним, політичним, економічним ладом якісне становище правового життя суспільства, що виражається в досягнутому рівні розвитку правової діяльності, юридичних актів, правосвідомості і правового розвитку суб'єкта (людини, різних груп, усього населення), а також ступеня гарантованості державою і громадянським суспільством свобод і прав людини. Із визначення очевидно, що правова культура – певна «якість» правового життя суспільства, рівень її розвитку, що складається з підсистем, частин або елементів. Які ж це підсистеми, частини або елементи? Який, іншими словами, «пристрій» правової культури? Правова культура суспільства залежить насамперед від рівня розвитку правової свідомості населення, тобто від того, наскільки освоєно ним такі правові феномени, як цінність прав і свобод людини, цінність правової процедури у вирішенні суперечок, пошук компромісів...» [34, с. 308].

Як зазначає В. С. Нерсисянц, «криза сучасної правосвідомості обумовлена загальними кризовими явищами в пострадянському суспільстві, переоцінкою старих поглядів, уявлень та ідеї. З одного боку, втрачається віра в можливість швидкого побудування правової соціальної держави, створення дієвої правової системи, здатної захистити людину як від сваволі та беззаконня бюрократичного чиновницького апарату, так і від кримінальних структур» [3, с. 309].

У цивілізованому суспільстві також розрізняють такий вид людської поведінки, як правомірну, котра є різновидом соціальної поведінки людей. Сьогодні вона виступає різновидом усіх у сукупності соціально значущих дій та вчинків людей та існує лише в правовій, соціальній державі із громадським суспільством. Слід зауважити, що до основних особливостей правомірної поведінки належать чітке та неухильне дотримання норм права.

З огляду на це, правомірну поведінку можна визначити як таку, яка повністю узгоджується з усіма вимогами норм права. Якщо те чи інше діяння особи хоча б незначною мірою порушує існуючі правові приписи, його не

можна вважати правомірним. Те ж стосується правомірності дій державних органів і посадових осіб. Вони є такими лише тією мірою, якою узгоджуються з установленими законом їх правовим статусом, компетенцією, процедурою прийняття тих чи інших рішень, а також формою і характером цих рішень. Інші дії державних органів і посадових осіб слід вважати неправомірними. Важлива особливість правомірної поведінки полягає в тому, що вона є суспільно необхідною і суспільно корисною поведінкою, створює основу стабільності та організованості суспільства, формує передумови для його розвитку і вдосконалення. Правомірна поведінка сприяє зміцненню законності й конституційності [27, с. 84].

Потрібно також зауважити, що право тісно пов'язано із державою. А. С. Піголкін аргументує, що «зв'язок права з державою виражається і в системі офіційного виховання населення в дусі поваги до законів, державних заохоченнях за сумлінне виконання законів і т. д. Однак ці взаємозв'язки характерні і для інших форм соціального регулювання. Перші ж дві – встановлення державою і забезпеченість заходами примусу – типові саме для державної політико-правової системи. Поряд із правом у цивілізованому суспільстві діють інші соціальні норми: моральності, звичаї, норми громадських організацій, релігійні ритуали, заповіді і приписи. Вони також виконують важливу роль у врегулюванні суспільних відносин. На їх основі виникають моральні, традиційні, корпоративні чи релігійні права та обов'язки людей. Однак право, виступаючи загальнообов'язковим державним регулятором суспільних відносин, істотно відрізняється від інших соціальних норм» [35, с. 74].

Мораль і право, очевидно, мають одного «прабатька» – спільне джерело буття, одну і ту ж причину виникнення: і мораль, і право рівною мірою обумовлені необхідністю впорядкувати свободу людей. Ту свободу, нагадаємо, яка є атрибутом, благом у житті людей як розумних істот і яка водночас, за відсутності належної впорядкованості, обертається найстрашнішою бідою – свавіллям, насильством, самознищенням людей.

Мораль і право блокують, глушать фатальні занурення свободи в темне бісівське царство зла на найуразливіших ділянках її буття, з одного боку, в сферу ціннісної регуляції людської поведінки, з іншого, – в духовне життя людини [41, с. 101].

Оскільки суспільство ніколи не утворює інтелектуальної єдності і не може виразитися в одній ідеї, кожен із його членів зберігає свою індивідуальність, власне розуміння тих чи інших проблем. Свобода думки і слова є суттєвим фактором розкриття людської індивідуальності, утвердження своєрідності та унікальності кожної особистості. Насильницький вплив на людину, аби примусити до вираження своєї позиції або відмови від неї, неприпустимий [13, с. 47–48].

Отже, суспільство нерозривно пов'язано із соціально-правовими нормами, які диктують, як чинити правильно, а як – ні, яка поведінка правослухняна і яке діяння визнається правопорушенням. Контроль за дотриманням соціально-правових норм суспільством був і є завжди, навіть тоді, коли про існування права, як регулятора суспільних відносин, ще не знали.

Правослухняна поведінка залежить від прийняття тих соціально-правових норм, котрі найбільше потрібні окремому індивіду. Держава в особі компетентних органів завжди контролює правову поведінку людини, вказує, що вона є «монополістом» у суспільно-правових відносинах. Правомірна та правослухняна поведінка може існувати тільки в громадському, цивілізованому суспільстві, де людина, котра захищається правом, визнається найбільшою соціальною цінністю. Правослухняна поведінка – в тісному та нерозривному зв'язку із правом, адже право формує та спрямовує дії людини в конкретно визначене правове поле.

Висновки до розділу 5

Сьогодні ціннісні орієнтації є певним продуктом соціалізації індивідів з метою освоєння моральних, естетичних, суспільно-політичних ідеалів і нерозривності нормативно-правових вимог, які застосовуються до них як членів соціальних груп, спільнот, а також суспільства загалом. Ціннісні орієнтації є внутрішніми чинниками, що формуються на основі зіставлення набутого досвіду із існуючими в соціальній сфері зразками культури, що відображають особисте уявлення про належне, характеризують життєві цілі. Ціннісну орієнтацію (спрямованість) багато дослідників розуміють як певну функцію, за допомогою якої регулюється соціальна поведінка індивідів. Тому між соціальною, а також системою особистості реалізується зв'язок за допомогою інтерналізації цінностей в процесі соціалізації.

На нашу, думку правослухняна поведінка повинна розглядатись як соціальна установка особистості, що утворюється із трьох складових, а саме: когнітивної, яка відповідає за пізнавальний процес і містить знання правил поведінки, соціальних норм, правових норм; «афективної», яка охоплює норми, правила, моделі поведінки, котрі визначаються такими елементами, як добро чи зло; «конативної», котра виявляється в моделях поведінки людини, які вона не тільки демонструє в реальному житті, але й ті, до яких виражає готовність, що реалізує функцію самовираження.

Зауважимо, що соціально-правові норми є наслідком впливу економічних, соціальних і політичних умов суспільного життя, відтак інтерналізація соціально-правових норм і правил культури є тривалим процесом, що впливає на людей, а також формування та розвиток їх як особистостей. Підсумуємо, що, у разі дотримання кожним індивідом соціально-правових норм, це ефективно і результативно вплине і на цивілізоване суспільство, і на розвиток правової, соціальної та демократичної держави зокрема.

ВИСНОВКИ

Специфіка об'єкта нашого дослідження – правослухняної поведінки – зумовила необхідність застосування комплексного підходу до його вивчення. У науковій роботі поєднані напрацювання, отримані в результаті здійснення соціологічних, психологічних досліджень вітчизняними і зарубіжними науковцями, із власним дослідженням феномена правослухняної поведінки крізь призму філософсько-правового аналізу цього поняття. Поєднання результатів досліджень різних наук сприяло формуванню якнайповнішої картини вказаного явища, з'ясуванню його суті, складових елементів, причин виникнення певних внутрішніх законів розвитку, шляхів удосконалення, модернізації та подальшого розвитку, що й в підсумку підтвердило актуальність теми дослідження.

1. Чи не кожне явище, яке вивчає наука, його цінність та актуальність визначаються співмірністю з людиною, користю, яку воно принесе їй, можливостями, які відкриє перед нею, чи спонукатиме її до подальших наукових пошуків, розвідок та експериментів, мета яких полягатиме у покращенні та забезпеченні життя людини, її адаптації у суспільстві, в якому проживає.

Суть проблем правослухняної поведінки – багатогранна. Вона полягає в тому, що людина від народження є індивідом. У процесі дорослішання вона долає складний шлях, аби стати особистістю. Тільки та особистість стане повноцінним членом суспільства та зможе отримати гідний соціальний статус, яка має чітку обдуману моральну позицію, свідомо її дотримується та здатна захищати власні переконання, обстоювати їх.

2. Визначені основні методологічні засади розуміння правослухняної поведінки, що дали змогу зауважити наступне: людина, як окрема ланка соціокультурної системи в цілому і сама для себе вибирає таку поведінку, яка зручна тільки їй, за рахунок чого визначається її правослухняна поведінка. Самі норми формують поведінку особи, залежно від впливу на

конкретну людину. Тобто, соціально-правові норми є регуляторами, які стимулюють та направляють поведінку індивідуума у законодавче поле та унеможливають її протиправне діяння. У такому контексті, правослухняна поведінка людини у суспільстві реалізується за рахунок конкретних та ефективних норм, що діють не теоретично, а практично. Загальна поведінка у суспільстві відображає рівень свідомого та культурного життя людей і їхню готовність прийняти або правослухняну, або протиправну поведінку. Іншими словами, людина наділяється виключним правом вибору, яке полягає в тому, що держава у прийнятті тих чи інших соціально-правових норм показує як чинити правильно, але кожна людина робить свій власний вибір.

2.1. На нашу думку поняття «правослухняна поведінка» слід трактувати як соціальну установку особистості, що утворюється із трьох складових. Першою є когнітивна складова, що відповідає за пізнавальний процес та містить знання правил поведінки, соціальних норм, правових норм. Що ж стосується другої складової, то це «афективна складова», яка охоплює норми, правила, моделі поведінки, котрі визначаються такими складниками, як «добро» чи «зло». Саме за рахунок неї забезпечується захисна та пристосовча функція. Третя складова – «конативна», котра виявляється в моделях поведінки людини, що їх вона не тільки демонструє в реальному житті, але й тих до яких виражає готовність, що реалізує функцію самовираження.

Характер цих вимог стосується усіх сфер життя людини: моральної, соціальної, правової, психологічної. Ці вимоги характеризуються низкою норм і приписів. Деякі з них вона приймає, ставлячи їх в основу своєї поведінки, деякі – ні. Керуючись у повсякденному житті тими чи іншими моральними нормами та вимогами, людина створює власну систему норм і цінностей, виробляє звичку чинити згідно з цими вимогами. Саме таким є процес формування морально визначеної людини.

2.2. Чітка моральна позиція, усвідомлена моральна визначеність є основою для формування правової поведінки людини. Це пояснюється

передусім тим, що правові приписи та норми, виражені в законах і підзаконних нормативно-правових актах, є дещо доопрацьованими, осучасненими, підлаштованими під розвиток суспільства і держави приписами моралі, які люди сформували впродовж століть. За їх виконання чи невиконання настає похвала чи осуд, виражені в різних формах заохочень або покарань.

Розвиток суспільства стимулював і удосконалення норм закону як регулятора та критерію поведінки сучасної людини. Однак основою для розвитку закону стали загальнолюдські норми та критерії поведінки, вироблені впродовж століть існування людства – мораль як усна система приписів, яка регулює поведінку людей у суспільстві.

Найбільш сутнісний вплив на поведінку людини має мораль як сукупність норм і приписів, якими людина повинна керуватися у щоденних діях і певних «межових» ситуаціях. Навіть якщо вони не є записані, зведені у певні кодекси, офіційно проголошені державою обов'язковими для виконання та дотримання, це не применшує їхню роль у правовому житті держави та значення для її громадян.

3. Через правову соціалізацію особистості має формуватися правослухняна поведінка. На нашу думку, цей процес складається з таких рівнів:

3.1. Ознайомлення з найпростішими правовими поняттями – цей рівень повинен розпочатися у сім'ї, у якій виховується дитина, та дошкільного навчального закладу, з елементарних розповідей про правила поведінки в різних установах, основ правил дорожнього руху.

3.2. Цілеспрямоване правове виховання молодих громадян – етап навчання у навчальних закладах різних рівнів, де відбувається навчання та вивчення загальних основ права.

3.3. Практичне переймання знань – період спілкування у певних соціальних групах, спільнотах, коли здійснюється практичне перейняття навичок поведінки від одних осіб (лідерів цих груп, формальних чи

неформальних) іншими (особами, які не займають лідерські позиції у таких групах).

3.4. Процес оцінки здобутих правових знань та цінностей і спроба усвідомленої побудови власної поведінки чи певних вчинків відповідно до морально-правових вимог.

3.5. Чітка, сформована та усвідомлена правослухняна поведінка особистості в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Отже, завдяки набуттю певних знань, їх осмисленню, прийняттю чи неприйняттю певних моделей або шаблонів поведінки людина може пройти процес соціалізації, зокрема, такий її вид, як правову соціалізацію. Правослухняна поведінка буде виявом і результатом того, що особистість пройшла цей процес і повністю його засвоїла.

Одним із основних завдань сучасної людини є мислення, здатність зрозуміти об'єктивні та суб'єктивні людські засади і внутрішню необхідність вироблення та дотримання норм, цінностей, правил поведінки. Проте не можна акцентувати лише на змісті тієї чи іншої норми або припису. Найперше необхідно звертати увагу на діяльність людини, спрямовану на досягнення та застосування таких норм.

Самовивчення, роздуми над своїми вчинками та їх основою призводять до значних досягнень у процесі формування правослухняної поведінки особистості. Саме завдяки освоєнню власного Я можливо реально та об'єктивно сприймати безкінечні потоки інформації, забезпечувати розширення власного світогляду, сприяючи особистому вдосконаленню, розвитку суспільних відносин і суспільства загалом.

4. Виокремлено соціально-моральні детермінанти пізнання правослухняної поведінки, в межах яких, з'ясовано, що процес поступу та формування суспільної культури і свідомості є нелегким сам по собі, оскільки за своєю тривалістю він займає великий проміжок часу для засвоєння тих соціально-правових норм, котрих потребує суспільство. Ба більше, соціально-правові норми є результатом розвитку в трьох напрямках, а

саме: економічних, соціальних та політичних обставин цивілізаційного громадського життя. Інтерналізація є тим індикатором, котрий показує, як зовнішні чинники впливають на людину і трансформуються у відносно стійкі внутрішні переконання. Правослухняна поведінка залежить від ефективності роботи державних органів саме в соціальній та правовій сферах, з якими людина стикається найчастіше у своєму житті. Тому слід зауважити, що сьогодні зберігається відносно стійка та послідовна тенденція розвитку соціально-правових норм у суспільстві, що позитивно позначається на усіх процесах громадського життя.

5. Будь-яка дія, зокрема, та поведінка загалом вмотивовані. Мотив – це внутрішня спонuka до дії. Лише тривалим щоденним вихованням змалку та постійною роботою над собою у більш зрілому віці людина може розпочати усвідомлено, без будь-якої показовості та вимушеності діяти морально, а відповідно й правослухняно.

Якщо структурувати дії людини і розглядати її за традиційною схемою: мета – намір – дія, то зрозуміло, що моральна мета породжуватиме моральний намір, відтак дію – і навпаки. Моральний вчинок постає правослухняним, аморальний – провокує людину на правопорушення, а, можливо, й на злочин.

6. У контексті висвітлення значення ціннісних орієнтирів для формування правослухняної поведінки з'ясовано, що на сьогодні день ціннісні орієнтири стають певним засобом соціалізації індивідів з метою освоєння моральних, естетичних, суспільно-політичних ідеалів та нерозривності нормативно-правових вимог, які застосовуються до них як до членів соціальних груп, спільнот, а також суспільства загалом. Ціннісні орієнтації є внутрішніми чинниками, що формуються на основі співставлення набутого досвіду із існуючими у соціальній сфері зразками культури, що демонструють особисте уявлення про належне, характеризують життєві цілі. Під ціннісною орієнтацією (направленістю) багато дослідників розуміють певну функцію, за допомогою якої регулюється соціальна

поведінка індивідів. Тому між соціальною системою, а також системою особистості реалізується правослухняна поведінка за допомогою інтерналізації цінностей в процесі соціалізації.

7. Визначаючи соціальні мотиви правослухняної поведінки, з'ясовно, що на сьогодні спостерігається позитивна динаміка впливу та контролю суспільства за дотриманням соціально-правових норм і як наслідок – формуванням правослухняної поведінки. Але в цивілізованому суспільстві існує певне правило: якщо норми котрі існують у ньому функціонують правильно та на благо суспільства – воно буде розвиватися більш швидкими темпами і, як наслідок, розвиватиметься культурний і духовний світ людини, що безпосередньо впливає на правослухняну поведінку, якщо ж ні – дані норми просто приречені і будуть існувати тільки формально. Тому, потрібно зауважити, що правослухняна поведінка завжди залежить від впливу на неї соціально-правових норм, котрі вказують, що є правильно, як чинити добре, а як ні, іншими словами, підштовхують людину приймати правильні рішення на користь суспільного життя.

8. У межах встановлення внутрішньої та зовнішньої основи правослухняної поведінки, сформованої інтрналізацією, доведено, що для того, щоб правослухняна поведінка кожної людини була відображеною у суспільстві необхідні належні умови життя з боку держави, котра виступає гарантом прав та обов'язків і забезпечує належний рівень економічного, соціально, політичного життя кожного громадянина. В державі правослухняна поведінка особи буде розвиватися та утверджуватися лише за умови єдності бажань і цілей кожного індивіда з соціально-правовими нормами, що їх репрезентує держава.

Людина була, є і буде пов'язаною із державою, основне завдання якої полягає у забезпеченні рівності усіх перед законом, захист права кожної людини та громадянина заради загальної безпеки та підтримки правопорядку у суспільстві. Таким чином, правослухняна поведінка ілюструє ефективну чи не ефективну роботу держави через ставлення до своїх громадян саме в

соціально-правовій сфері, в т. ч. щодо гідних умов праці, забезпечення нових робочих місць, високого рівня культурного та духовного життя усього суспільства.

9. Необхідною умовою для формування правослухняної поведінки є процес проходження правової соціалізації людиною. Правова соціалізація – це один із видів соціалізації, який характеризується спершу оволодінням людиною певною системою норм, приписів, настанов, ціннісних орієнтацій, їх обдумуванням, чітким усвідомленням, а тоді здатністю впливати на правову систему суспільства шляхом формування правових цінностей.

10. Суспільство нерозривно пов'язано із соціально-правовими нормами: відповідно контроль за дотриманням соціально-правових норм суспільством існуватиме завжди. Держава через свої виключні повноваження виконує роль монополіста щодо соціально-правового життя людини. Між людиною, суспільством і державою завжди наявний тісний зв'язок, але в центрі цих відносин буде людина, як першоджерело всіх процесів суспільно-державного життя. Потрібно також відзначити, що індивід постійно перебуватиме у нерозривному зв'язку із правом, яке формує та спрямовує дії людини у правову площину.

Через соціально-правові норми суспільство щоденно впливає на становлення кожної людини та громадянина, формуючи завдяки цьому їхню правослухняну поведінку. Саме на засадах інтерналізації соціально-правових норм суспільством забезпечується її зовнішня основа, яка виражається у моральному аспекті, що відповідає за розуміння та усвідомлення добра і зла. Формується світогляд людини на навколишній світ та утворюються відносини, в яких закладаються права і обов'язків кожного із учасників, за порушення яких настають жорсткі санкції.

Соціально-правові норми забезпечують поведінку людини не тільки в соціальній сфері, але й охоплюють культурне, релігійне, звичаєве середовище з метою всеосяжного впливу на особистість. Сьогодні соціально-правові норми мають на меті сформувати поведінку людини в такій площині,

щоб вона не суперечила загальноприйнятим умовам. Окрім того, соціально-правові норми покликані створити належне існування кожної людини у суспільстві, зберегти інтереси, права, обов'язки кожного індивіда і вказати йому, як чинити правильно. Соціально-правові норми слугують взірцями у суспільному житті, за порушення яких настають санкції та адекватна зневага з боку інших індивідів. Нині в науковій літературі можна знайти безліч різноманітних визначень того, що є нормою, як вона впливає на життя людини, для чого потрібна кожному. Основне завдання соціально-правових норм – спрямувати людину у правове поле з метою унеможливлення та запобігання протиправним проявам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абельяр П. Теологические трактаты / Пьер Абельяр. – М.: Реабилитация, 2010. – 640 с.
2. Абрамов А. И. Функции правосознания и их роль в реализации функций права / А. И. Абрамов // Правоведение. – 2006. – №5. – С. 23–34.
3. Августин Аврелий. Исповедь / Августин Аврелий. – К.: УМК ВО, 1991. – 313 с.
4. Адлер А. Понять природу человека / А. Адлер. – М.: Академический Проект, 1997. – 256 с.
5. Азаматов Д. М. Социальная детерминированность правовых норм: Монография / Д. М. Азаматов, А. Н. Миронов. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2008. – 120 с.
6. Аквинский Ф. Сумма теологии. Часть 2-1. Вопросы 1-48 / Фома Аквинский. – М.: Ника-Центр, 2006. – 576 с.
7. Алексеев С. С. Право: азбука-теория-философия: опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М.: Статут, 1999. – 710 с.
8. Алексеев С. С. Философия права: история и современность, проблемы, тенденции, перспективы / С. С. Алексеев. – М.: Норма, 1999. – 329 с.
9. Алексеев С. С. Собрание сочинений: в 11 т. / С. С. Алексеев. – М.: Статут, 2010. – Т.7. – 495 с.
10. Алексеев С. С. Собрание сочинений: в 11 т. / С. С. Алексеев. – М.: Статут, 2010. – Т.8. – 495 с.
11. Алексєєнко Т. Ф. Роль концептуалізації в розвитку соціально-педагогічного знання / Т. Ф. Алексєєнко // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2013. – №4. – С. 66–71.
12. Альфонсас В. Личность и правовое регулирование: творческие поиски / Вайшвила Альфонсас. – Луганск: РИО ЛГУВД, 2006. – 149 с.

13. Антропология деструктивности: Коллективная монография / П. Е. Суслонов, В. В. Собольников, К. В. Злоказов [и др.]. – Екатеринбург: Уральский юридический институт МВД России, 2012. – 214 с.

14. Аристотель. Сочинения: в 4-х т. / пер. с древнегреч.; общ. ред. А. И. Доватура. – Т.4. – М.: Мысль, 1983. – 830 с.

15. Бакштановский В. Моральный выбор личности. Альтернативы и решения / Владимир Бакштановский. – М.: Изд-во политической литературы, 1983. – 224 с.

16. Балашов А. И. Правоведение: учебник / А. И. Балашов, Г. П. Рудаков. – СПб.: Питер, 2013. – 464 с.

17. Балинська О. М. Вербально-біхевіористська рефлексія правового виховання / О. М. Балинська // Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ: Серія Юридична. – №2. – 2008. – С. 14–28.

18. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини у праві: Монографія / О. О. Бандура. – К.: НАВСУ, 2000. – 200 с.

19. Бандурка А. М. Юридическая психология: Учебник / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Харьков: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2002. – 596 с.

20. Баранов В. М. Юридическая квалификация правомерного поведения в процессе реализации норм советского права: понятие, необходимость, истинность / В. М. Баранов // Актуальные вопросы советского права (теория и практика). – Казань: Изд-во Каз. ун-та. 1985. – С. 12–14.

21. Барышков В. П. Аксиология личностного бытия / В. П. Барышков. – М.: Логос, 2005. – 192 с.

22. Бахтин М. М. Собрание сочинений: в 7 тт. / М. М. Бахтин. – М.: Русские словари, 2002. – 800 с.

23. Бачинин В. А. Философия права и преступления / В. А. Бачинин. – Х.: Фоліо, 1999. – 607 с.

24. Башно С. В. Правоведение: Учебное пособие / С. В. Башно. – М.: Право и закон, 2002. – 416 с.
25. Бедь В. В. Юридична психологія: Навчальний посібник / В. В. Бедь. – К.: МАУП, 2003. – 436 с.
26. Белых-Силаев Д. В. Формирование правопослушного поведения сотрудников правоохранительных органов в ходе информирования личного состава / Д. В. Белых-Силаев // Юридическая психология. – №4. – 2012. – С. 5–7.
27. Беляева Е.В. Взаимосвязь моральной самооценки и ценностных ориентаций минских студентов / Е.В. Беляева // Философия и социальные науки. – №1-2. – 2009. – С. 68–72.
28. Бердяев Н. А. Смысл творчества (оправдания человека) / Н. А. Бердяев. – М.: Изд-во Г. А. Лемана и С. И. Сахарова, 1916. – 215 с.
29. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Жан-Луи Бержель [Перев. с франц.]. – М.: Nota Bene, 2000. – 576 с.
30. Бернс Р. Я-концепция и воспитание / Р. Бернс. – М.: Фолио, 2007. – 260 с.
31. Бибихин В. В. Введение в философию права / В. В. Бибихин. – М.: ИФ РАН, 2005. – 345 с.
32. Бігун В. С. Правова антропологія. До питання дослідження людини в праві / В. С. Бігун // Часопис Київського університету права. – №1. – 2002. – С. 3–15.
33. Білецький В. Виправлення девіантної особистості: філософський погляд / Віталій Білецький / НТШ-Донецьк. – Донецьк: Східний видавничий дім, – 2003. – 156 с.
34. Білецький В. В. Аспекти дослідження делінквентної особи у західній філософії / В. В. Білецький // Вісник Львівського університету (Філософські науки). – Вип.3. – 2001. – С. 111–119.
35. Бліхар В. С. Морально-нормативні засади формування працівників ОВС: філософсько-правовий аспект / В. С. Бліхар // Актуальні філософські та

культурологічні проблеми сучасності: Зб. наук. праць. – Вип.21. – К.: КНЛУ, 2008. – С. 191–196.

36. Бліхар В. С. Роль самопізнання у вирішенні проблеми деструкції особовості людини: філософсько-правовий аспект / В. С. Бліхар // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Філософські науки. – №19. – 2009. – С. 49–53.

37. Бліхар В. С. Вплив цінностей на формування особистості в контексті філософсько-правових інтенцій / В. С. Бліхар // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – Львів: ЛьВДУВС, 2010. – Вип. 2. – С. 405–413.

38. Білуха М. Т. Методологія наукових досліджень: Підручник / М. Т. Білуха. – К.: АБУ, 2002. – 480 с.

39. Бибухин В. В. Введение в философию права / В. В. Бибухин. – М.: ИФ РАН, 2005. – 346 с.

40. Бобнева М. И. Социальные нормы и регуляция поведения / М. И. Бобнева. – М.: Наука, 1978. – 311 с.

41. Большой психологический словарь / Под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. – М.: АСТ, 2009. – 816 с.

42. Большой юридический словарь / Под ред. А. В. Малько. – М.: Проспект, 2009. – 704 с.

43. Боннер А. Г. Законность и справедливость в правоприменительной деятельности / А. Г. Боннер. – М.: Росс. право, 1992. – 320 с.

44. Бузский М. П. Субъектная основа бытия и регулирования общества / М. П. Бузский. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2002. – 248 с.

45. Бурлай Є. В. Дуалізм «природного» та «позитивного» в праві як філософська проблема / Є. В. Бурлай // Проблеми філософії права. – №.1. – 2003. – С. 83–85.

46. Варій М. Морально-психологічний стан військ: Навч. посібник / М. Й. Варій. – Львів: Сполом, 2000. – 159 с.

47. Вебер М. Избранное. Протестантская этика и дух капитализма / Макс Вебер. – М.: Центр гуманитарных инициатив, 2013. – 656 с.
48. Великий тлумачний словник української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь, 2002. – 1440 с.
49. Венгеров А. Б. Теория государства и права: Учебник / А. Б. Венгеров. – М.: Юриспруденция, 2000. – 528 с.
50. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат / Людвиг Витгенштейн // Пер. И. Добронравова, Д. Лахути. – М.: Канон+, 2008. – 288 с.
51. Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности / Н. В. Витрук – М.: Норма, 2009. – 258 с.
52. Витушко В. А. Основы права: Учебник / В. А. Витушко. – Минск: Тетра–Системс, 2004. – 387 с.
53. Вопленко Н. Н. Правосознание и правовая культура: Учебное пособие / Н. Н. Вопленко. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2000. – 52 с.
54. Гарасимів Т. З. Девіантна поведінка особистості: філософсько-правовий вимір: Монографія / Т. З. Гарасимів. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – 524 с.
55. Гартман Н. Этика / Николай Гартман. – СПб.: Владимир Даль, 2002. – С. 5–82.
56. Гегель Г. Наука логики / Г.-В. Гегель. – М.: Мысль, 1975. – 452 с.
57. Гегель Г. Философия права / Г.-В. Гегель. – М.: Мысль, 1990. – 526 с.
58. Геєц В. М. Інноваційні перспективи України / В. М. Геєц, В. П. Семиноженко. – Харків: Константа, 2006. – 272 с.
59. Гільдебранд Д. фон. Етика /Дітріх фон Гільдебранд. – Львів: УКУ, 2002. – 445 с.
60. Глобализация и развитие законодательства: очерки / Отв. ред. Ю. А. Тихомиров, А. С. Пиголкин. – М.: Городец, 2004. – 464 с.
61. Гойман В. И. Действие права. Методологический анализ / В. И. Гойман. – М.: Академия МВД РФ, 1992. – 180 с.

62. Головин С. Ю. Словарь практического психолога / С. Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1998 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vocabulary.ru/dictionary/25/symbol/207/page/6>

63. Головистикова А. Н. Проблемы теории государства и права: Учебное пособие / А. Н. Головистикова, Ю. А. Дмитриев. – М.: Эксмо, 2005. – 650 с.

64. Головкин Н. А. Мораль: сознание и поведение / Н. А. Головкин, Л. П. Буева, В. Н. Шердаков. – М.: Наука, 1986. – 208 с.

65. Грибанов Д. В. Правосознание общества и чувство права индивидов в сфере инновационного развития / Д. В. Грибанов // Российский юридический журнал. – 2011. – №5. – С. 37–43.

66. Гудима Д. А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження: Монографія / Д. А. Гудима. – Львів: Край, 2009. – 292 с.

67. Гуляихин В. Правовая социализация человека: Монография / Вячеслав Гуляихин. – М.: Юстицинформ, 2014. – 380 с.

68. Гурвич Г. Д. Философия и социология права : избранные сочинения / Г. Д. Гурвич; пер. М. В. Антонова, Л. В. Ворониной. – СПб. : Юрид. фак. С.-Петербург. гос. ун-та, 2004. – 848 с.

69. Гуревич П. С. Проблема целостности человека / П. С. Гуревич. – М.: ИФ РАН, 2004. – 178 с.

70. Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти / С. Д. Гусарев. – К.: Знання, 2005. – 375 с.

71. Гусейнов А. А. Социальная природа нравственности / А. А. Гусейнов. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 30 с.

72. Гусейнов А. А. Этическая мысль: Научно-публицистические чтения / А. А. Гусейнов. – М.: Политиздат, 1990. – 486 с.

73. Гуссерль Е. Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія. Вступ до феноменологічної філософії / Е. Гуссерль // Філософська думка. – 2002. – №3. – С. 134–149.

74. Дмитрієнко Ю. М. Українська правова свідомість: вітчизняні дослідження XIX ст. – початку XX століть / Ю. М. Дмитрієнко // Форум права. – 2009. – № 2. – С. 120–129.

75. Дробышевский С. А. Политическая организация общества и право как явления социальной эволюции: Монография / С. А. Дробышевский. – Красноярск: КрасГУ, 1995. – 297 с.

76. Дюркгейм Э. Социология, ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм; [пер. с фр., составл., послесл. и примеч. А. Б. Гофмана]. – М.: Канон, 1995. – 352 с.

77. Ефимова Л. Г. Ответственность и распределение убытков в расчетных отношениях / Л. Г. Ефимова // Государство и право. – №12. – 1995. – С. 27–33.

78. Ефремова Г. Х. Правовая психология и преступное поведение. Теория и методология исследования: Монография / Г. Х. Ефремова, А. Р. Ратинов. – Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1988. – 256 с.

79. Жизнь как ценность / Отв. ред. Л. В. Фесенкова. – М.: ИФРАН, 2000. – 270 с.

80. Жоль К. К. Философия и социология права: Учебное пособие / К. К. Жоль. – М.: Мысль, 2000. – 479 с.

81. Закомлистов А. Ф. Юридическая философия / А. Ф. Закомлистов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 548 с.

82. Зарубаева Е. Ю. Мотивация и установка как психолого-правовые факторы правомерного поведения личности / Е. Ю. Зарубаева // Сибирский юридический вестник. – №4. – 2004. – С. 16–21.

83. Зарубаева Е. Ю. Правомерное поведение: Подходы к определению дефиниции, социальная значимость и типология / Е. Ю. Зарубаева // Сибирский юридический вестник. – 2005. – №1. – С. 12–15.

84. Землянська О. В. Особистість як суб'єкт правосвідомості / О. В. Землянська // Вісник ХНУ, 2008. – № 539. – С. 59–67.

85. Зиммель Г. Избранное. Созерцание жизни. Авторский сборник / Георг Зиммель. – М.: Центр гуманитарных инициатив, 2014. – 400 с.
86. Иванов Р. Л. О понятии принципов права / Р. Л. Иванов // Вестник Омского университета. – Вып. 2. – 1996. – С. 115–118.
87. Иванов А. А. Теория государства и права: Учебник / А. А. Иванов, В. П. Иванов. – М.: Юнити-Дана, 2007. – 303 с.
88. Кабальський Р. О. Природа нормативності права: у пошуках визначення / Р. О. Кабальський // Проблеми законності. – Вип.91. – 2007. – С. 195–200.
89. Канке В.А. Этика ответственности. Теория морали будущего / В.А. Канке. – М.: Логос, 2003. – 352 с.
90. Кальной И. И. Философия права: Учебник / И. И. Кальной. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2006. – 259 с.
91. Кант И. Сочинения: в 8-ми т. / Иммануил Кант. – Т.3. – М.: Чоро, 1994. – 741 с.
92. Кант И. Основоположение к метафизике нравов / Иммануил Кант. – М.: Мысль, 1997. – 447 с.
93. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія / Анатолій Карась. – К.; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.
94. Карева М. П. Право и нравственность в социалистическом обществе / М. П. Карева. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 184 с.
95. Келли Джордж. Теория личности: психология личных конструктов: пер. с англ. А. Алексеева / Дж. Келли. – СПб.: Речь, 2000. – 249 с.
96. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: Підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2006. – 477 с.
97. Кельман М. С. Юридична наука як об'єкт методологічного дослідження: Монографія / М. С. Кельман. – Тернопіль: Тернограф, 2011. – 348 с.

98. Кен А. С. Правомерное поведение / А. С. Кен // Становление и развитие научных школ права в государственных университетах России: Материалы всероссийской студенческой научно-практической конференции. – СПб.: СПб. гос. ун-т., 1999. – С. 15–17.

99. Керимов Д. А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. – М.: СГУ, 2008. – 528 с.

100. Керимов Д. А. Философские проблемы права / Д. А. Керимов. – М.: Мысль, 1972. – 471 с.

101. Кирилюк Т. Ю. Види правомірної поведінки та її вплив на формування правопорядку в суспільстві / Т. Ю. Кирилюк // Часопис Київського університету права. – 2008. – №4. – С. 64–69.

102. Кістяківський Б. О. Вибране / Б. О. Кістяківський. – К.: Абрис, 1996. – 512 с.

103. Коваль О. Є. Моральні цінності в особистості студентів вищого навчального закладу економічного спрямування / О. Є. Коваль // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. – № 5. – 2005. – С. 29–37.

104. Ковальова І. І. Завдання і зміст правового виховання молоді / І. І. Ковальова, О. В. Тимченко // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – №3(13). – 2012. – С. 15–18.

105. Кожевников С. Н. Правовое поведение и правонарушение: сущность и содержание: Учебно-методическое пособие / С. Н. Кожевников. – Н.Новгород: Интелсервис, 2002. – 72 с.

106. Кожевников В. В. Виды правомерного поведения / В. В. Кожевников // Юрист. – 2005. – №5. – С. 7–11.

107. Козенко Ю. О. Правова поведінка особи: спроба інтегративного осмислення: Монографія / Ю. О. Козенко. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – 159 с.

108. Козловський А. А. Право як догма і право як ідея (гносеологічний аспект) / А. А. Козловський // Науковий вісник Чернівецького університету імені Ю. Федьковича. Серія: Правознавство. – 1996. – №4/5. – С. 98–102.
109. Коломійцев О. Правова поведінка особистості у соціально-психологічному вимірі / О. Коломійцев // Соціальна психологія. – 2005. – №6(14). – С. 144–150.
110. Кон И. С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / И. С. Кон. – М.: Политиздат, 1984. – 151 с.
111. Концепция философии права: Научное издание / В. П. Малахов. – М.: Юнити-Дана, 2007. – 751 с.
112. Кохановский В. П. Философия и методология науки: Учебник / В. П. Кохановский. – М.: АСТ, 1999. – 576 с.
113. Кравченко А. П. Антропологічний принцип у філософії права: монографія / А. П. Кравченко. – Харків: Право, 2010. – 235 с.
114. Ксенофонов В. Социология права / В. Н. Ксенофонов // Нормы права и поведение личности: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://polbu.ru/ksenofontov_socprav/
115. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / В. Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1982. – 287 с.
116. Лазарев В. М. Принцип правового равенства и юридическая ответственность (проблемы методологии и теории взаимосвязи) / В. М. Лазарев, В. Г. Федорова. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2005. – 132 с.
117. Лейбниц Г. Сочинения: в четырёх томах / Г. В. Лейбниц. – М.: Мысль, 1982. – Т.1. – 636 с.
118. Лейст О. Э. Сущность права / О. Э. Лейст. – М.: Зерцало-М, 2011. – 352 с.
119. Липинский Д. А. Проблемы юридической ответственности: Монография / Д. А. Липинский. – СПб.: Юрид. Центр Пресс, 2004. – 409 с.

120. Лисий В. Категорії і поняття, їхнє співвідношення / Василь Лисий // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. – Вип.15. – 2012. – С. 22–28.
121. Лихолоб В. Г. Правопорушення: правова і моральна оцінка / В. Г. Лихолоб. – К.: Наук. думка, 1994. – 134 с.
122. Лищук В. В. Основы права: Учебник / В. В. Лищук, О. А. Рузакова, С. М. Рукавишников. – М.: МФПА, 2004. – 370 с.
123. Ллойд Д. Идея права / Деннис Ллойд // [Перев. с англ.] – М.: Югона, 2002. – 416 с.
124. Лукашевич М. П. Моністичні підходи та їх обмеженість щодо дослідження поведінки людини / М. П. Лукашевич // Соціологія економіки: Підручник. – К.: Каравела, 2005. – 288 с.
125. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Х.: Право, 2002. – 414 с.
126. Максимов С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації / С. І. Максимов. – Х.: Право, 2010. – 332 с.
127. Малахов В.А. Етика: Курс лекцій / В.А. Малахов. – К. : Либідь, – 384 с.
128. Мальцев Г. В. Социальные основания права: Учебник / Г. В. Мальцев. – М.: Норма, 2011. – 800 с.
129. Мантанова Л. В. Стратегия развития: Ценности новой цивилизации: Монография / Л. В. Мантанова. – Улан-Удэ: Изд-во ВСГТУ, 2004. – 242 с.
130. Марченко М. Правоведение: Учебник / М. Марченко, Е. Дерябина. – М.: Проспект, 2004. – 416 с.
131. Маслоу А. Г. Дальние пределы человеческой психики / А. Г. Маслоу [Пер. с англ.]. – СПб.: Евразия, 1997. – 430 с.
132. Маслоу А. Г. Новые рубежи природы / А. Г. Маслоу. – М.: Смысл, 1999. – 423 с.

133. Мелихова Л. В. Основы права: Учебное пособие / Л. В. Мелихова. – Р.н/д, 2000. – 416 с.
134. Мельничук О. С. Словник іншомовних слів / О. С. Мельничук. – К.: Українська радянська енциклопедія, 1974. – 776 с.
135. Мерло-Понті М. Феноменологія сприйняття / Моріс Мерло-Понті // Пер. з франц. О. Йосипенко, С. Йосипенка. – К.: Український Центр духовної культури, 2001. – 552 с.
136. Мид Дж. Г. Избранное: Сборник переводов / Г. Дж. Мид // Сост. и переводчик В. Г. Николаев. – М.: РАН, 2009. – 290 с.
137. Мирандола д. Дж. Девятьсот тезисов / Джованни делла Мирандола. – СПб.: Изд-во Русской Христианской гуманитарной академии, 2010. – 264 с.
138. Мирзабекова А. Ш. Роль общественного сознания в формировании стратегии культурной идентификации индивидов / А. Ш. Мирзабекова // Культурная идентичность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://articlekz.com/article/8403>
139. Миллер Д. Планы и структура поведения / Д. Миллер, Ю. Галантер, К. Прибрам. – М.: Прогресс, 1996. – 129 с.
140. Михеева И. В. Трансформация ценностно-смысловой сферы личности в условиях современной России в контексте исследования правосознания / Ирина Викторовна Михеева: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01: Барнаул, 2004. – 225 с.
141. Мовчан В. Історія і теорія етики: Курс лекцій / В. С.Мовчан. – Л.: ЛНУ, 2005. – 487 с.
142. Молдаван В. В. Правознавство: Навчальний посібник / В. В. Молдаван, Л. І. Чуліна. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 184 с.
143. Мордвинцева Л. П. Индивидуальность в эпоху средневековья / Л. П. Мордвинцева, А. Я. Гуревич // Общественные и гуманитарные науки. – 1994. – №4. – С. 199–208.

144. Мудрик А. В. Социализация человека / А. В. Мудрик. – М.: Мысль. – 2007. – 213 с.
145. Мухаев Р. Т. Правовые основы Российского государства / Р. Т. Мухаев. – М.: Юнити-Дана, 2007. – 351 с.
146. Настасяк І. Ю. Тлумачення правових норм: Навчальний посібник / І. Ю. Настасяк. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 336 с.
147. Нерсисянц В. С. Общая теория государства и права: Учебник / В. С. Нерсисянц. – М.: Норма-Инфра 1999. – 552 с.
148. Нехаева У. И. Правомерное поведение как ценность правового порядка / У. И. Нехаева // Философия права. – №4. – 2009. – С. 74–76.
149. Новая философская энциклопедия: в 4-х т. – М.: Мысль, 2010. – Т.І. – 744 с.
150. Новая философская энциклопедия: в 4-х т. – М.: Мысль, 2010. – Т.ІІ. – 634 с.
151. Новая философская энциклопедия: в 4-х т. – М.: Мысль, 2010. – Т.ІІІ. – 692 с.
152. Новая философская энциклопедия: в 4-х т. – М.: Мысль, 2010. – Т.ІV. – 736 с.
153. Оксамытний В. В. Правомерное поведение личности / В. В. Оксамытний. – К.: Наукова думка, 1985. – 175 с.
154. Омельчук О. М. Поведінка людини: філософсько-правовий вимір: монографія / О. М. Омельчук. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2012. – 384 с.
155. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії: Монографія / Н. М. Оніщенко. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.
156. Ортинський В. Л. Філософські проблеми правового виховання курсантів у вищих навчальних закладах МВС України: Монографія / В. Л. Ортинський, В. С. Бліхар, М. Й. Штангрет. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 288 с.

157. Основи філософських знань: Підручник / М. І. Горлач, В. Г. Кремень, С. М. Ніколаєнко, М. П. Требін [та ін.]. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 1028 с.
158. Основы права: Учебник / Под ред. З. Г. Крыловой. – М.: Высшая школа, 2000. – 400 с.
159. Парсонс Т. Система современных обществ / Талкотт Парсонс. – СПб.: Аспект Пресс, 1997. – 270 с.
160. Пахомова Н. Н. Основы теории корпоративных отношений: Правовой аспект / Н. Н. Пахомова. – Екатеринбург: Налоги и финансовое право, 2004. – 113 с.
161. Пацурківський П. С. Інтегративний підхід в системі методів пізнання права / П. С. Пацурківський // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Правознавство. – Вип.75. – 2000. – С. 10–18.
162. Петражицкий Л. И. Теория и политика права. Избранные труды / Л. И. Петражицкий. – СПб.: Юридическая книга, 2011. – 1031 с.
163. Платон. Діалоги / Платон [Пер. с давньогрецької]. – Харків: Фоліо, 2008. – 349 с.
164. Плахотный А. Ф. Свобода и ответственность: социологический аспект проблемы / А. Ф. Плахотный. – Х.: Изд-во Харьковского ун-та, 1972. – 158 с.
165. Погребняк С. П. Негативна і позитивна свобода в умовах демократичної правової держави / С. П. Погребняк // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2008. – №21. – С. 74–81.
166. Погребняк С. П. Справедливість змісту нормативно-правових актів як умова їх правомірності / С. П. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. – №2(41). – 2005. – С. 41–59.
167. Політологія: навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / За наук. ред. д. політ. н. Н. М. Хоми. – Львів: Новий Світ – 2000, 2014. – 779 с.

168. Права человека: Учебник / Отв. ред. Д. А. Саблин. – Оренбург: Изд-во ОГУ, 2004. – 166 с.
169. Правоведение: Учебник / Под ред. М. И. Абдулаева. – М.: Финансовый контроль, 2004. – 561 с.
170. Правоведение: Учебник / Под ред. В. А. Козбаненко. – М.: Дашков и К, 2006. – 1063 с.
171. Правознавство: Підручник / За ред. В. В. Копейчикова. – К: Юрінком Інтер, 2002. – 736 с.
172. Проблемы общей теории права и государства: Учебник / Под ред. В. С. Нерсисянца. – М.: Норма, 2004. – 832 с.
173. Прокопович Г. Юридическая ответственность в российском праве: теоретический аспект / Г. Прокопович // Юридическая консультация. – №3. – 2003. – С. 54–56.
174. Професійна етика та культура поведінки працівника органів внутрішніх справ України: методичний посібник: пам'ятка для працівників ОВС / В. Л. Ортинський, В.С.Бліхар [та ін.]. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – 167 с.
175. Психология криминального поведения / Р. Блэкборн. – СПб.: Питер, 2004. – 496 с.
176. Пьянов Н. М. Правовое поведение: понятие и виды / Н. М. Пьянов // Сибирский юридический вестник. – №2. – 2004. – С. 11–14.
177. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави / П. М. Рабінович. – Харків: Консум, 2002. – 160 с.
178. Рабінович С. П. Юснатуралізм у філософії права: Монографія / С. П. Рабінович. – Харків: Право, 2013. – 367 с.
179. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: Монографія / С. П. Рабінович. – Львів : ЛДУВС, 2010. – 575 с.
180. Радугин А. А. Социология / А. А. Радугин. – М.: Центр 1997. – 641 с.

181. Рене Д. Основные правовые системы современности / Д. Рене // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lib.ru/PRAWO/rene.txt_with-big-pictures.html
182. Рикер П. Человек – общество – цивилизация / Поль Рикер. – М.: Канон+, 2015. – 392 с.
183. Рогова Т. А. Человек. Общество. Государство. Право: Учебное пособие / Т. А. Рогова, А. А. Напреенко. – Самара: Самар. ун-т, 2003. – 256 с.
184. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2007. – 720 с.
185. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо. – М.: Канон-пресс, 1998. – 416 с.
186. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки: Монографія / М. В. Савчин. – Івано-Франківськ: МістоНВ, 2008. – 412 с.
187. Селіванов В. М. Право і закон (Філософський погляд на співвідношення права і закону) / В. М. Селіванов // Проблеми філософії права. – Т.ІІІ. – 2005. – С. 51–62.
188. Сердюк П. П. Генеза злочинної поведінки / П. П. Сердюк // Держава та регіони. – №4. – 2009. – С. 51–63.
189. Синха С. П. Юриспруденція. Філософія права: Краткий курс / Пракаш Сурия Синха. – М.: Академия, 1996. – 304 с.
190. Скиннер Б. Ф. Технология поведения / Б. Ф. Скиннер. – М.: МУБиП, 1996. – 312 с.
191. Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2-х тт. / Г. С. Сковорода. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1973. – 576 с.
192. Словарь терминов по теории государства и права: Учебное пособие / Рук. авт. кол. Н. И. Панов. – Х.: Основа, 1997. – 180 с.
193. Словник основних термінів із соціальних дисциплін / В. М. Вовк, В. М. Кравець, Ю. С. Симон [та ін.]. – К.: КНУВС, 2006. – 120 с.

194. Смелзер Н. Д. Социология: влияние извне // Социология: Хрестоматия / Сост. Ю. Волков, И. Мостовая. – М.: Гардарики, 2003. – С. 27–37.
195. Собольников В. В. Ценность права как мотив правопослушного поведения сотрудников правоохранительных органов / В. В. Собольников // Юридическая психология. – 2013. – №2. – С. 26–28.
196. Соловьёв Э. Ю. Правовой нигилизм и гуманистический смысл права / Э. Ю. Соловьёв // Квинтэссенция: философский альманах. – М.: Политиздат, 1990. – С. 162–234.
197. Социальная психология: Учебник / Автор сост. Инна Алтунина. – М.: Юрайт, 2014. – 428 с.
198. Социология. Основы общей теории: Учебник / Отв. ред. Г. В. Осипов, Л. Н. Москвичев. – М.: Норма, 2003. – 912 с.
199. Сперанский В. И. Основания ответственности: методологический и праксиологический аспекты / В. И. Сперанский. – Новосибирск: СибГУТИ, 2003. – 69 с.
200. Спиркин А. Г. Философия / А. Г. Спиркин. – М.: Юрайт, 2014. – 830 с.
201. Столяренко А. М. Юридическая педагогика: Курс лекций / А. М. Столяренко. – М.: ЭКМОС, 2000. – 496 с.
202. Судебные и правоохранительные органы Украины: Учебник / Под ред. проф. А. М. Бандурки. – Харьков: Ун-т внутр. дел, 1999. – 350 с.
203. Тарахонич Т. І. Правове регулювання та правовий вплив як юридичні категорії: співвідношення понять / Т. І. Тарахонич // Часопис Київського університету права. – №4. – 2009. – С. 10–14.
204. Татаринцева Е.В. Правовое воспитание: Методология и методика / Е.В. Татаринцева. – М. : Высшая школа, 1990. –174 с.
205. Теория государства и права: Учебник / Под ред. В. К. Бабаева. – М.: Юристъ, 2003. – 592 с.

206. Тирских М. Г. Стереотипизация социального поведения: правовые и иные социальные регуляторы общественных отношений / М. Г. Тирских, Л. Ю. Черняк // Академический юридический журнал. – №3. – 2009. – С. 4–11.
207. Титарчук М. О. Поведінка особистості як діяльність: Соціально-філософський погляд / М. О. Титарчук // Мультиверсум. Філософський альманах. – №58. – 2006. – С. 104–113.
208. Ткаченко І. М. Розмежування термінів «правове поняття», «правова категорія» та «правовий концепт» (на прикладі норм Цивільного кодексу України) / І. М. Ткаченко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – Т.22(61). – №1. – 2009. – С. 384–388.
209. Требін М. П. Феномен правового виховання у західному освітньовиховному просторі / М. П. Требін // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – Вип.2(21). – 2014. – С. 66–86.
210. Философия права: Учебник / О. Г. Данильян, Л. Д. Байрачная, С. И. Максимов [и др.]. – М.: Эксмо, 2005. – 416 с.
211. Фрейд З. Основные психологические теории в психоанализе / Зигмунд Фрейд // Пер. М. В. Вульф, А. А. Спектор. – М.: АСТ, 2006. – 400 с.
212. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление мировой порядок в XXI веке / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ, 2006. – 220 с.
213. Фуллер Л. Лон. Мораль права / Лон Л. Фуллер. – М.: ИРИСЭН, 2007. – 312 с.
214. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Юрген Хабермас. – М.: Academia, 1995. – 256 с.
215. Хачатуров Р.Л., Липинский Д.А. Общая теория юридической ответственности: Монография / Р. Л. Хачатуров, Д. А. Липинский. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2007. – 950 с.

216. Цицерон Марк Тулій. Про державу. Про закони. Про природу Богів / Марк Тулій Цицерон. – К.: Основи, 1998. – 417 с.
217. Шкурко Л. М. Трансформація духовно-нравственного виховання в правопослушне поведіння / Л. М. Шкурко // Устойчивое развитие экономики: состояние, проблемы, перспективы: сборник трудов VI международной научно–практической конференции, г. Пинск, 26–27 апреля 2012 г.: в 2 ч. – Ч.2. – Пинск: ПолесГУ, 2012. – С.178–179.
218. Шлекин С. Проблема права. Философско-методологический аспект / Сергей Шлекин. – СПб.: Либроком, 2013. – 280 с.
219. Шувалова Н. Служебные поведіння державного громадянського служачого. Моральні основи: Учебно-практическое пособие / Наталья Шувалова. – СПб.: Феникс, 2006. – 384 с.
220. Шюц А. Избранное: мир, светящийся смыслом / Альфред Шюц // Пер. с нем. и англ. В. Г. Николаева [и др.]. – М.: РОССПЭН, 2004. – 1056 с.
221. Юнг К. Г. Собрание сочинений. Психология бессознательного / Карл Густав Юнг. – М.: Канон+, 2013. – 320 с.
222. Юрашевич Н. М. Эволюция понятия правового сознания / Н. М. Юрашевич // Известия вузов. Правоведение. – 2004. – № 2. – С. 178–187.
223. Юркевич П. Д. Курс общей педагогики с приложением / П. Д. Юркевич. – М.: Типография Грачева и Ко, 1869. – 404 с.
224. Яковлев А. М. Преступность и социальная психология. Социально-психологические закономерности противоправного поведения / А. М. Яковлев. – М.: Юрид. лит., 1971. – 248 с.
225. Яценко І. В. Проблема мотивації в гуманітарних науках ХХ століття / І. В. Яценко // Мультиверсум. Філософський альманах. – №39. – 2004. – С. 141–158.
226. Homo institutus – Человек институциональный: Монография / Под ред. проф. О. В. Иншакова. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2005. – 854 с.

227. Dougall William Mc. An Introduction to Social Psychology / William
Mc Dougall // Электронный ресурс. – Режим доступа:
<http://socserv2.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/mcdougall/socialpsych.pdf>